
प्रकाशकः—किशोरलाल घनश्यामलाल मशरुवाळा;

महामात्र, गुजरात विद्यापीठ, अमदावाद.

मुद्रकः—शाह चिमनलाल लखमीचंद;

जैनसाहित्य मुद्रणालय, पूनासीटी.

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર ગ્રન્થાવલી

મોગહાન થેર વિરચિત

અ મિ ધા ન પ્પ દી પિ કા

નામ પાલી-શબ્દકોષ

(એકાક્ષરકોષ, વિભક્ત્યર્થ પ્રકરણ, અકારાદિ શબ્દાનુક્રમ,
સન્ધિદર્શક પદચ્છેદ, ઇત્યાદિ સમન્વિત)

સંપાદક

મુનિ જિનવિજય

(આચાર્ય, ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર)

ગુજરાત પુરાતત્ત્વ મન્દિર

અમદાવાદ

પ્રથમાવૃત્તિ, પ્રતિ ૫૦૦] [વિક્રમ સંવત ૧૯૮૦

(મૂલ્ય રૂ. ૫)

मानवकानां केवलं रचनाशिक्षार्थमेव स्वातन्त्र्येण प्रकाशोऽनायि ।
एतद्वितीयांशे प्रचलितसकलकाव्यनाटकादीनां समालोचना
सुविन्यस्ता । तृतीये च निखिलाज्ञातकवीनां जीवनीं तेषां
कवीनां सुभाषितावलौक्यं प्रत्यर्थं प्रकाशमानेतुमुपक्रम्यते ।

आशास्महे—सुरभाषासु नूनमियमभिनवा त्रिभागात्मिका
प्रबन्धकल्पलतिका कल्पलतिकेव रचनाविषये सुरम्यास्वाद-
मधुरिमं फलमर्थिभ्यः शब्दत्वं प्रत्यर्पयिष्यति ; प्रत्यर्पयिष्यति च
सृष्टं यथोचितनिषेवनेन सम्यक् तेभ्यो भाषानैपुण्यं ज्ञानोन्मेषणञ्च
प्रायशः शास्त्रविषये । अतः परं निकषायमाना निर्णयकाः
सामाजिकाः प्रमाणम् ।

अपि नामास्या सुद्रव्यविधौ वलवता कारणकूटेन परमित-
रया शरीरास्त्राच्छन्द्यतया च कामनानुरूपं सौन्दर्यं संविधातुं
न प्रभवामहे । अतएव यच्च कुत्रचिदविस्तरः समुपगतः प्रमादः
किमु अन्यान्या च या कापि वृत्तिरपतिता, सैव तु खौदार्येण
क्षन्तव्या महन्तः सहृदयाः ।

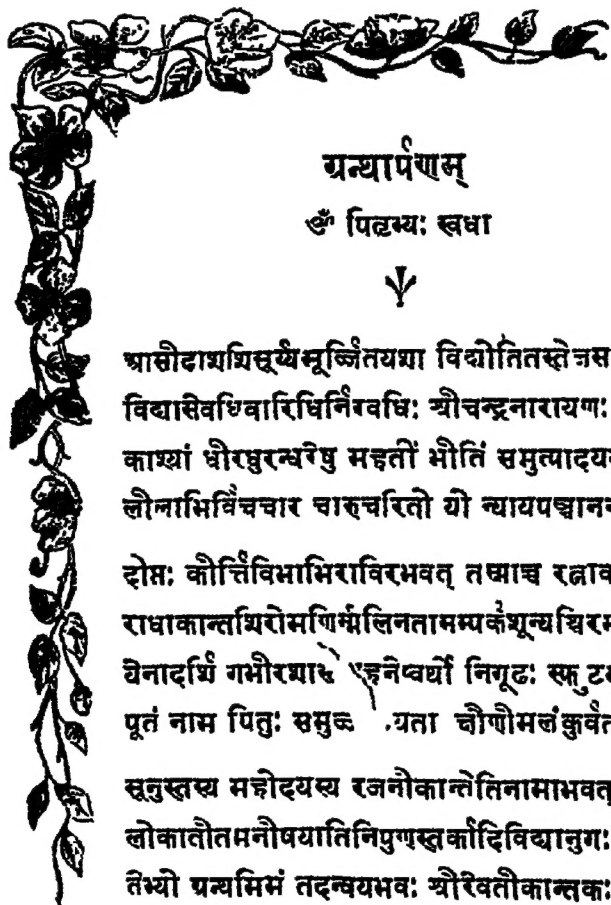
श्री हंसराज बच्छराज नाहटा

सरदारशहर निवासी

द्वारा

जैन विश्व भारती, लाडनू

को सप्रेम भेंट -

ग्रन्थार्पणम्

ॐ पितृभ्यः स्वधा

आसीदाशशिसूर्यमूर्त्तितयशा विद्योतितस्तेजसा
विद्यासेवधिवारिधिर्निर्वधिः श्रीचन्द्रनारायणः ।
काशां धीरधुरन्धरेषु महतीं भीतिं समुत्पादयन्
लीलाभिर्विचचार चारुचरितो यो न्यायपञ्चाननः ॥

दोमः कौर्त्तिविभाभिराविरभवत् तस्माच्च रत्नाकरात्
राधाकान्तशिरोमणिर्मलिनतामम्बकेशून्यश्चिरम् ।
येनादर्शि गभीरशास्त्रे हनेवर्थो निगूढः स्फुटम्
पूतं नाम पितुः समुक्तं यता चौण्णौमलं कुर्वता ॥

सूनुस्तस्य महोदयस्य रजनौकान्तेतिनामाभवत्
लोकातीतमनोषयातिनिपुणस्तर्कादिविद्यानुगः ।
तेभ्यो ग्रन्थमिमं तदन्वयभवः श्रीरेवतीकान्तकः
भक्त्याद्यार्पयते ग्रन्थललितिकासंज्ञं निवापोपमम् ॥

पुस्तकस्थविषयाणामनुक्रमणिका

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	१
प्रबन्धस्वरूपम् ...	१
” प्रकारः ..	१
प्रबन्धस्य भाषा ...	३
” भेदः ...	४
शिक्षार्थिणां प्रत्युपदेशः ...	४
वाक्यम् ...	७
वाक्यांशः ...	८
पदान्वयः ..	८
गद्ये पदस्थापनव्यवस्था ...	११
” स्थापनादर्शः ..	१५
वाक्यवृद्धिः ...	१६
वाक्यसंक्षेपः ...	२१
अर्थविवृतिः ...	२२
व्याख्या ...	२४
सावार्थः, तात्पर्यं वा ...	२४
संक्षेपार्थः ..	२५
सन्धिनियमः ..	२७
यतिचिह्नम् ...	२८
दीपः ...	२९

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
शुद्धाः	५७
रौतिः	६५
अलङ्कारः	६७

अनुप्रासः, यमकः, श्लेषः, स्वभाषोक्तिः, उपमा, माखोपमा, रूपकः, उत्प्रेक्षा, निर्गोचरत्वम्, अतिशयोक्तिः, व्यतिरेकः, प्रतिबन्धूपमा, निदर्शना, इष्टान्तः, अर्थान्तरन्यासः, तुल्ययोगिता, दीपकः, क्रिया-दीपकः, चान्तिमान्, अपङ्कतिः, समालोक्तिः, अप्रस्तुतप्रशंसा, श्लेषः, प्रतीपः, सहोक्तिः, कान्वयिद्वयम्, विभावना, विशिषोक्तिः, विषमम्, विरोधः, कारणमात्रा, सारः, एकावली, अर्थापत्तिः, प्रश्नोत्तरः ।

प्रबन्धविषयाः	६८
प्रबन्धानामाभाषः (Hints.) ,	६८
मानवजातीयप्रबन्धरचनायाम्	६८
इतरप्राणीविषयिणी ,,	६९
अचेतनविषयिणी ,, .. .	६९
स्थानविषयिणी ,,	६९
पृथ्वीविषयिणी ,,	६९
निरिविषयिणी ,, . . .	१००
नदीविषयिणी ,,	”
शिल्पविषयिणी ,, . . .	१०१
काव्यविषयिणी ,, .. .	”
खनिजद्रव्यविषयिणी ,,	”
नैषर्गिकाविषयिणी ,,	”
भूकम्पसम्बन्धिनो ,,	”
उद्भिज्जसम्बन्धिनो ,,	१०२

कोकिलः	१०२	धर्मार्थकाममोक्ष	१५६
वर्षा (ऋतुः)	१०५	न लोभादधिको	१६१
इराजजातिः	११०	न तितिक्षा सममस्ति	१६५
गौः	११२क	महाजनो येन	१६८
पिपीलिका	११२च	विद्वान् सर्वत्र	१७०
नक्रः	११२ज	आत्मानं सर्वतो	१७५
प्रजापतिः	११२ट	न हि सुखं दुःखै	१८०
सर्पः	११०ड	आलस्यं हि मनुष्याणां	१८४
श्रीश्रीदुर्गापूजा	११२थ	प्रीणाति यः	१८८
वृत्तान्तात्मकप्रबन्धाः		परोपकरणं	१८२
महावीर-आलेकजन्दरः	११७	विनयो भूषणं	१८६
चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननः	१२०	यो ध्रुवाणि	२००
ग्लाडष्टोनः	१२४	उपायं चिन्तयन्	२०४
चतन्यः	१२६	अनुगन्तुं सतां	२०६
गान्धिः	१२८	उद्योगिनं	२०८
व्याघ्रीवानरः शृगालो च	१३३	नानृतात् पातकं	२१२
श्याम्यजम्बुकौ	१३५	काव्येषु भावः	२१५
काकः शृगालश्च	१३६	कः परः प्रियवादीनाम्	२२३
चिन्ताघटितरचना	१३७	सञ्चयी नावसोदति	२२८
कालः	१३८	आर्जवं हि कुटिलेषु	२३३
प्राचीनभारतम्	१३८	दारिद्र्यमनन्तकं दुःखं	२३८

जननीजन्मभूमिश्च	१४८	संसर्गजा दोषगुणाः	२४६
दयावान् धरणौपूज्यः	२५२	अघासुरस्य बधः	२८७
अवैयाकरणस्तन्वः	२५७	अनिरुद्ध-उषा समागमः	२८७
पक्षताविषयिणी	२६०	आस्तिकस्य सर्पोज्जीवनम्	२८७
वेदान्तविषयिणी	२६१	इन्द्रस्य गौतमपत्नोर्धर्षणम्	२८७
स्मृतिविषयिणी	२६२	वृत्रहृन्ननम्	२८८
पाणिनिव्या० विषयिणी	२७३	पञ्चतपचकर्त्तनम्	२८८
कलापविषयिणी	२७६	शरणागतरेक्षणम्	२८८
मुग्धबोधविषयिणी	२७८	ऋष्यशृङ्गस्यायोध्यानयनम्	२८८
सांख्यविषयिणी	२८३	एकलव्यस्य गुरुदक्षिणा	२८८
छन्दोविषयिणी	२८७-२८४	ककुत्स्थस्य शुद्धम्	२८८
पौराणिकेतिवृत्तानि	२८४	कर्णस्य दाढत्तम्	२८८
ब्रह्ममतः	२८५	कार्तवीर्यार्जुनस्य	२८८
अकचस्योत्पत्तिः	२८४	दशाननशासनम्	२८८
अग्नेः स्नाह्वयभक्षणम्	२८५	किरोटिनः गुरुदक्षिणा	२८८
शुक्रा' प्रात्वाभिसम्पातं	२८५	कुन्तायाः मन्त्रलाभः	३००
धारणेष्वभिसम्पातः	२८५	कृष्णस्य पुतनाबधः	३००
अगस्त्यस्य उत्पत्तिः	२८५	शक्रभञ्जनम्	३००
बिम्ब्यशासनम्	२८६	जमलाजुर्नभङ्गः	३०१
नहुषशपः	२८६	अरिष्टबधः	३०१
वातापिदलनम्	२८६	गोवर्द्धनधारणम्	३०१

समुद्रुपानम्	२८६	कांसवधः	३०१
दक्षिणस्यामुदयः	१८७	गुरुदक्षिणा	३०१
रुक्मिणीहरणम्	३०१	यादवान् प्रत्यभिगम्यातः	३०७
जरासन्धभीतिः	३०२	घृष्टदुम्नस्य जन्म	„
सुचक्रुन्दतल्प शयनम्	„	द्रोणस्य वधः	„
परोक्षिदुर्जीवनम्	„	घृष्टदुम्ननिधनम्	„
खुन्ननायाः जन्म	„	नरनारायणयोः सृष्टिः	३०८
गरुडस्य निषादपूरयासः	„	नारायणस्य शेषशयनम्	“
चन्द्रस्य गुरुपत्नीहरणम्	३०३	मधुकैटववधः	„
दत्तादभिसम्प्रातः	„	पुत्रवधः जन्म	„
जरामन्धस्य उत्पत्तिः	„	पृथोःपृथोदोहनम्	३०८
जामदग्नस्य मातृशिरच्छेदः	„	प्रमदरायाः प्रत्युज्जीवनम्	„
„	„	„	„
षड्भाननविजयः	३०४	वस्त्रुवाहनस्य पित्राभिभाषणम्	„
कौञ्चमेदनम्	„	ब्रह्मणः जन्म	३०८
निःजत्रोकरणम्	„	कन्याभिगमनम्	३१०
पृथ्वीदानम्	„	भरद्वाजस्य घृताचोसंगतिः	„
गणेशदन्तभञ्जनम्	३०५	मयदानवस्य प्रतुङ्गकारः	„
भीष्मेन पराभवः	“	महाभीषिस्य ब्रह्मनोकाच्चरितः	„
तारकायाः शापावसानम्	„	मान्धातुः निधनम्	„
दक्षस्य अजमुण्डम्	„	सूक्तज्ञानवस्य निधनम्	३११
दुर्वाससः भार्या भस्मीकरणम्	३०६	ययातिः जरासन्तममम्	३११

इन्द्रं प्रत्यभिसम्मातः	३०६	याज्ञवल्क्यस्य दिवाकराराधना	३१२
पाण्डवान् प्रति सन्तोषः	३०६	युवनाश्वस्य गङ्गां प्रति शापः	३१२
अम्बरीषात् पराभवः	३०६	रवेः चन्द्राव्यानम्	३२१
वाट्वालङ्घनम्	३१३	अन्धकविजयः	३१८
तेजः श्रातनम्	३१३	केतकीवर्जनम्	३१८
रामस्य	३१३	शिशुपालस्य	३२०
रावणस्य	३१०	सौदासस्य	३२०
कैलासोत्पाटनम्	३१३	हनुमतः	३२०
शिरच्छेदः	३१४	त्रिशिरानिधनम्	३२१
वालिना सौख्यम्	३१४	द्रोणाद्रिहरणम्	३२१
धृतिः पराभवः	३१४	विविधज्ञातव्यविषयाः	
वलदेवस्य	३१५	संख्याबोधकाः	३२१
वाट्वालनक्षत्र	,,	संख्यावाचकशब्दाः	३२४
अनरणावधः	,,	गजासुरमर्दनम्	३१८
सूतहननम्	,,	मायाविनिधनम्	३१६
वायोः	,,	संख्यावाचकशब्दानां व्यव-	
		हारविधिः	३२७
वालिनः	३१६	गुरणवाचकशब्दाः	३२८
विश्वामित्रस्य	,,	इयस्वदृष्टप्रत्ययेन च कति-	
		शब्दानां रूपाणि	३२८
शूनःशेफमीचनम्	३१७	रक्षां प्रतिशापः	३१७

सौगन्धिकाहरणम्	३१८	उपमानोपमेयव्यवस्था	३३१
विशङ्खहरणम्	३१७	रचनानिवन्धनोपक्रमः	”
वृकोदरस्य	”	काव्यस्य भेदाः	”
वृहस्पतिः	३१८	उपकाव्यम्	”
व्यासस्य	”		
शम्बरस्य	”		
शिवस्य	३१८	रचनासुवर्णनीयविषयाः	
त्रिपुरदहणम्	”		३३५
गजासुरमर्दनम्	”	नृपवर्णने	३३५
यज्ञसृगहननम्	”	कुमारवर्णने	३३६
राजमहिषीवर्णने	”	चन्द्रोदयवर्णने	३४२
मन्त्रिवर्णने	३३७	वसन्तवर्णने	३४२
सेनापतिवर्णने	”	ग्रीष्मवर्णने	३४२
पुरीवर्णने	”	वर्षावर्णने	३४२
देशवर्णने	”	शरद्वर्णने	३४२
ग्रामवर्णने	३३८	हेमन्तवर्णने	३४३
सरोवर्णने	”	शिशिरवर्णने	”
भङ्गिवर्णने	”	स्वयम्बरवर्णने	”
नदीवर्णने	”	विवाहवर्णने	”
पर्वतवर्णने	३३८	विरहवर्णने	३४४
वनवर्णने	”	सुरतवर्णने	”

आश्रमवर्णने	„	वनकेलिवर्णने	„
मन्त्रवर्णने	३४०	जलकेलिवर्णने	„
दूतवर्णने	३४०	वर्णवर्णनोयाः—	
रणवर्णने	३४०	श्वेता	३४४
प्रयानवर्णने	३४१	श्यामा	३४५
अश्ववर्णने	„	लोला	३४६
गजवर्णने	„	रक्ता	३४१
मृगयावर्णने	„	पीता	३४७
सुरावर्णने	„	धूमराणि	३४८
सूर्योदयवर्णने	„	वक्रा	३४८
		तीक्ष्णाणि	३४८
पदादिबन्धाः	३५८	काव्यरचनायां कशीनां समयः	३५०
सुखदा	३४८	वस्तुनः सतोऽप्यनिबन्धनं	३५०
दुखदा	„	असतोवस्तुने निबन्धनम्	३५०
स्थिरा	„	नियमिन निबन्धनम्	३५१
अस्थिरा	„	विकल्पोन निबन्धनम्	३५१
क्षुराक्षरा	३५०	दर्पशोक्तकविश्ववहारः	३५२
बलिष्ठा	३५०	सर्वाङ्गवर्णनम्	३५३
सुरुपा	३५०	साधारणगणवर्णनम्	३५४
दुःसहा	३५०	स्त्रिय उपमानम्	३५५
मधुरा	३५०	पुंस उपमानम्	३५८

असमदीयप्रकाशिताणां पुस्तकावली

१ । द्वितोपदेशोयमित्रतामः (२यावृत्तिः यन्त्रस्थः) १॥०	१३ । सारमञ्जरो ॥०
२ । कुमारसम्भवम् १॥०	१४ । लिङ्गानुशासनम् ॥०
३ । रघुवंशम् (यन्त्रस्थम्)	१५ । लकारार्थनिर्णयः ॥०
४ । श्रुतबोधः १॥०	१६ । सामवेदसंहिता- भाग्नं यपर्व ॥०
५ । मालविकाग्निमित्रम् १॥०	१७ । वृत्तरत्नाकरः ॥०
६ । दशकुमारचरितम्— (२यावृत्तिः यन्त्रस्थम्)	१८ । प्राकृतप्रकाशः १॥०
७ । किराताज्जनोद्यम— (१—३ सर्गाः) १)	१९ । प्राकृतनक्षत्रम् १)
८ । किराताज्जनोद्यम— (सम्पूर्णम्) ३)	२० । जैमिनोयन्यायमाला- विस्तरः १॥०
९ । माण्डव्यपारः ॥०	२१ । छन्दःसारसंग्रहः २)
१० । माण्डव्यकारिका ॥०	२२ । रचनाशिक्षा २)
११ । योगसूत्रम् (मणिप्रभा- टीका सहितम्) १॥०	२३ । प्रबन्धकल्पलतिका १॥०
१२ । मोमांसापरिभाषा ॥०	२४ । प्राचीनकवि जौदरम् (यन्त्रस्थम्) १॥०
	२५ । संस्कृत-मञ्जरी १॥०
	२६ । भोजप्रबन्धः १॥०

বঙ্গাঙ্করে মুদ্রিত

২৭। কলাপস্থত্রম্	৮০
২৮। সন্ধিবৃত্তিঃ	৮০
২৯। কলাপব্যাকরণম্ [পূর্ব্বাক্রম্ সন্ধি-চতুষ্টয়মঙ্গলিতম্]	৫১
৩০। চিত্তোপদেশীয়ামন্ত্রণাতঃ	১১০
৩১। পঞ্চগীতা	৮০
৩২। শ্রীমন্তগবদগীতা	১১০
৩৩। উপনিষদাংলী	১১০
৩৪। শ্রীশ্রীচণ্ডী [ভাণ্যপত্রে]	১১০
৩৫। কাশীপূজাপদ্ধতিঃ	৮০
৩৬। ভাষ্যপরিচ্ছদঃ	১৫০
৩৭। কোলকল্পলতা	(বহুভংগঃ) ২৮০
৩৮। স্তবকবচমালা	(বহুভংগঃ) ৮০
৩৯। ভাবতীপাঠ	৮০
40. The First Book of Translation & Conversation in Hindi.	—6—

বিশেষ দ্রষ্টব্য :—উপরোক্ত পুস্তক ভিন্ন আমাদের নিকট কাব্য, ব্যাকরণ, সাংখ্য, বেদান্ত, স্মৃতি, গীয়াংসা, বেদ, উপনিষৎ, ছায়, বৈশেষিক, জ্যোতিষ, পুবাণ, পৌত্তিত্য প্রভৃতি পৰীক্ষায় পাঠ্য সকল বকম পুস্তকই পাইতে পাৰিবেন। যে সকল পুস্তক কলিকাতায় পাওয়া যায় না তাহা আমবা কালী, বোম্বে, পুণা, পাঞ্জাব প্রভৃতি স্থান হইতে আনাইয়া রাখিয়াছি। আপনাব আবশ্যকীয় সকল বকম পুস্তকই অর্ডার দিলে পাইতে পাৰিবেন। স্থানাতাব বশতঃ পুস্তকেব বিকৃত বিজ্ঞাপন দেওয়া গেল না। বিস্তারিত বিবরণ আমাদের বড ক্যাটাগরে দেখিতে পাইবেন, পত্র লিখিলে উহা বিনামূল্যে পাঠান হব।

বিনীত—শ্রীঅখিলবন্ধু ভট্টাচার্য্য

সংস্কৃত পুস্তকালয়

৫৮ নং কর্ণওয়ালিস স্ট্রীট, কলিকাতা।

प्रबन्ध-कल्पलतिका

प्रथमस्तवके

रचनाशिक्षा

—:०:—

मङ्गलाचरणम्

ध्वान्तप्रशान्तको नित्यो यः स्थितः सर्वमूर्ध्वनि ।
तं नौमि रजनौकान्तं विघ्नध्वान्तप्रशान्तये ॥

प्रबन्धस्वरूपम्

परस्परसम्बन्धविशिष्टवाक्यचयेन कस्यचिद्विषयस्त्वावतरणम्
प्रबन्धो नाम ।

प्रबन्धप्रकारः

स हि किल प्रबन्धो गद्यपद्यभेदेन द्विविधो रचनीयः ।
१। यतिमात्रादिकन्दःशास्त्राणामुपदेशमन्तरेण परस्पर-
सम्बन्धविशिष्टवाक्यसमूहानां विन्यासो गद्यम् । यथा—यस्मै

भूतेशस्य भाले भागीरथीफेनलेखया इव चन्द्रस्य कला विराजते
तस्य शम्भोरनुग्रहात् सज्जनानां कर्म सफलमसु ।

२ । अक्षरमात्रादिना छन्दःशास्त्रानुमोदितः सन्दर्भः
पद्यम् । यथा—

“सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटे ।

जाङ्गवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनः कला ॥” इति

एवमपि हि गद्यपद्योभयमयी वा रचना पुनर्निरलङ्कारा
सालङ्कारा चेति द्विविधा । साधारणभाषानिवद्धा निरलङ्कारा ।
अनुप्रासोपमाद्यनुबद्धा सालङ्कारा । यथा :—

पद्यमयी निरलङ्कारा—

नयति लोहितसिग्धं प्रतीचीमुखमण्डलम् ।

द्युमणिरचिरैव शेषाचलमुपैष्यति ॥

पद्यमयी सालङ्कारा यथा मदीयसंयुक्तास्वयम्बरनाटके—

सन्ध्यासितायितरुचिं नल्लिनीं प्रवीथ्य

यातोऽधुनाम्बरमणिर्गिरिकूटश्रेष्ठम् ।

एषोऽस्मि मे विधिक्षतः समयो हि बाले

उक्तैव संहृतकरो न पुनर्विभर्त्सि ॥” इति

गद्यमयी निरलङ्कारा यथा—

सूर्यः पश्चिमां दिशं लोहितरागीण रञ्जयित्वागौणेन
तिरोभविष्यति । कूजिष्यन्ति विहगा दिनान्तरवसुत्तमम् ।
तेनेदानीं मन्दं मन्दं प्रवहति समीरणः । नक्षत्राण्यधि-
पतिश्च इतः परं मण्डयिष्यन्ति सुनीलं नभोमण्डलम् ।

गद्यमयी सालङ्कारा यथा—

नियतिनियमेन सम्प्रति प्रतोचौसानुमति अस्तं गतवति
द्युतिनाथे तद्विरहविधुराः क्षीणद्युतिकराः पातिव्रत्यधर्ममनु-
भवन्त्य ईवात्मानं पातयन्ति शेषाद्वौ पितृवने । अप्येतत्
समोच्च स्वभाववामा विकिरनिकररुतमिवेण काष्ठा अपि ध्वन-
यती करुणाक्रन्दैरतिमात्रम् । एवमपि सागराम्बरा तमिस्रा-
श्वरैः सम्बध्य मुखमण्डलं नभश्चनिःश्वाभं जनयति तराम् ।
इयतीं व्यथामनुभवन्निवेन्दुः सखौमाश्वासयितुं समेधति
सनच्चत्रैरश्वरैः इति ।

प्रबन्धस्य भाषा

सन्ति तावत् साधारणी, प्रौढा, जटिला चेति त्रिविधाः
भाषाः । साधारणी पञ्चतन्त्रादिषु । प्रौढा कादम्बरोदय
कुमारचरितादिषु । जटिला युधिष्ठिरविजयनलचम्पूप्रभृतिषु ।
अपि नाम शिक्षार्थिनां प्रबन्धरचनीपक्रमे साधारणी प्रशस्ता ।
ततस्तस्मिन्नभ्यासोपगते प्रौढा । अनन्तरं तस्यां दार्ढ्यं सुपगते
जटिला । परमेतच्चाप्यवधेयम् ; आसु यथा भाषया येर्मनोगत-
भावः सम्यक् प्रकटितुं शक्यते तथैव तैल्लेख्यं नैतरया कदापि
लेखनीया । दृश्यते तावत् प्रौढित्वं जटिलत्वं सालङ्कारत्व-
च्चापि रचनायाः सौन्दर्यं, माधुर्यं, ओजस्वित्वे च न हेतुरिति ।
अनेकत्रालङ्कारदोषाणामपि रचनायां लेखकप्रौढित्वेन सौन्दर्य-
माधुर्यौजस्विताः परिष्कुरन्ति । नितरां रचनाया उत्तम-

मध्यमाधमत्वे प्रबन्धनिर्मातुस्तत्तममध्यमाधमत्वमेव हि कारणं न त्वन्यदिति ।

प्रबन्धस्य भेदः

अस्ति तावत् स प्रबन्धः विषयभेदेन त्रिविधः । यथा—
 (१) विवरणात्मकः—(Descriptive) (२) वृत्तान्तात्मकः—
 (Narrative) (३) चिन्तात्मक—(Reflective) इति सर्व-
 मेतत् प्रसङ्गोपक्रमेणोपविष्टान्निवेदयितुकामो न पुनरिदानीं
 विस्तरमयाद् विवृणुमः ।

शिक्षार्थिन प्रत्युपदेशः

अभिनवरचनायाः शिक्षयितुरादावेव यस्मिन् विषये प्रबन्धो
 रचनीयस्तद्विषयो विषयान्तरपरिहारेण पौनःपुन्येन चेतसि
 चिन्तनीयः । ततस्तस्माद् यो भावः समुपजायेत, स किल
 पत्रे लेख्यः ; एवं हि यस्य भावस्य यदनन्तरं सन्निवेशेन रचना
 हृदयग्राहिणी स्वाभाविकी युक्तिशृङ्खलान्विता च साकल्येन
 भवितुमर्हति, तं प्रति यत्नः सर्वथा करणीयः । किन्तु एकैक
 एव भावः द्वितान्तच्छेदेन (para) किमु एकस्मिन्नप्यन्त-
 श्छेदाभ्यन्तरे द्वित्वा एव भावाः न समावेशनीयाः ।

अपि तु रचनायाः सौष्ठवसम्पत्तये न्यूनकल्पेन सन्दर्भस्य
 त्रय एवान्तच्छेदाः (paragraphs) सन्निवेशनीयाः । परं
 सूचना, आलोचना, समाप्तिश्चेति भागत्रयं कल्पयित्वा

आदिमांशे विषयस्य व्याख्यानुप्राणितसंज्ञा, एवमपरे आलोचनाभागे एकाधिकोऽन्तर्गृहेदः, परं विषयस्य आनुकूल्येन वा यत् किमपि वक्तव्यं तत् सर्व्वञ्च सन्निवेशनीयम् । एवमपि च रचनानुकूल्ये प्रातिकूल्ये वा प्रसिद्धलेखकानां तथा ग्रन्थकर्त्तृणाञ्च मतमुद्धर्त्तव्यम् । भागोऽयमनया रौत्या रचितव्यो यत् समाप्तिभागस्य परिपोषणं भवेत् ।

परिशेषभागे तु प्रबन्धस्य रचयितुरेवमेवं करणीयम् । यत् प्रथमभागस्य तथा द्वितीयभागस्य च सारांशं सङ्कलय्य पञ्चपातशून्यं स्वमन्तव्यं प्रकाशनीयमिति ; यतो दृश्यते समवगम्यते च तावत् प्रायेण प्रबन्धपरिसमाप्तिदोषेण महैश्वर्य्यशालिन्यपि नानालङ्कारध्वनिगुणयुतापि रचना, निरुत्तमसुन्दर्याः अङ्गवैकुण्ठमिव दर्शकानामप्रीतिं जनयति, नितरामतिशयनैपुण्येन शेषभागः समापनीयः । आहुस्तावदालङ्कारिकाः—

“तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथञ्चन ।

स्याद्विषयः सुन्दरमपि श्रितेनैकेन दुर्मगः ॥”

प्रशंसति च विश्वनाथः—

“चित्तं व्याप्नोति यः शीघ्रं शुक्लेन्धनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥” इति

एवमपि हि विविधविषयकानामुत्तमोत्तमनिबन्धानां तथा समाचारपत्राणां, सामयिकपुस्तकानां, कविप्रतिभाप्रस्तुतानां काव्यनाटकादीनां, पुराणेतिहाससन्दर्भाणाञ्च पठनं, सामयिकीनां काव्यनाटकसमालोचनानां, पर्यालोचनम् ;

प्रख्यातव्याख्यातृणां व्याख्याश्रवणे समादरः, प्रसिद्धानां कवि-
सुभाषितानां तत्र तत्रोपयोगिनां शब्दानां, कथानां भावानां,
शास्त्रीयाणां लौकिकानाञ्च, अन्येषाञ्चैवंविधानां विविधविष-
याणां चेतसि पर्यालोचनमित्येतत् सर्व्वं सन्दर्भचारुतानिष्ठा-
दनाय सर्व्वथा परमावश्यकम् ।

अपि नाम शिक्षार्थिनां प्रतिदिनं नियमेन कश्चन कश्चन
विषयोऽवश्यं लेख्यः । न यावत् साध्वी भाषा सम्यक् प्रयोक्तु-
मुपयुज्यते तावदेव शुद्धशुद्धिभयमपचाय सरलया, जटिलया,
आम्यया भाषया वा रचना विधातव्या । ततः प्रात्यङ्गिकनियत-
लेखाभ्यासे सञ्जाते स्वत एव किमु प्रज्ञावलेन परिस्फुरति
साध्वी वाणी । एवं तदा लेख्यं समाध्यानन्तरञ्च कः शब्दः
शोभनः कोवाशोभनः, कस्यभावानुकूलः, के शब्दाः कुत्र
स्थाप्याः; कस्य शब्दस्य कुत्र कथं कौटुशेन शब्दयोगेन परि-
वर्त्तनेन वा सम्यक् भावः स्फोटते इत्यादि सर्व्वं यथायथं
स्वयमालोचनीयम् शोधनीयञ्चावरादौनि; एवं किलाभ्यासने-
रन्तर्य्येण विमर्शेन च शनैः शनैर्भाषावैभवं सौन्दर्य्यं माप्नुय्थं,
चेतसः शुद्धिः, संस्काराणां प्रावर्त्यं दृढत्वञ्च, भावानामति-
गाश्वोर्त्यञ्चापि समुपपद्यते ।

युक्तञ्चापि ऋजुना कुटिलेन वा वर्त्तनोपक्रान्तः प्रबन्ध-
स्तेन तेनैव पथा समापनीयः । न तावत् क्वचिद्दीर्घसमासा-
क्रान्ता रचना, क्वचित् समासहीना, क्वचिद् ग्राम्या, क्वचि-
न्नागरिकी, क्वचित् कुटिलार्थवाङ्मया, क्वचिद् निरतिशय-

सरलेति ; एवं कस्मिन् कस्मिंश्चापि वाच्यौचित्यात् रचनावैषम्य-
मपि न दोषावहं सुस्वार्हत्वञ्चामनन्ति सुधियः । दृश्यते हि
सुकुमारबन्धेनोपक्रान्तेऽपि सन्दर्भे कचिदुद्धतेऽर्थे वाच्ये तत्र
सुकुमारबन्धात् विकटबन्धेनैव सोऽतिशयां चारुतां विधत्ते ।
एवञ्च विकटबन्धेनोपक्रान्तेऽपि कुत्र कोमलकंदणशान्तादावर्थे
प्रयुक्ते तस्मिंस्तस्मिन् परमशोभा सञ्जायते । अपि च व्याक-
रणसम्बन्धिषु नियमेषु, तथा काव्यप्रसिद्धश्रुतसंस्कारतादिदोषेषु
दृष्टिर्हेया । समवलोक्यते चोपक्रमोपसंहारोपपत्तिभिः सम्य-
गुपपादितोऽपि हृदयङ्गमश्चापि सन्दर्भो व्याकरणाशुद्धिसदृभावे
न वितनोति शोभाम् ; नापि तदमोष्टाङ्गप्राप्तिरूपं फलं
फलितुं क्षमते, नापि वा पुण्याति गाम्भीर्यमिति दिक् ।

वाक्यम्

उच्यते प्राक् रचना, सरलसहजभाषया सततं विवरितं
यतितव्येति । तत्र तावत् “वाक्यं स्यादु योग्यताकाङ्क्षासत्ति-
युक्तः पदोच्चयः” इत्यालङ्कारिकवचनं सर्व्वप्रयत्ने नानुस्मरणीयम् ।

(क) योग्यता तावत् पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः
यथा—“वह्निना सिञ्चति” “जलेन दहति” “भूमौ निमज्जति”
इत्यादौ पदसमूहानां परस्परविरुद्धार्थतयार्थप्रतीते बाधितत्वा-
न्मते वाक्यरूपाः ।

(ख) आकाङ्क्षा—वाक्यानामर्थग्रहणाय एकपदश्रवणात्
परमन्यपदस्य श्रवणेच्छा । या किल क्रियापदश्रवणात् ततः

कारकपदस्य, किमु कारकपदस्य अवणात् क्रियापदस्य अवणे प्रवृत्तिरुपजायते सैवाकाङ्क्षेति निर्गलितार्थः। यथा—
 “रामचन्द्रो वनं गच्छति” इति वाक्यं आकाङ्क्षानुसारेण कर्तृकारकादिपदमुपन्यस्तम्। परं यदि “रामचन्द्रः” अथवा “रामचन्द्रो वनम्” इत्युक्तौ वाक्यस्य न पुनः समाप्तिरुपगता। अत्र यत् “गच्छति” क्रियायाः प्रवृत्तिः स्वतः एव मानसमधिकरोति तन्नूनमाकाङ्क्षेति।

(ग) आसत्तिः—यत् पदार्थेन यत् पदस्यान्वयापेक्षा तयो-
 रव्यवधानेन पदेनोपस्थापनम्। सा किलासत्तिः योग्यताकाङ्क्षा-
 न्वितपदसमूहानामव्यवधाने संस्थापनरूपा यथा—“रामचन्द्रो
 वनं गच्छति” इत्यत्रादिमांशं “रामचन्द्रो वनम्” इत्युक्तौ द्वि-
 घटिकान्तरे “गच्छति” इति क्रियापदोक्तौ आसत्तिविरहात्
 नार्थप्रतीतिः। एवमपि “त्वं मम परमर्हितैषी, तवास्ति
 विपुलो गुणः” इत्यत्र “त्वं, विपुलो, गुणः परमो हितैषी तव
 मम” इत्यादिरूपोपस्थापने पदसमूहानामासत्तिविरहात्
 नार्थस्य प्रतिपत्तिः, नितरामेतन्न वाक्यम्।

वाक्यांशः

वाक्यांशः एकेन तदधिकपदोपस्थापनेन वा चित्तवृत्ते-
 रांशिकत्वमुपस्थापनं वाक्यांशो नाम। तमवलम्ब्यप्राप्तिलिखित-
 प्रणाल्या वाक्यं विरचितुं शक्यते। यथा—(क) कायमनो-
 बांक्षैः (ख) चित्रार्पित इव (ग) संकलसुखस्य निदानं

(घ) अविमृशकारितायाः फलं (ङ) इतिकर्तव्यता विमूढाः
(च) आग्रहातिशयेन ।

(क) अपि नाम साध्यः सौमन्तिन्यः कायमनोवाक्यैः
पत्युर्मङ्गलं सदा कामयन्ते ।

(ख) कैशोरे वयसि रामभद्रस्य पाणौ विषमायाति
पिनाकधनुः समीक्ष्य विवाहसंसदुपगताः सर्व्वेऽभ्यागता राजन्या
विदेहाश्च चित्रार्पिता इव रेजिरे ।

(ग) ब्रह्मण्युपन्यस्तं ज्ञानमेव सकलसुखस्य निदानम् ।

(घ) प्रणयभङ्ग एव अविमृशकारितायाः फलम् ।

(ङ) विपदि मूर्खा एव इतिकर्तव्यताविमूढा भवन्ति ।

(च) आग्रहातिशयेन सीतापतिदुःखमभिगच्छति ।

पदान्वयः (सान्वयपदनिर्वाचनं वा)

वाक्यान्तर्गतैकैकपदस्य तथा लिङ्गवचनपुरुषकारककाल-
वाच्यभेदस्य च यथासम्भवोक्तेः पदान्वयः । आहुस्तावद्वृद्धाः—

“पदं पञ्चविधं तच्च विशेष्यञ्च विशेषणम् ।

सर्व्वनामाव्ययं चेति क्रियापदमितीदृशम् ॥”

इति पञ्चविधानां विशेष्यादीनामन्वयो यथाक्रमेण वेदि-
तव्यः । तत्र तावत् विशेष्यस्य पदान्वये—विशेष्यस्य प्रकार-
भेदः ; तथा लिङ्गवचनपुरुषकारकान्वयानां सम्बन्धस्य चीत्ते खो-
विधातव्यः । विशेषणपदान्वये—कीदृशं विशेषणं कस्य विशेषण-
मित्यादि सर्व्वं विशेषेण निदर्शनीयम् । एवं विशेष्यभावापन्नं
विशेषणञ्चेत् पूर्व्वोक्तरीत्या तावदुक्तेः ख्यम् ।

एव्येनामपदान्वये—आदौ सर्व्वेनामपदं विशेषणीयम् ; किमु विशेष्यस्य परिवर्त्तेन न्यस्तं तत् सर्व्वं विशेष्यस्येव कारकादिपदैर्निवेशनीयम् । अव्ययपदान्वये—अव्ययप्रकारभेदानामुल्लेखो विधेयः । क्रियापदान्वये—क्रिया समापिकासमापिका, किमु कर्मिकाकर्मिका, वर्त्तमानभूतभविष्यत्कालज्ञापिका, कस्मिन् वाच्ये, केन पुरुषेण सद्धान्विता, असमापिका चेत् कया क्रियया भन्वययुक्तेत्यादि सर्व्वं विशेषेण विज्ञापनीयम् । तेषां पदानां दिङ्मात्रोदाहरणं क्रमेण ज्ञातव्यम् । यथा—“रामो लक्ष्मणमवादीद् वक्ष, यूयं मम प्राणसदृशाः” इत्यत्र “रामः” संज्ञावाचकविशेष्यपुंलिङ्गैकवचननामपुरुषकर्त्तृकारकोयं पदम् “अवादीत्” इति क्रियायाः कर्त्ता ।

लक्ष्मणं—इति पुंलिङ्गैकवचनं संज्ञावाचकविशेष्यं कर्मकारकपदं “अवादीत्” क्रियायाः गौणकर्म ; अनुक्ते कर्मणि द्वितीया ।

अवादीत्—इति भूतेऽव्यतनातोते कर्मान्विता समापिका क्रिया ; द्विकर्मरूपा, गौणकर्म “लक्ष्मणं” मुख्यन्तु परवर्त्तिवाक्यसमूहम् ।

वत्स—इति विशेष्यभावापन्नं विशेषणं सम्बुद्धौ प्रथमा ।

यूयम्—इति सर्व्वेनामपदं लक्ष्मणादीनां परिवर्त्ते प्रयोज्यं ; मध्यमपुरुषस्य बहुवचनं “भवथ” इत्यूह्यक्रियायाः कर्त्ता । मम—इति सर्व्वेनामपदं रामस्य परिवर्त्ते प्रयोज्यमुत्तमपुरुषस्यैकवचनं पुंलिङ्गं षष्ठीविभक्तियुतं “प्राणसदृशाः” इति

पदान्तगतप्राणशब्देन सह सम्बन्धान्वितम् । प्राणसदृशः—
इति विशेषणं पदं “यूयं इति सर्व्वनाम्नः विशेषणम् ।

इत्यमेव दिशा सर्व्वत्र पदान्वयो वेदितव्यः सुकुमारमतोनां
बालानाम् ।

गद्ये पदस्थापनव्यवस्था

योग्यताकाङ्क्षान्वितपदकदम्बकं वाक्यमित्युक्तम् । तादृशे
संचितवाक्ये आदौ कर्त्तृपदमवशेषे च क्रियापदं स्थापनीयम् ।
अनुज्ञायामस्य व्यक्तयोऽपि भवेत् । यथा—मेघो गर्ज्जति ।
वृष्टिः पतति । शिशुः क्रौडति । अनुज्ञायां—त्वं गच्छ ।
गुरो, मां प्रति सदयो भव । एहि त्वम् । दूरमपसर । गच्छ
त्वं यममन्दिरम् ।

सकर्मिकायाः क्रियायाः प्राक् कर्त्तृपदं देयम् । यद्यपि
क्रिया द्विकर्मिका तर्हि तस्याः अव्यवहितोत्तरे मुख्यं कर्म
तत्पूर्वं गौणं कर्म स्थापनीयम् । यथा—शिशुः मातरं
याति । माता शिशुं चन्द्रं दर्शयति । मालाकारः वृक्षं
मुष्णं चिन्तति । भिक्षुकः धनवन्तं धनं याचते ।

समापिकायाः क्रियायाः प्राक् असमापिका क्रिया सवि-
वेशनीया, एवं तस्याः क्रियायाः यानि कर्मपदानि तानि तस्याः
क्रियायाः अग्रे प्रयोज्यानि । यथा—

विद्यार्थी स्नेहस्तेन मिष्टान्नमादाय दरिद्रेभ्यो
वितरति ।

विशेषणपदं विशेष्यस्य प्राक्स्थापनीयम् । यद्यपि द्वयं तदधिकं वा विशेषणं पदं वर्तेत, तर्हि चकारादि अव्ययं व्यवहरणीयम् । यथा—दीर्घा रात्रिः । सुन्दरी बालिका । सुरभि पुष्पम् । सुन्दरं मनोज्ञञ्च प्राकृतिकं दृश्यम् । दीना मलीना च तस्याः शोभा । अर्थशून्या असम्बद्धा च सा वाक् । विद्वान् उत रसज्ञो भवतारणः । राधावल्लभो मूर्खो वा अविमृशकारो । श्यामो विवेकहीनः किंवा अकृतज्ञः । रामचरणः शक्तिमान् किन्तु साहसशून्यः ।

विशेषणपदस्य प्राधान्ये तथा विधेयविशेषणे च विशेषणं विशेष्यस्य परतो योज्यम् । यथा—श्यामः अतिशयः सुशीलः । स यादृशः कर्मठः तादृशः एव बुद्धिमान् । यं पुरुषम् उद्योगिनं लक्ष्मोस्तमुपैति ।

क्रियाविशेषणं प्रायेण क्रियायाः अव्यवहितोत्तरे स्थाप्यम् । यथा—तूष्णं गच्छ । मधुरं हसति । वृथा भाषते । तूष्णो भव । मृदु हसति । “अयि क्लेशोदरि, गच्छ शनैः शनैः” “पश्यति सादरं मुहुः” “भटिति प्रविश गेहं” इत्यादि ।

सर्वनामपदस्य विशेषणं प्रायेण तस्य पश्चात् योज्यम् । किन्तु विशेषणस्य प्राधान्ये पूर्वोऽपि भवेत् । यथा—त्वं मूर्खः । स पण्डितः । अहं पौडितः । मोहान्धोऽहं किं ते वर्णयामि रूपं प्रभो ।

उद्देश्यविधेये प्रकृतिविक्रती च प्रकृतिपदम् अग्रे स्थाप्यम् । यथा—हरिरैव एतत्कार्यस्य मूलम् । “विदाः प्रमाणम्” ।

“नक्षत्रभूषणं चन्द्रः” “एको वृक्षः पञ्च नौकाः भवति”
इत्यादि ।

करणपदं कर्त्तृपदस्य पश्चात् कर्मापादानाधिकरणाना-
मप्यतो योज्यम् । यथा रामः स्नेन हस्तेन पुष्पं सञ्चित्य
शिवायतने तमेव देवादिदेवमर्चयति ।

चलभयादानोत्पत्तिविरामान्तार्धानपराजयभेदायं कथातूना-
मर्थवहितपूर्वेषु पादानां देयम् । यथा—प्रासादात् पतितः,
सर्पात् भौतः, गुरोरादत्ते, पङ्कजातमित्यादि । कस्मिन्
कस्मिन्नप्यपादानादुत्तरतः कर्त्तृ कर्मकरणाधिकरणानि स्युः ।

यथा—पुष्पात् फलमुत्पद्यते, उद्यानात् पुष्पं गृह्णाति,
अन्नात् दण्डेन काकं निवारयति, श्येनमुखात् पतितं शुक्र-
शावकं पिप्पले रक्ष ।

स्थानवाचकं तथा कालवाचकमधिकरणं वाक्यारम्भे प्रयो-
ज्यम् । यथा—त्रेतायामयोध्यानगरे दशरथो नाम राजासीत् ।
तत्रैकः सिंहः प्रतिवसति स्म । स तदा तूष्णीं स्थितः ।
पेचकः रात्रौ शब्दायते । नक्षत्राणि घोरान्धतमसि द्योतन्ते ।

सम्बन्धपदानि प्रायशः सम्बन्धिपदानां पूर्वे स्युः । यथा—
“भाषादस्य प्रथमदिवसे” कदाचित् सम्बन्धिपदस्य विशेषणे
व्यत्ययोऽपि दृश्यते । यथा—दुर्वीक्षा खलु मानवानामवस्था ।
यज्ञसरसः पश्चिमे तीरे । तपोवनस्थानतिदूरे ।

सम्बोधनं पदं वाक्यारम्भे प्रयोज्यम् । यथा—“देव ! अस्मि
महतो वार्त्ता ।” भोः ब्राह्मन् ! क्व गच्छसि ? “हा देवि ।

इयदेव दर्शनम् ।” “देवि ! अपीदानीं स्वस्था ?” रे रे पापकारिन् ! किं त्वया कृतम् ? “अयि कृशोदरि ! गच्छ शनैः शनैः ।” “अये ! कथमनतिकूरे स्त्रीजनकाण्डस्वरं श्रूयते ।”

हा-हन्त-अहहहादीनि खेदसूचकाव्ययानि, तथा भोः-अये-अयिप्रभृतीनि सम्बोधनज्ञापकाव्ययानि वाक्कारश्चे प्रयोज्यानि यथा—“हा हा देवि ! इत एव दर्शनम् ।” “हा हन्त ! तुलसि ! त्वद्वासना प्रोज्झिता ।” “अहह ! महापद्मे पतितोऽसि ?” “भो भो वृद्धाः पर्वतस्थाः ।” “अये ! किं नागता देवी ?” “अयि ! कठोर ! यशः किल ते प्रियम् ?”

अथ-अपि-कथं-प्रभृत्यव्ययानि तथा किम्-शब्दस्य कति-पदानि वाक्कारश्चे प्रयोज्यानि । यथा—“अथ शशकस्य वारः समायातः ।” “अथ इयमेव दशा प्राणभृताम् ।” अथवा भाग्यविपर्ययस्य परिणामः । अपीदानीमपि वर्त्तते ते तृषा ? “अपि-समागता देवी ?” अपि कृत्स्नं दिनमुपसितः ? कथं सोऽत्रागतः ? कः कुत्र भोः ? कः आगतः ? कतमोऽसौ ? कियद्वा तस्य वयः ? कियतौ वर्त्तते वेला ?

नाममध्यमोत्तमपुरुषान्वितपदान्वये उत्तमपुरुषोक्तक्रियेव देया । तथा मध्यमपुरुषयुक्तपदेऽपि मध्यमपुरुषोक्तक्रिया निवेशनीया । यथा—माधवस्त्वमहञ्च यास्यामः । रामस्त्वञ्च भक्षयतम् ।

इत्यादि दिशा सर्व्वं ज्ञातव्यम् । विस्तरतः स्वस्वपठित-
‘व्याकरणाद् ज्ञातव्यमिति’ संचेपः ।

वाक्यवृद्धिः

लक्षणलक्षितवाक्यविवर्द्धये प्रथमं तावत् विशेषणादिचित्त-
चमत्कारिपदोपस्थापनेन वाक्यं वर्द्धितव्यम् । यथा—

(क) वाल्मीकिः रामायणम् अरचयत् ।

(ख) महर्षिः वाल्मीकिः महाकाव्यं रामायणम् अरचयत्

(ग) महर्षिः वाल्मीकिः सप्तकाण्डेन महाकाव्यं रामा-
यणम् अरचयत् ।

(घ) महर्षिः स्वभावकविः वाल्मीकिः सप्तकाण्डेन
सुमनोहरं महाकाव्यं रामायणम् अरचयत् ।

(ङ) महर्षिः स्वभावकविः प्राचेता वाल्मीकिः सप्त-
काण्डेन लोकशिष्यार्थम् अभिनवं छन्दोमयं सुमनोहरम् ऐति-
हासिकं महाकाव्यं रामायणम् अरचयत् ।

(च) महर्षिः स्वभावकविः प्राचेता वाल्मीकिः बहुसर्गा-
त्मकेन सप्तकाण्डप्राधान्येन लोकशिष्यार्थम् अभिनवम् अनि-
ष्टभूच्छन्दोमयं सुमनोहरम् ऐतिहासिकं महाकाव्यं रामायणम्
अरचयत् ।

(छ) स महर्षिः स्वभावकविः प्राचेता वाल्मीकिः प्रथमे
वयसि अतिदुर्बलः दृष्टुः अभवत् । ततः क्वचित् ब्रह्मणः
उपदेशेन स्ववृत्तिमपहाय षष्ठीसहस्रवत्सरपर्यन्तं सुनातनं
तारकरामब्रह्मनाम ध्यायन् कलुषादुत्तोर्य नैतिपरिपूर्णेन बहु-
सर्गात्मकेन सप्तकाण्डप्राधान्येन लोकशिष्यार्थं व्याधग्नराभि-
घात-हतक्रीडशोकोत्थम् अभिनवमनुष्टुभूच्छन्दोमयं सुमनोहरं

शब्दसंस्थानवैचित्रं नैसर्गिकशोभावरणनवाद्भुतं महाकाव्यं
रामायणं दुःखमये जगति व्यरचरत् ।

“पातु वो गिरिजामाता” इति वाक्यम्, तस्य
विस्तृतिः ; यथा—

या खलु पुरा सतीनाम विष्टञ्च निखिलकर्त्तव्यकर्म्मकायनी-
भूतं पतिमेव मर्म्मसमालम्बनरूपं मन्यमाना तदनुसरणमेव
सकलकर्त्तव्यादधिकतममवबुध्य जनकमुखात् पतिनिन्दाश्रवणेन
प्राणान् त्यक्त्वा प्रस्थापयदन्वर्थनाम सतीरमणीनिवहेषु अतिमात्रम् ।
एवं हि या निखिलनगाधिराजं गिरिवरं हिमालयं जनकत्वेना-
ङ्गीकृत्य त्रिदशपुरवासिनां प्रद्वौमभिष्टुतं प्रचण्डदोर्दण्ड-
विमोषितभुवनत्रयजनमानसं दैतेयं मङ्घिषासुरं त्रैलोक्यविस्मयकरं
महाहवे सहानुचरं निपात्य जगतां स्वास्थमनयत् । या हि
नाम पुनर्द्द्वगणस्तवपरितुष्टा विधृतभुवनजनगणमनमोहिणी-
रूपा हिमवतस्तुङ्गशृङ्गसङ्घमध्याधिक्टा दनुजेश्वरवरं कैतवेन
परिभूय लोकत्रयातिविस्मयकरं समरमभिनयन्ती निहन्ती च
हेलया मत्तवारणनिभातिशक्तिधरान् शूरशौण्डान् चण्डमुण्डादि-
दनुजनिकरान् । या किल रक्तवीजशोणितकणक्षौणीस्पर्श-
त्यशतशोऽपि दानवरणाङ्गनेऽत्यतिकोपना प्रकटितविकटनर-
सिंहशूकरशुनासौरादिदेवप्रधानवपुर्विभ्रमा हिरण्यकशिपु-
कुक्षिविदारितारुणधिरक्कटोद्भाषितखरनखरनिकरसमरसहायकैः
परहृदयकरत्नासविजृम्भकैः स्रैः स्रैरेवास्रैः निखिलावनिपरिव्याप्त-
रक्तवीजादितिसृतं समनभवनातिथिमनयत् । या नूनमखिल-

‘प्रभुधर्माभिगृह्णन्तौ कृतान्तस्यापि कृतान्तसमौ निशुभश्चाम्भुसुरौ
सहानुचरो प्रज्वलदधोररणरोहिताश्चे समिधौ प्रकल्प्य समूल-
दानवकुलविनाशेनात्यसहणीयगुरुभाराभिभूतायाः भूतघात्राः
गुरुकठोरभारं लघ्नीत्वमप्रापयन्नीलाललितकलाविलासेन । सा
‘युगयुगान्तरोद्भवदानवदर्पसूदणौ हरद्वयविनासिनौ गिरिजा
माता वः (युष्मान्)’ पातु कायान्तरायात् शश्वत् समा इति ।

“कृष्णः करोतु कल्याणम्” इति वाक्यस्य विस्तृतिः—

हं हो ! यस्तावदिह निखिलललामभूतां ज्योतिः-सोम-
सवित्रुपचितविपुलाम्बरकलेवरां शस्यैश्वर्यश्यामलामिमामिलां
‘परिवर्त्तवारिधिवारिनिलयासीनां समीक्ष्य विधृतविसारवपुर-
नाद्याम्नायचयं समुद्धृत्य सनातनं पुण्यं पुनर्जगत्प्रनयत् ।
‘नूनमन्यदा पुनरङ्गीकृतनिष्कृष्टघृष्टविग्रहः प्रलयसलिललोना-
चलां विशालदशनमुशलाग्रेण विगृह्य समुत्तोलयत् । पथ्यायित-
त्रितयकमठकायं प्रकटयन् सशैलसलिलाधारां धरणीमिमामद्यापि
पृष्ठे परिस्थापयत् । अपि तुर्याश्वर्यरूपं नृसिंहविग्रहं विकलयन्
सीरप्रकारनखरनिकरघर्षणकर्षणैः शैर्यवौर्याभिमानिनो देवपते-
र्हिरण्यकशिपोरेनः कठिनोषरां हृदयधरां विलोरयत् । योऽदिति-
कुक्षौ खोक्ततातिक्लस्वमूर्त्तिर्दानेज्यागर्व्वगर्वितं दैतेयं बलिं च्छन्ना
खर्व्वयितुं त्रिपादमितां मर्द्दीं संभिद्य बद्धवामुखमनुलम्भयन् तं
त्रिदशच्युतान् विबुधांश्च पुनर्निजपुरमनयत् । यः पुनर्निदाघ-
मध्याह्नमार्त्तण्डप्रकाशशौचशौण्डजमदग्नेरुत्सजन्मा पितृनुदिष्टो
मातरं निहत्य सुत्यनुद्वेष्टेन पुनस्तेनापि तामजीवयत् । एवं

निश्चयानुचितपरेतपुरमभिगमनं पितुर्यस्तन्महामर्शातिक्रान्ता-
 न्तःकरणो वलवल्ज्वलन इव स्तारकुठारधाराङ्घ्रिषा प्रचुरेन्धन-
 प्रकारं प्रखरहैह्यभुजवनं दटाह । अतर्पञ्चाप्यभिमानाभि-
 मानिनां क्षीणीजक्षत्रियाणां क्षेत्रतो गलल्लोहितधारयैकविंशति-
 क्तवः पितरम् । यस्तावन्निकषात्मजोद्देजिताटितिजानुनयक्रमेणा-
 खिलवर्यार्थ्यमप्रभावाप्रतिमान्वयसम्भवातिशयैश्वर्यवद्दशरथोरसा
 निखिलनारीसौभाग्यवतीशुचिस्वतीनां कौशल्यादीनां जठरेषु
 चतुर्भिरंशैर्जननमभिगृह्य गौतममन्यूपरतां प्रातःप्रदीप्तसप्ताश्व-
 भास्वरनौकाशयीषासङ्गतवरिष्ठाङ्गनां प्रस्तरमयौमहृत्वा चरण-
 रेणुना मानुषीं विधाय साक्षात् साक्षिरूपासङ्गसङ्गतिमवतो
 विदर्भराजस्य तनयां जानकीमुपयम्य भवनोपगतः कैकेयोवाक्यानु-
 पालयता पित्रा निर्व्वसितः, काननावनीमधिवसन् ऋचप्लवगचर-
 सहायेन सागरपरपारसन्निभानां लङ्कां समेत्य जातुधानप्रधानं
 त्रिलोकाद्वतसकलकुलमर्यादं सुषितजनकाङ्गजं शासितुरपि
 शासितारं रावणमनाख्येयसंख्येन समूलं कुलं समुच्छिनत् । अपि
 नाम यो हि देवकीजठराटाकर्षितो रोहिण्यङ्के वसुदेवदेहजन्मा
 विशालहलप्रहरणेनाप्रतिममल्ललीलया च शिष्टकष्टमपहर्तुं
 दुष्टं तदेत्यदलं निहत्य लघ्वकरोद्धरित्रग्रास्त्रासं बहुम् । यः किल
 मायादेवौगर्भगृह्णाज्जन्म परिगृह्य विमुक्तामायिकोऽशेषसुखसमृद्धिं
 राज्यं भोग्यं भुज्यञ्च तुच्छोपलखण्डवत् मन्यमानाभिनवसार्व-
 जनीनधर्मं जगत्यस्थापयत् । य एव हि वर्त्तमानशुगावतारः
 कल्किनामा सम्बलपुराभिधेयपत्तने विष्णुयशोधनविप्रौरसि

संभविष्यन् वेदाचारविचारवर्जयिताननार्थान् विनश्यते । स एव युगयुगावतारप्रबलसकलवाधावाधिता विश्वमूर्त्तिर्भगवान् दुःस्व-
संस्थानकारिकंशारिः कृष्णो युष्मत्कायजं कर्मजं मानसिकञ्चापि
कल्याणं करोतुतमाम् इति ।

“शश्वद्रक्षतु वः समस्तविरहात् सोऽयं विभुः शङ्करः”

यदस्ति कल्पान्तसकलचराचरोद्भिज्जजीवजन्तुबीजव्रजार्चिता-
दिमयुगोद्भवनिखिलसलिलकलापकलेवरम् एवं यज्ज्वलनजाल-
युद्गलेन विधिविहितद्वृतद्वयमात्मरुचिरामरं प्रापयज्जगज्जना-
तिहितसिद्धये । यदपि च स्वर्गग्रामगमनयोनिमखमुख्य-
समापकत्वेनात्महवनकर्तृत्वमाख्यापयत् । ये च तावदसीम-
महामहिमचिरन्तनानन्तकालं दण्डमुद्धर्त्ताद्युपाधिभेदमहो-
रात्राभ्यामुपजनयतः सूर्यचन्द्ररूपे जगतां पुष्कलेन । किञ्च यत्
शब्दसमवायिकारणमनाद्यनिधनं गुणितपञ्चगुणान्विताकाश-
विकाशमेव विग्रहम् । परमन्थत् सकलजीवकुलासुधारण-
कारणशस्यौषधिनिदानावशौकरणम् । एवं नाम यदेवाक्षुद्र-
जगज्जीवश्वासप्रश्वाससम्बाहकतया त्वमग्राह्यत्वेन च प्रत्यक्ष-
गोचरम्, जगत्प्राणसंज्ञककायम् । तैरेतैः स्वस्वेन्द्रियग्रामग्राह्यैः
शब्धोः शरीरैः सार्द्धमनाद्यनिधनोऽयं स विभुः शङ्करः समस्त-
विरहात् क्लेशकोटिकात् शश्वदविरतं वः युष्मान् रक्षतु ।

विशेषणादिप्रयोगबाहुल्येन वाक्यस्यातिविस्तृतिः कादम्बरी-
वासवदत्तादिगद्यमयेषु ग्रन्थेषु ज्ञातव्या । तत्रत्योदाहरणानि
विस्तारभिया न दर्शितानि ।

वाक्यसंक्षेपः

लक्षणलक्षितवाक्यानामंशविशेषस्य त्यागः वाक्यसंक्षेपः ।
स तावत् विशेषणाद्यप्रयोजनोपपदांशानां त्यागाद्वैभवति ।
यथा—

(क) तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः प्रवरनृपसुकुटुम्ब-
मरोचिचयचर्चितचरणयुगलः सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम
राजा बभूव ।

(१) तत्र सकलार्थिसार्थकल्पद्रुमः सकलकलापारंगतोऽमर-
शक्तिर्नाम राजा बभूव ।

(२) तत्र सकलकलापारंगतोऽमरशक्तिर्नाम राजा बभूव ।

(३) तत्र अमरशक्तिर्नाम राजा बभूव ।

(ख) वीरवरः सूचिभेद्यान्धतमसि प्राकारसुलङ्घ्यामास,
अगृह्य च वित्तापहारिणः करम् ।

(१) वीरवरः अन्धे तमसि प्राकारसुलङ्घ्यागृह्यत् वित्ताप-
हारिणः करम् ।

(ग) अहो ! कष्टं ! कष्टम् !! ब्रह्मदत्तस्य नयनं
नश्यति नितरां सकृदपि द्रष्टुं न शक्नोति आश्रमपदम् ।

(१) अहो ! कष्टम् ! ब्रह्मदत्तनयनह्वेनः नितरां
सकृदपि न पश्यति आश्रमपदम् ।

(घ) देवर्षिर्यथा विष्णुभक्तो भवति तथा शुक्-
देवोऽपि ।

(१) देवर्षिशुकदेवो समानो विष्णुभक्तौ भवतः ।

(२) देवर्षिशुकदेवौ तुल्यं विष्णुं भजेते ।

(ङ) द्रौणिहत इति ज्ञात्वा आचार्यः प्राणान् तत्याज ।
ततस्ते कौरवा विषादविह्वला निरतिशयं चक्रन्दुः । तत्त्वार्थदर्शी
सञ्जयस्तान् प्रबोधयामास । रणभूम्येकदेशं यात्वाश्वत्थामानं
तत्रानेतुं विनयधरं कञ्चुकिनं प्रस्थापयामास च ।

(१) द्रौणिहत इति दुःखा मृतमाचार्यमनुशोचयतः
कौरवान् सञ्जयः प्रबोध्य रणभूम्येकदेशात् अश्वत्थामानमानयनाय
कञ्चुकिनं प्रस्थापयामास ।

अर्थविवृतिः

(Expression of mining)

कस्मिंश्चिद्वाक्ये वाक्यांशे वा अर्थस्य सहजबोध्यवाक्येन
विवृतिरर्थविवृतिः । सा च वाक्यस्यदुर्बोध्यपदानां सहजपदेन
परिग्रहणरूपा । परं पदपरिवर्तनेऽपि चेदर्थस्य सम्यक् विवृति-

नघटते तर्हि जटिलं सङ्कोचितांश्च एकाधिकासहजपदोपस्थाप-
नेन संप्रसारणं विधायार्थो गृहणीयः ।

अर्थः (Paraphrase) यथा—(क) ततः स देवराट् देवैः
ऋषिभिश्च स्तूयमानस्त्रिपिष्टपस्थो निष्कल्मषो बभूव ।

(१) ततः अनन्तरं स देवराट् इन्द्रः देवैः अमरैः
ऋषिभिः मुनिभिः स्तूयमानः बन्ध्यमानः त्रिपिष्टपस्थः स्वर्गस्थः
निष्कल्मषः पापशून्यः बभूव अभवत् ।

(ख) अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा शश्वदगण्यपण्य-
विस्तारितमणिगणादिवस्तुजातव्याख्यातरत्नाकरमाज्ञात्मया मगध-
देशशेखरीभूता पुष्पपुरी नाम नगरी ।

(२) समस्तानां सकलानां नगरीणां पुरीणां निकषः
आदर्शः शश्वत् निरन्तरं अगण्यैः असंख्यैः पण्यैः विक्रेयैः
विस्तारितैः मणिगणादिवस्तुजातैः मण्योनां रत्नाणां गणाः समूहाः
ते एव आदयः मणिगणादयः ; वस्तूनां जाताः समूहाः मणिगणा-
दय एव वस्तुजाताः मणिगणवस्तुजाताः तैः रत्ननिचयादिवस्तुसङ्घैः
व्याख्यातं निवेदितं रत्नाकरस्य समुद्रस्य माहात्म्यं महिमा यथा
तथाभूता बहुशोरत्नपूरिता मगधदेशस्य शेखरीभूता शिरोभूषण-
रूपा पुष्पपुरीनाम नगरी अस्ति विद्यते ।

(ग) मूर्खस्य च दिशः शून्याः ।

(३) शास्त्रज्ञानहोनत्वेन कर्त्तव्याकर्त्तव्यविमूढतया
मूर्खः निरन्तरम् अवसीदति, नितरां सर्वथा तस्य अवश्यपाब-
नीयेऽपि कार्यं औदासीन्यं घटते ।

व्याख्या—(Explain) सा हि प्रागुक्तरोत्यनुक्रमेण पूर्वसम्बन्धस्थापनेन च व्याख्यातव्यांशस्य अलङ्कारैतिहासिकत्व-प्रकटनरूपा । यथा—

(क) अथ तस्य राजकुमारस्य कमलगूढशशिकिरणरञ्जु-
दामनिगृहीतमिव रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत् ।

(१) निद्रोपगतयोः अवन्तीसुन्दरो राजवाहनयोः दम्पत्योः
सतोः ; अथ प्रबोधनान्तरं राजकुमारस्य राजवाहनस्य चरण-
युगलं पादयुग्मं कमलमिति मन्यमानेन नितरां गूढेन भ्रान्तेन
शशिना चन्द्रेण किरणाः रञ्जुदामानीव तैः निगृहीतं दृढ-
बद्धमिव चरणयुगलं राजवाहनस्येति शेषः ; रजतशृङ्खलेन
रौप्यदाम्ना उपगूढं निगडितम् आसीत् । अत्रापद्भ्यनुप्रा-
णीतोपमालङ्कारः ।

भावार्थः, तात्पर्यं वा

(Purport)

वाक्यस्थितस्यालङ्कारादिबाहुल्यवर्णनीयविषयस्य परित्यागेन
मर्मार्थप्रकटनं भावार्थोनाम । यथा—(क) तारुण्ये सुविमला
धीरपि प्रावृट्सरिदिवाविला स्यात् ।

(१) वर्षासु नद्यम्भः यादृशं कर्हमाक्तं भवति तथा योवने ऽ-
त्यतिनिर्मलापि बुद्धिः कलुषिता स्यात् ।

संक्षेपार्थः

(Summary) यथा —

(क) अजातमृतमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।

सकृद्दुःखकरावाद्यावन्तिनस्तु पदे पदे ॥

(१) अनुत्पन्नः, उत्पद्य मृतः, मूर्खश्च इति त्रिविधानां पुत्राणां मध्ये अनुत्पन्नमृतौ पुत्रौ मनाक् प्रियौ भवतः । यस्मात् हेतोः मृताजातौ स्वल्पदुःखकारणभूतौ स्तः । मूर्खः चिरजीवनं मातापितरौ क्लेशयेत् ।

(२) मम पुत्रो न जातः उत्पद्य मृतो वा एतत्तु दुःखं स्वल्पकालव्यापकं मूर्खपुत्रस्तु चिरकालं कष्टदायकः । यतः कृतान्तसदृशो मूर्खः ।

रूपकत्यागिनाशः—उपमानार्थं विहाय उपमेयार्थ-
विहरिरूपः । यथा—

(क) अस्ताचलगङ्गरोपगते मार्त्तण्डमृगाधिपे ध्वान्तदन्ति-
राजः निखिलावनीं निःशङ्कं विचचार ।

(१) सूर्यास्तमिते जगदन्धकारमयमासीत् ।

अनुक्तपदपूरणम्—(Filling up of ellipses)

वाक्यान्तर्गतानुक्तपदमर्यादिना सहस्रमर्थं युक्तिसाहाय्येन संस्थापन-
रूपम् । यथा—

(क) — वत्स ! — त्वां — अब्रुवम् ; — सविशेषं — कदाचित् —
सांसारिकामोदादिषु — वर्त्तितव्यम् । — सततं — गुणानुकीर्त्तनं ।
येन — विच्युति — घटेत ; — सर्वदा साध्यम् — ।

(१) प्रिय वत्स ! प्राक् त्वां यदब्रुवम् । तत्सविशेषं
स्मर्त्तव्यम् । कदाचित् मोहवत्या सांसारिकामोदादिषु मुधा न
वर्त्तितव्यम् । परं सततं परमेशगुणानुकीर्त्तनं कर्त्तव्यम् ।
येन स्मर्त्तव्यात् — विच्युति न घटेत ; तत्र सर्वदा यथा साध्यं
यतितव्यम् ।

(२) हे वत्स ! अहं त्वामेकदा अब्रुवम् । तत्-
सविशेषमवधेहि । न कदाचित्स्वया सांसारिकामोदादिषु बाहु-
ल्येन वर्त्तितव्यम् । गुरुमुखात् सततं शास्त्रगुणानुकीर्त्तनं
श्रोतव्यम् । येन तस्मात् विच्युति न घटेत । एतत् सर्वदा
तव साध्यमिति ।

(३) अयि वत्स ! पुरा त्वां सर्वमब्रुवमधुना सविशेष-
मवगच्छ कदाचित् केषु सांसारिकामोदादिषु कथं कथमपि
वर्त्तितव्यम् । नक्तं दिवं सततं महर्षीयगुणानुकीर्त्तनं
विधेयम् । येन तस्मात् विच्युतिः कदा न घटेत । एवं सर्वदा
कायपातेनापि साध्यं तव ।

सन्धिनियमः

संस्कृतरचनाया प्रायश एव यत्र तत्र सन्धिसम्भवः,
नितरामधोलिखितवाक्ये' सर्व्वथा सन्नतं व्यं सुकुमारमतीनां
शिक्षार्थिनां तथाहि—

सन्धिरैकपदे नित्यो नित्यो धातूपसर्गयोः ।

सूत्रेष्वपि तथा नित्यः सचान्यत्र विभाषितः ॥

समासवाक्येषु तथा उपसर्गधातुषु सूत्रेषु च सन्धिरवश्यमेव
करणीयः । अकृतं दोषः स्यात् ।

(क) 'विदारितारुणरुधिरछटोद्भाषितः, इत्यादौ 'विदारित-
अरुणरुधिरछटा-उद्भाषितः' इत्यादि ।

(ख) 'व्यजेष्ट' 'समभिव्याहार' 'प्रोज्झितः' 'समुद्धरति'
इत्यादौ—वि-अजेष्ट,—सं-अभि-वि-आ-हार, प्र-उज्झितः, सं-
उत्-हरति, इत्यादि ।

(ग) निक्षेवर्णः समान्नायः, वासदोर्द्वयोश्च, क्लीवाक्लीवयोः
क्लीवमवशेष्यं स चैकवद्वा, इत्यादौ—सिद्धः-वर्णः समान्नायः, वा-
असदोः-द्वयोः च, क्लीव-अक्लीवयोः क्लीवं-अवशेष्यं सः-च-एक-
वत्-वा-इत्यादि ।

समासादेरन्यत्र सन्धेर्व्विकल्पो ज्ञेयः । यत्र यत्र सन्धिक्रते
अवगणकटुत्वं तथा अर्थस्य च दुर्बोधत्वं घटते तत्र तत्र सन्धिर्न
करणीया । यथा—मुग्धैकात्यतिकोपना, त्रानेन महच्छै-

काव्यटवीं, इत्यादौ—सुग्धा, एका, अतिकोपना, एवं नृा
(नरेण) अनेन, सह, ऋच्छ, एकाकी, अटवीं, एवमेव सर्वत्र
ज्ञातव्यम् ।

यतिचिह्नम् (Stops)

उच्चारणविच्छेदसूचको चिह्नाया विरामो यतिः । सा हि
अग्रदेशीयैः पण्डितैः छन्दःशास्त्रेषु विशेषेण विहिता । तद्ज्ञाना-
भिलषतस्तेष्वपि शास्त्रेषु अनुसन्धानीयाः । इह तु गद्यमये
वाक्येऽधोलिखितसङ्ख्याङ्कपातेन च या पाश्चात्यपण्डितैरभिहिता,
सैव वेदितव्या । यथा हि सा—

(१) ,—कमा (comma) चिह्नमेतत् एकसंख्यकोच्चारण-
कालं यावत् जिह्वायाः विरामरूपम् ।

(क) यादवः, केशवः, त्वम्, अहञ्च क्रौडनाथं यास्यामः ।

(ख) दौनो वा, विभवयुक्तो वा, न जातु पापमाचरेत् ।

(ग) किं करोमि, क्व गच्छामि; किमप्यवगन्तुं न शक्नोमि ।

(२) ;—सेमिकोलन् (semicolon) द्वितीयच्छेदः ।

अयं तावद्विसंख्यकोच्चारणकालपर्यन्तं विरामरूपः । स तु
प्रायश एव क्षुद्रक्षुद्रवाक्येषु तथा किन्तु, यद्यपि, नितरां,

अतएव प्रभृति अव्ययपदानां पूर्वस्थपदान्ते एषामव्ययानाम-
यतः निवेशनीयः । यथा—

(क) तत्र क्षुधिताय अन्नम् ; क्षुधिताय जलम् ; रोगिणे
औषधम् ; अर्थिने अर्थम् अर्पयन्ति ।

(ख) बहुधोपदेशमवोचदाचार्यः , तथा अहमपि अनु-
नयामि , किन्तु वैराग्यप्रयोदितः स मे यवीयान् गृहं शिशुत-
नयाम् ; तथा साक्षीमपि च जायामपह्नाय काननमवनीं
गतः ।

(ग) तदसीमोद्यमेन विधातव्यम् , यद्यपि तत्र कृतकार्यो
न भवेः तर्हि का लज्जा ?

(घ) ये खलु परहिद्रान्वेष्टिणः , ते हि प्रधानतः परेषां
दोषमन्विषन्ति , नितरां स्वदोषं न पश्यन्ति ।

(ङ) तस्मिन् यादृशो मे विश्वासः तेनानुमन्ये, ततः
प्रत्याख्यातो न भविष्यसि ; अतएव विकल्पमपह्नाय त्वरा गच्छ ।

(३) :—कोलन् (colon) द्वितीयच्छेदः । अयन्तु त्रिसंख्य-
कोच्चारणकालं यावत् विरामरूपः । अस्य यूरोपीयभाषान्तरे
व्यवहारो विरलः । वर्त्तमाने जगति तदभाषानुकृतात् यत्र
तत्र बाहुल्येन व्यवहारो दृश्यते । यथा—

(क) आदौ साकारोपासनां विना वाङ्मनसोरप्यगोचरस्य
ब्रह्मणः कल्पनानोत्पद्येत ; साकारवादिनां मतमेतत् ।

(ख) संख्याकरणेषु तथा द्रव्यादिविषयनिराकरणेषु च
प्राक् द्वितीयच्छेदः देयः (colon) तदन्तेषु सरलरेखा योज्या ।

यथा—पञ्चनवत्यधिकाष्टादशशृङ्गीयशके (१८८५) लोकगणना-
विवरणे :—

एते... ..चत्पन्नाः, इयन्तो मृताः । इत्यादि । तस्य
गृहकक्षे इयन्ति सज्जाद्रव्यानि :—एका खट्वा, त्रीणि तैल-
चित्रालेख्यानि ; पञ्च पुस्तकाधाराः, हे विंशतिः ग्रन्थाः,
रमणीयानि बहुविलासवस्तूनि । इत्यादि ।

(४) ।—पूर्णच्छेदः, अयं किल वाक्यसमाप्तौ स्थापनीयः ।
एङ्ग्लोभाषायां (in English) यत्र (.) फुलष्टप् Fullstop
योजनीयः, तत्र तत्रार्थे चास्य व्यवहारः । यथा (क) स गच्छति ।
दुःखमय एव संसारः ।

(ख) त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागम् ।

कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ॥

(५) १—प्रश्नज्ञापकचिह्नमेतत् यथा—

(क) किं करोषि ? उद्धृतांशः सरलभाषयानुद्यताम् ?
निन्दुकस्य का कथा ?

(६) ।—चिह्नमिदं सम्बुद्धौ, तथा घृणाहर्ष-विषाद-
विस्मयादिषु, अहो-हा-अयि-भोः-अये-वत-हन्ताप्रभृत्यव्ययवाक्येषु
व्यवहरणीयम् । हे भगवन् । मां रक्ष । अहो ! दुर्दैवमा-
पतितम् । हा हा ! प्रिये ! जानकि ! एतदेव दर्शनम् ।
धिक् धिक् ! ! पापार्जितं धनम् ।

(७) - हाइफेन (hyphen) चिह्नमेतत् संयोजकम् ।
समस्यमानपदानां परस्परसम्बन्धस्थापकम् । यथा—

(क) सास्य-समीरण-कम्पित-जल-नील-नलिनीव-चञ्चल-लोचना इत एवाभिवर्त्तते । प्रभात-वाताहतकम्पिताकृतिः कुमुदती-रेणु-विसङ्ग-विग्रहम् ।

(ख) मुद्राचरसन्निवेशकाः (Compositors) यदि सन्निविष्टपङ्क्त्यवशेषे शब्दगतमच्चरं पूर्णत्वमानेतुं न प्रभवन्ति ; तर्हि क्षुद्रायतनयानया सरलरेखया पूर्ववर्त्तिपदांशं परवर्त्ति-शब्दसमूहेन समं, संयोजक इत्यभिज्ञानार्थं निवेश्य प्रतिबोधयन्ति । यथा पङ्क्त्यवशेषे अच्चरम् “उप” परवर्त्तिपङ्क्त्यग्रे “कारकः” इत्यादिस्थले पूर्वपङ्क्त्यवशेषे चिह्नमिदमर्पयन्ति । तेन बोधव्यं “उपकारकः” इति ।

(ङ) “ ”—उद्धरणचिह्नम् (Quotation mark) इदं तावदन्यदीयवाक्योद्धरणे व्यवहार्यम् । यथा—

(क) तेनाभिहितं “तत्र दिवसेऽपि शृगाला विचरन्ति” इति । “नानृतात् पातकं मद्भू” इति साधूक्तात् कदापि मिथ्या न भाषेत । तस्य तातः आदिशति—“तिनकङ्कि, डाक-गृहात् टिकेट् द्वयं, षट् पोष्टकार्डैः च गृहीत्वा तूर्णमागच्छ” । “फेड फेड” रवेण शब्दायन्ते सारमेयाः ।

(ङ) ’—लोपचिह्नम् (Mark of ellipsis) शब्दान्तर्गताचरलोपार्थमेतत् व्यवहरन्ति । नितरां संस्कृतभाषासु तदसम्भवात् वङ्गादिभाषानिर्भूतपद्यादौ उदाहरणं द्रष्टव्यम् ।

(१०) — द्वाग् (dash) भग्नचिह्नम्, इदं तावत्

आरब्धकथान्ते अन्यदीयकथाप्रसङ्गे, तथा यथेति अव्ययान्ते प्रयोज्यम् । यथा—

(क) सुचिरं नगरवासेन शरीरं तव यादृशमस्वस्थं वर्तते, तेन मन्ये विदेशभ्रमणं—दोर्घदीनं ग्रामावस्थितिश्च—अत्यतिशयं ते शुभं भविष्यति ।

(ख) महावंशोत्पन्नोऽयं सैनिकः ;—इरेजाक्षौहिणीषु तथा जम्बूवर्षादिषु च अस्य प्रभूता प्रतिपत्तिरवलोक्यते ।

(ग) यथा—वीरचरिते । यथा—रामायणे । तथा—मनौ । तथा हि—याज्ञवल्क्यः ।

(११) ()—प्यारान्थिस् (Paranthysis) वा [] ब्राकेट् (Braces) बन्धनौ । चिह्नमेतत् वाक्यान्तर्गतस्य कस्यापि पदस्य, उत वाक्यांशस्य वा व्याख्यायां तथा अप्रासङ्गिककथावतारणादिषु च व्यवहरणीयम् । यथा—

(क) उज्जयिनीपतेः (विक्रमादित्यस्य) नवरत्नमण्डिता (कालिदासधन्वन्तरिप्रमुखैर्नवकविप्रधानैः, परिशोभिता) परिषदासीत् । केन तस्याः (मालवदुहितुः) प्रतिकृतिः रक्षिता ?

(ख) अथ [अनन्तरम्], तस्य [शशकस्य] वारः [समयः] समायातः [उपस्थितः] इत्यादि ।

(१२) ; * * * * ; इमे चिह्ना अन्यदीयवाक्यग्रहणे तद्वाक्यान्तर्गतांशोलांशस्य किमु अप्रयोजनीयतया कस्यचिदंशस्य वर्जनाय व्यवहरणीयेति । यथा—

(१) सुरामन्तः सः सुखिकालयात्.(रूपजीविनो)-
गृहम् अच्छत् । (२) भयविल्लावः*** शेषेत् दृष्टा प्रकृति-
स्थोऽस्मि । (३) आः ! कः ?—एषोऽहम् । इति ।

दोषः—

“काव्यापकार्षका^१ दोषाः” इत्युक्तेः सम्भवतः एव दोषः
परिहृतेभ्यः काव्यस्थः । उक्तञ्च प्राक् “तदल्पमपि नोपेक्ष्यं कावेर
दुष्टं कथञ्चन । स्यादपुः सुन्दरमपि श्वित्रेणैकेन दुर्भगम् ।”
इति । अतएव काव्यदोषो न चापेक्षणीयः, न वा मर्षणयोग्यश्च ।
ननु तर्हि क एव सः ? यं विज्ञाय परिहर्तुं शक्यः इत्या-
काङ्क्षायामाह—

दुःश्रवानुचितार्थत्वे ग्राम्यत्वं निहतार्थता ।

क्लिष्टत्वमप्रतीतत्वं विरुद्धमतिकारिता ॥

अविक्लृष्टविधेयांशभावः सन्दिग्धता तथा ।

पदवाक्याश्रिता दोषाः * पदांशेषेषु केचन ॥

क्रमेणास्योदाहरणं ज्ञातव्यम् । तत्रादौ दुःश्रवत्वं परुषवर्ण-
तया श्रुतिदुःखावहत्वं, तच्च पदगतं यथा—

“अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।

आलिङ्गितः स तन्वङ्गा कार्त्तार्थं लभते कदा ॥” (कां)

* एकमात्रस्य पदस्य दुष्टत्वं पददोषः, एकाधिकानां पदानां दोषयुक्तं वाक्य-
दोषः, पदानां परिवर्त्तनेऽपि दोषस्य तादवस्थेऽर्थदोष इति ।

(क) स सङ्क्षिप्तो युवा अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गा कन्दर्पोत्सवमन्दिरायमाणा.

अत्र कार्त्तार्थमिति श्रुतिकटु । वाक्यगतं यथा भट्टी—
 “सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितृनतापुर्सीत् सममंस्त बन्धून् ।
 व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधौदरौच ॥” (ख)
 इति, पदांशे यथा कुमारै—

“तदगच्छ सिद्धैर कुप देवकार्त्तार्थम्” इत्यत्र ‘षे’ इति
 पदांशं दुष्टम् ।

अनुचितार्थत्वम् अयुतार्थत्वं वा पदगतं यथा—

“तपस्त्रिभिर्या सुचिरेण लभ्यते

प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।

प्रयान्ति तांमाशु गतिं यशस्त्रिनो-

रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥” (ग) इति

कटाक्षो वा या भङ्गयः प्रकाराकासा तरङ्गितैः तरङ्गवदाचरणैः उत्तरोत्तराविकृद्गुणैः
 उपलब्धितया सहितया वा, तखङ्गा छशङ्गा आलिङ्गितः सन् कार्त्तार्थं कटाक्षतां कदा
 लभते लप्सते प्राप्स्यतीत्यर्थः ।

(ख) स राजा दशरथः वेदान् अध्यैष्ट अधीतवान् त्रिदशान् तिस्रो दशा बालान्
 यौवनप्रीडा अवस्था येषां तान् देवानित्यर्थः । अयष्ट यज्ञेनास्मिन्तवान्, पिहृन्
 अतापुर्सीत् आहूतवर्षणादिभिः प्रीणितवान्, बन्धून् पिहृव्याभावादीन् समसक्त सम्यक्
 भाजीतवान्, षथा कामक्रोधादीनां वर्गः समूहः त व्यजेष्ट विशेषेण जितवान्, नीतौ
 नीतिशास्त्रे, अरस्त रतवान् । किञ्चेति चार्थः, अरीन् बन्धून् समूलघात मूलसूत्रसहितं
 यथातथेत्यर्थः, न्यवधौत् निहतवान् ।

(ग) तपस्त्रिभिर्यायणादिकृच्छ्रतपरायणैः जनैः या गतिं सुचिरेण सुदीर्घ-
 कालेन लभ्यते प्राप्यते सत्रिभिः याज्ञिकैः जनैः प्रयत्नतः बहुप्रयासेनेत्यर्थः, या गतिः च इष्यते
 जान्यते, रणाश्वमेधे संशामरूपान्धमेवयज्ञे पशुताम् वध्यच्छागललम् उपागताः निहता

‘अत्र पशुपदं कातर्यमभिव्यनक्तौत्यनुचितार्थत्वं, वाक्यगत-
न्तर्ह्यम् ।

ग्राम्यत्वं * केवलं लोके एव स्थितत्वम् । पदगतं यथा—

“किं रुषा शोणितस्पर्शी गल्लस्ते स्पन्दते भृशम्” (घ)

वाक्यगतं यथा—

“ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषं ।

करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥” (ङ)

प्रथमे गल्लशब्दः, द्वितीये गल्लादयाः शब्दा ग्राम्याः ।

निहतार्थत्वम् उभयार्थकस्य शब्दस्य अपसिद्धेर्भेदं प्रयोगः, यथा—

“नवनौरदकान्तिनाम्बुकेलोप्रहतानां व्रजसुन्दरीकुचानाम् ।

मदपुच्छभरेण मोदमानं यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत् ॥”

इति भावः, अतएव यश्चिन् कोत्ति मान् बीरा इति शेषः, ता गतिं स्वर्गगमनरूपानिति
भावः, आद्य शीघ्रं प्रयान्ति गच्छन्ति । अत्र कातर्यं देनप्रमितार्थं, पशवो हि परावृत्तत्वात्
मर्त्यदा टीना एव, तादृशबीराणाम् स्वाधीनहन्तित्वात् पशुत्वकीय नमतीवायुक्तमिति
तानुपपत्त्यम् ।

कावेर्यम् अलौकिकचमत्कारिपटप्रयोग एव युक्तः, न तु सामानाजनप्रयोज्य
पटप्रयोगः, तथात्वं काव्यस्य चमत्कारित्वं नस्यतीति भावः । ग्राम्यं ग्रामीजनः
सामानाजन इत्यर्थः, तस्य भावः ग्राम्यात् यत्र प्रयोगेन ग्राम्यात् प्रतीयते तादृशप्रयोगी
ग्राम्याः, न तु मर्त्यदयानामप्रीतिकार इत्यास्य टीपत्वमिति सतां हृदयम् ।

(घ) रुषा कीपेन शोणितस्पर्शी रक्तनिभः ते तत्र गल्लः कपोलदेशः इत्यर्थः,
भृशम् अतिशयं स्पन्दते स्फुरति । गल्लशब्दोऽत्र ग्राम्याः ।

(ङ) ताम्बूलभृतगल्लं ताम्बूलपूषवदनम् इत्यर्थः, अयं मानुषं भल्लं सृष्टु इत्यर्थः,
अल्पति कथयति किञ्चेति लघुः, यथा तथा सदैव खादनं पानञ्च करोति ।

शम्बरशब्दो देत्यविशेषे प्रसिद्धः, इह तु जले निहतायः ।
यमुनाशम्बरं यमुनाजलम्, शम्बरम् आकाशं व्याप्तम् ।

• स्तिष्ठत्वमर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वं पदगतं यथा—

“ताः क्वाप्यहो घनघटा विलयं प्रयाता ज्योत्स्नास्त्रिराय विलास-
शोलाः, क्षोरोदजावसति जन्मभुवः प्रसन्ना अद्यानुरञ्जयत भास्वति
दक्षिणाशम् ॥”

अत्र क्षोरोदजा लक्ष्मोस्तस्याः वसतिः पद्मं तस्य जन्मभुवो
जलानौत्यतिक्रष्टेन बोधः । वाक्यगतं यथा—

“धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्षराः ।

रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥” (च)

अत्र धम्मिल्लस्य केशबन्धस्येत्यर्थः, शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं
न रज्यतीति सम्बन्धः स्तिष्ठः ।

अप्रतीतत्वमेकदेशशास्त्रान्तरमात्रप्रसिद्धत्वमर्थः । यथा—

“तोर्येन परिधौताघो योगिन दलितशयः ।

तपसा क्षपितक्षेत्रो मुक्तासन्नो महाशयः ॥” इति

योगिन चित्तवृत्तिनिरोधेन दलितो नाशितः आशयो मिथ्या-
ज्ञानजन्यः, संस्कारविशेषो येन सः । आशयशब्दो वासनार्थो
योगशास्त्रे एव प्रसिद्धः इति । विरुद्धमतिकारिता यथा—

(च) अपूर्वबन्धो वृत्तपक्षि ज्ञान नैवृण्वित्यर्थः, यस्य, तथामूलाया कुरङ्ग-
शावाक्ष्या मृगलोचनाया धम्मिल्लस्य सयतकेशकलापस्य शोभा सौन्दर्यं प्रेक्ष्य कस्य मानसं
मनः विकारम् अत्यर्थं न रज्यति न रक्तुं भवति सर्वस्यैव रज्यतीत्यर्थः ।

“उदारचरितो धीमान् सर्वलोकप्रियङ्करः ।

अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥” (छ) इति

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्र-
मिति विवक्षा प्रतीतिः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तस्य भावः
अविमृष्टविधेयांशभावः, विधेयाविमर्शो वा कथ्यते, यथा कुमारे—

“वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता

दिग्म्बरत्वेन निवेदितं वसु ।

वरेषु यद् बालसृगाक्षि सृग्यते

तदस्ति किं व्यस्तमपि चिलोचने ॥” (ज)

अत्र अलक्ष्यं विधेयं तस्य च समासे गुणीभावादप्राधान्येन
निर्देशः । यथा वा—

“अभुक्ता भवता नाथ, मृहूर्तमपि सा पुरा ।”

अत्र नवो विधेयत्वमेवोचितम्, यथा विक्रमोर्वशीये—

“नवजलधरः सन्नहोऽयं न दृसनिशाचरः

सुरधनुरिदं दूमनसशराराक्षष्टं न तस्य ।

(छ) असौ प्रसिद्ध एक एवेत्यर्थः, उदार सुमहत् चरित यस्य तादृशः, धीमान्
प्रज्ञावान् सर्वलोकानां साधारणानामित्यर्थः, प्रियङ्करः प्रियकारी अकार्यमित्रमृष्टलोकः
सुहृन्, तस्य सम्बन्धे इत्यर्थः, किं वर्णयामहे, वर्णनं कुर्वन्, न किमपीति भावः ।

(ज) हे बालसृगाक्षि, सृगशावकलोचने, वपुः शरीरं हरस्येति शेषः,
विरूपाक्षि विवक्षितरूपाणि अक्षीणि नेत्राणि यस्य तन् विरूपाक्षम् कुत्सितमिति भावः ।
अलक्ष्यम् अभुज्जत जन्म यस्य तस्य भावसत्ता, कुलमपि न भ्रायते इत्यर्थः । तथा

अयमपि पटुर्धाराशारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्त्रिग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्व्वशी ॥” (भ)

वाक्यगतो यथा महानाटके—

“न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः

सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।

धिक् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा

स्वर्गग्रामटौकाविलुण्ठनवृथोच्छ्रूने किमेभिर्भुजैः ॥” (ज)

“अनुवाद्यमनुज्ञैव न विधेयमुदीरयेत्” इत्यनुशासनात्
उद्देश्यस्य प्रथममनन्तरं विधेयस्य निर्देशो युक्तः, अत्रायमेव
‘न्यक्कारः’ इति वक्तुमुचितम् । उद्देश्यमुज्ञैव विधेयाभिधानस्यो-

दिग्गम्बरे न नगनले न वसु धन निवेदित नास्तीति ज्ञापितमितार्थः । यद्वि विनं भवति
तदा कथं दिग्गम्बरो भवति, अतो ज्ञेयो निर्धनोऽयमिति । अतो वरेषु उपयन्तृषु
यत् रूपादिकमितार्थः । सृग्यते अन्विष्यते विलोचने महेशे व्यक्तम् अपि एकमपि
समस्तं मा भूदिति भावः, अस्ति किम् ? नास्ति एवेत्यर्थः ।

(भ) अयं नवजलधरः नूतनमेघः सन्नहः समुदितः द्रव्यशक्तौ निशाचर्येति
स न, इदं दूराकृष्टं दूराद आकृष्टं सुरधनुः इन्द्रायुधं तस्य निशाचरस्य शरासनं कार्मुकं
न, अयमपि पटुः प्रबलः धारासारः वृष्टिधारापातः न, बाणपरम्परा श्रवणं कणधारा
कनकस्य निकषः कणधाराखा तद्वत् स्त्रिग्धा स्फुरन्ती विद्युत् इयमिति शेषः । मम प्रिया
उर्व्वशी न ।

(ज) मे मम अरयः विविध इति यद् अयमेव नाकारः निकारः अवमानन-
मितार्थः, तत्रापि अरिष्वपि, अस्मी अरिः राम इति भावः, तापसः तपस्वी बुद्ध इति भावः,
सोऽपि तापसोऽपि अत्रैव लङ्कायामेव आगत्येति शेषः, राक्षसकुलं निहन्ति नाशयति
अहो आश्चर्यम् रावणो जीवति एतावति निकारे रावणस्य जीवनमाश्चर्यमितार्थः,

चित्वात् । तत्र च पदरचना विपरोता कृतेति वाक्यगतोऽत्रायं दोषः । न खलु न्यकारे इदम्पदार्थत्वं विधेयते, अपि त्विदम्पदार्थं एव न्यकारत्वमिति, एवं किमेभिरित्यनेन भुजानां वृथात्वं विधेयते । न च वृथोच्छूनानां भुजानां वृथात्वं विधातुमुचितं किन्तूच्छूनानामेव । एवञ्च वृथात्वविशेषितमुच्छूनमत्र नानुवाद्यं किन्तूच्छूनत्वमात्रम् । रचना चात्र पदद्वयस्य विपरीतेति वाक्य-
दोषः । यथा वा—

“कान्तिमैकान्तिकीं विभ्रत् कुमुदिन्याः शशी यथा ।

आनन्दयति ते नेत्रे योऽसौ सुभ्रु ममागतः ॥” (ट)

अत्र ‘असौ’ इत्यत्र विधेयत्वमेव भवितुं युक्तं, तच्च यच्छब्दनि-
कटस्थतया अनुवाद्यत्वप्रतीतिकृत् । सन्दिग्धत्वं यथा
काव्यप्रकाशे—

“आलिङ्गितस्तत्रभवान् सम्पराये जयश्रिया ।

आशीःपरम्परां बन्धां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥” (ठ)

शक्रजीतम् इन्द्रजितं धिक् चिक् निन्दासौतार्थं, इन्द्रविजयिनोऽपि तापसात् पराजयो
त्वञ्च इति भावः । प्रबोधितवत्ता जागरितेन कुम्भकर्णेन वा किम् ? न किमपि कार्यम्
साधितमित्यर्थः, तथा खर्गे एव ग्रामटिका क्षुद्रोग्राम तस्या विलुण्ठनेन वृथा उच्छूनाः
उद्धृता ते, एभि मदीयैरित्यर्थः, भुञ्जे वाहुभि विजयितुमस्यकैरिति भावः, किम् ? न
किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।

(ट) हे सुभ्रु, गोमनवयुगलशालिनि, शशी चन्द्रो यथा कुमुदिन्याः
एकान्तिकीम् अतिशया कान्तिं शोभां बिम्बं धारयन् तथा ते तव नेत्रे लोचने यः
समागतः समुपस्थितः असौ आनन्दयति प्रीतिमुत्पादयति ।

(ठ) सम्पराये युद्धे जयश्रिया आलिङ्गितस्तत्रभवान् पूजाः स्वं बन्धां बन्दीयां

अत्र 'बन्ध्याम्' इति किं बन्दीभूतायाम् उत बन्दनीयामिति सन्देहः । व-वयोरमेदात् बन्ध्यां नमस्याम् आशीःपरम्परां कर्णे कृत्वेति संबन्धः, अश्ववाशीःपरम्परां कर्णे कृत्वा बन्ध्यां बन्दीभूतायां नार्थ्यां कृपां कुर्विति संबन्धः ।

वाक्यभात्रगतान् दोषानाह—

वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते ।

अधिकन्यूनकथितपदताऽक्रमता तथा ॥

भग्नप्रक्रमता ख्यातिहतता सङ्करोऽपि च ।

गर्भभित्तत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः ॥

वर्णानां रसानुगुणत्वं वच्छते तद्वैपरित्यं प्रतिकूलत्वम् । यथा वेष्ट्याम्—

“कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं

मनुजपशुभिर्निर्भीर्यादैर्भवन्निरुदायुधैः ।

नरकरिपुणां सार्धं तेषां सभौमकिरोटिना-

मयमहमसृष्टेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥ (६)

नमस्यामित्यर्थः, आशीःपरम्पराम् आशीर्वादपङ्क्तिम् अर्धाञ्चिं तश्च प्रयुक्तमित्यर्थः, कर्णे कृत्वा आकर्ण्य कृपां कुरु विधेहीत्यर्थः । अलिङ्गित इत्यनेनायाश्वत्तुष्यति ।

(६) यैः निर्भीर्यादैः, मर्यादा धर्मव्यवस्था तद्रहितैरित्यर्थः । उदायुधैः अस्त्रधारिभिः मनुजपशुभिः पशुरूपैर्नृपैर्भवन्निः इदं गुरुपातकं महापातकम्

अत्र हि गाढबन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम् । किन्तु तद्वैपरित्यादेव दोषः ।

सन्धौ विश्लेषो द्विविधः, व्याकरणलक्षणानुसारेणः कृतः, अनुशासनमुक्तद्वय स्वेच्छया कृतश्च । पूर्वः असक्तदेव दोषः, द्वितीयस्तु सक्तदपि । आद्यदोदाहरणं यथाह विश्वनाथः—

“मुखं पूर्णः शरच्चन्द्रो मृणालञ्च भुजद्वयम् ।

दलिते सत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि ते ॥” (ढ)

द्वितीयाहं एवंविधसन्धिविश्लेषस्य असक्तत्वं प्रयोग एव दोषः । अनुशासनमुक्तद्वय वृत्तभङ्गभयभावेण सन्धिविश्लेषस्तु सक्तदपि यथा चाह स्म स एव—

“राजते तारकाराजी रत्नेराशिरिवाम्बरे ।

वासवाशामुखे भाति इन्दुश्चनविन्दुवत् ॥” (ण)

सन्धौ यष्टता श्रुतिदुःखावहत्वम् यथा—

“उर्व्वैसावन्न तर्व्वालो मर्व्वन्ते चार्व्ववस्थितिः ।

नात्तर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक् ॥” (त)

आचार्यं विनाशरूपमिति तात्पर्यम् । कृतम् अनुमतं वा दृष्टम् अयम् अहम् नरक-
निपुणा कृष्णं सदाहं ममीक्षकगौटिनां कृष्णमीमाञ्चं न संहितानामित्यर्थः, तेषां भवताम्
अमृडमेदोमानै रक्तवसासामै दिशा वलि पूजा करोमि, तान् नाशयामीति भावः ।

(ढ) स्म अमलाङ्गि, ते तव एते अक्षिणी चक्षुषी दलिते प्रसुटिते सत्पले
नीलीनूपलधुगलक्षरूपे इत्यर्थः । स्पष्टमनयात् ।

(ण) वासवाशामुखे पूर्वदिशि उपरिभागे इन्दुश्चन्द्र, चन्दनविन्दुवत् भाति,
इदानीमपि पादपान्त्वगितापराश्रयया कियदंशसंश्रय प्रकाशादिति भावः । अष्टोऽपपात्र ।

(त) अत्र मर्व्वन्ते मरोरन्ते असौ उर्व्वौ मही चार्व्ववस्थितिः, सुष्ठुस्थिता,

अधिकपदता यथा—

“विरिञ्चि-दामोदर-रुद्ररूपैः स्मृष्टिस्थितिप्रत्यवहारहेतुम् ।

चिरन्तनं योगिगणैकलक्ष्यं सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम् ॥”

अत्र श्लोके ‘पिनाकपाणिम्’ इति विशेषणमधिकम् ।
कुमारे च यत्—

“तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि

सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।

कुर्व्यां हरस्यापि पिनाकपाणे-

धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥” (थ)

इत्थं च सातिशयदुष्प्रधृष्टत्वसूचनाय ‘पिनाकपाणेः’ इति,
विशेषणपदं युक्तमेव ।

न्यूनपदता यथा वेष्ट्याम्—

“तथामृतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां

वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषित वल्कलधरैः ।

विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिवृत्तं

गुरुः खेदे खिन्न भजति नाद्यापि कुरुषु ॥” (द)

तर्थाष्टौ तदुपस्थां येषो अत्र च्छल सरल यथा तथा गन्तुं नयुं कति न शक्नोति इत्यर्थः,
तत् तस्यात् मनाक् ईषत् शिरः मस्तकं नमय नतं कुरु ।

(थ) तव प्रसादात् अनुग्रहात् कुसुमायुधोऽपि अतिदुर्जलास्त्रोऽपि अहम् एक
मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा पिनाकपाणौ यस्य स पिनाकपाणि तस्य हरस्यापि हरः
पिनाकौ चेतान्तिदारुणः इति भावः, धैर्य्यच्युतिं धैर्य्यहानिं, कुर्व्याम् शक्नुयामित्यर्थः,
अन्ये धन्विनः धनुर्धरा मम के ? न कोऽपीत्यर्थः ।

(द) नृपसदसि राजसभायां तथाभूतां केशाश्वरयोराकृष्टानिति भावः ।

अत्र 'अस्माभिः' इति 'स्त्रिन्ने' इत्यस्मात् पूर्व्वं 'इत्यम्' इति च पदं न्यूनम् ।

कथितपदत्वं यथा रामायणे—

“पियं चेद् भरतस्यैतद् रामप्रव्राजनं भवेत् ।

मास्म मे भरतः कार्षीत् प्रेतकृत्यं कदाचन ॥” (ध)

अत्र 'भरतः' इति पदं पुनः कथितं सर्व्वनास्मैव अस्य परामर्शो युक्तः—'मास्म मेऽसौ सुतः' इत्यदुष्टत्वम् ।

अक्रमत्वम्, अविद्यमानः क्रमः पदस्थितिक्रमो यत्र तत् अक्रमं तस्य भावः अक्रमत्वम् इति । यथा कुमारै—

“द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां

समाममप्राथनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमतौ कलावत-

स्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥” (न)

अत्र 'त्वम्' इति पदस्यानन्तरं चकारो युक्त एव ।

पाश्चात्तनया द्रौपदी वने व्याघ्रं साहं वस्त्रलघुरैः सन्नि सुचिरं दीर्घकालमुचितं स्थितं तथा विराटस्य आवासे सद्ने अनुचितं य' आरम्भ' कस्यै सुप्रकारत्वादिकमिति भावः । तत्र निश्चितं समासकृतं यथा तथा स्थितं दृष्ट्वा गुरुः आर्य्यः युधिष्ठिर इति यावत्, खिन्न दुःखिते मयि चेद् द्योभं भजति अद्यापि कुरुषु धार्म्यं राष्ट्रकुलेष्वित्यर्थः, न खेदं भजतीत्यर्थः, कुरुवत्साहशानिकारकारिणीऽपि न राज्ञ खेदं जनयन्ति निकारचुम्बितं मा दृष्ट्वा खेदं करोति राजा इत्याहो महश्चिन्तमिति कात्ता व्यज्यते ।

(ध) चेत् यदि एतत् रामस्य प्रव्रजनमरण्यगमनं भरतस्य प्रियं भवेत् तदा भवतः कदाचन मे प्रेतकृत्यमपीदृक्कृत्यं मास्म कार्षीत् न करोतु ।

(न) कलावतः शशिनः सा प्रसिद्धा कान्तिमतौ लावण्ययुक्ता कला रेखा अस्य

भग्नक्रमता—भग्नः प्रक्रमः उद्देशानुगुणः प्रस्तावो यस्मिन्
तद्भग्नप्रक्रमं तस्य भावः भग्नक्रमता । 'यथा किराते—'

“यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा
मनुष्यसंख्यामतिवर्त्तितुं वा ।

निरुत्सुकानामभियोगभाजां
ससुत्सुकेवाङ्गमुपैति सिद्धिः ॥” (प)

अत्र 'सुखलिप्सया' इत्यत्र 'सुखसमोहितुं वा' इति
तुमन्तप्रयोग एव सर्वत्र युक्तः ।

ख्यातिहृतता प्रसिद्धित्यागः, स चानेकधा वर्त्तते । तेषां
दिङ्मात्रमत्र प्रदर्श्यते । विस्तरशो ज्ञातुमिच्छाभिर्दण्डादावनु-
सन्धानौयः, नात्रोच्यते इति विस्तरभयात् । यच्च तत्—

“रवो वारिमुचां घोरो भेरौनामारवस्तथा ।

पटहानां ध्वनिः कर्णौ पौडयन्ति समन्ततः ॥”

गर्जनं धाराधराणामिव न रवः, एवं पटहानाम् आरवः प्रसिद्धः
नतु भेरौणाम्, अपि ध्वनिर्मदङ्गादीनां न पटहानाम् । अपि च—

“सरोजिनोक्कुमुद्वलयौ निरीक्षिते परस्परम् ।

क्रियत्यपि तमो हन्ति कृष्णपक्षेऽपि कौसुदी ॥”

रात्रौ सरोजिन्या दिवसे कुमुद्वत्याश्च विकासः, कृष्णपक्षे
कौसुदी च कविसमयेन विरुध्यते ।

लोकस्य जगतः नेत्रकौमुदी नयनाभिराम इत्यर्थः । तस्य एतत् इयं संग्रति पिनाकिनः
हरस्य समागमप्रार्थनया सङ्गामिवापेण शोचनीयतां दीनत्व गतम् ।

। (प) यशः कौचित्तं अधिगन्तुं लब्धं सुखस्य लिप्सया कामेच्छया वा - मनुष्य-

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्करः यथा—

“किमिति न पश्यसि कोपः पादगतं बहुगुणमाद्रियस्त्वेनम् ।

ननु मुञ्च हृदयनाथं सदयं मनसस्तमोरूपम् ॥” इति

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथ किमिति न पश्यसि, इमं सदयमाद्रियस्त्वं मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्च इत्यन्वयः । एकवाक्यगतत्वं तु क्लिष्टत्वमित्यस्माद्भेदः ।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरप्रवेशो गवम्भितत्वम् । यथा—

“परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह सङ्गतिः ।

कर्त्तव्यः माधुसर्गो न विधेया कदाचन ॥”

“चन्द्र मुञ्च कुरङ्गाक्षि पश्य मानं नभोऽङ्गने”

अत्र प्रथमश्लोके द्वितीयचरणवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टम् । द्वितीयेऽपि च मानं मुञ्च, चन्द्र पश्येति कथितदोषस्य सङ्गतिः ।

क्रमप्राप्तानर्थदोषानाह—

दुष्कृमग्राम्यकष्टत्वं व्याहृतत्वमहेतुता ।

अनवीकृतता पौनरुक्तं ख्यातिविरुद्धता ।

अनुवादो विधेयैवमथदोषाः प्रकीर्त्तिताः ॥

दुष्कृमता—दुर्दुष्टो विरुद्ध इति यावत्, क्रमो वचनक्रमो यस्मिन् स दुष्कृमः, तस्य भावो दुष्कृमता । यथा—

सख्या सगुण्यगणनाम् अतिवर्त्ति तुम् अतिक्रमिष्यन् अमानुषौ क्रिया कर्त्तुमिति यावत्, वा निरुत्तमकानां निरुद्धगणनाम् अमिठीगभाजाम् चन्दोगिना निरुद्ध गेनोयोगमातृत्वता-मितायैः । निहिं समुत्तमकेन समुत्कण्ठिता कामिनी इव अहम् उत्सम् उपति आगच्छति ।

“भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रभृतोत्सव ।

विश्राण्य तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥”

अत्र मातङ्गस्य प्रथमं याचनमुचितम् । यथा वा सचापं
वाणमादत्ते । वर्णा वैश्यादयो मताः । विंशतिस्तु शताधिका ।
एवं वसन्तादिवर्णने प्रथमं प्रवालोदगमस्य, ततः कुसुमोत्पत्ते-
रनन्तरं पुष्पेषु शिलीमुखानामापतनमिति यथाक्रममेवैषा-
माविष्करणमुचितम् । विशिष्टकारणं विना ततोऽन्यथा वर्णने
दुष्कृमता दोषः ।

ग्रामरत्नं यथा—

“ताम्रभृङ्गारतुल्योऽयमर्को मज्जति वारिधौ ।” (फ)

कष्टत्वम्—अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम् । यथा—

“सदा मध्ये यासामियममृतनिथन्दसरमा

सरस्वत्युद्दामाव हति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिजिताः केन महतां

महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥” (ब)

अत्र यासां कविरुचोनां मध्ये सुकुमारचित्रमध्यमात्मक-
त्रिमार्गा भारती चमत्कारं वर्हति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः

(फ) आत्मभृङ्गारेण रक्तवर्ण जलपात्रविशेषेण तुल्यः अर्कः सूर्यः वारिधौ समुद्र

निमज्जति अस्माच्छल गच्छतीत्यर्थः ।

(ब) अमृतवत् निथन्दः विकास इति यावत्, सरसा रसयुक्ता बहुमार्गा नामा
रौतिसघटिता उद्दामा प्रौढा इय सरस्वती वाक् यासां रुचोनां मध्य सदा परिमलं
सीरमं वहति रुचोनां खदते इत्यर्थः, अन्यत्र बहुमार्गा निपथगीत्यर्थः, उद्दामा सत्कटवेगा

कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु इत्येकोऽर्थः । यासामादिसत्त्व-
प्रभानां मध्ये त्रिपथगा वङ्गति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना
भवन्तीति द्वितीयोऽर्थः । अर्थद्वयमपि नितरां दुर्वोधम् ।
शब्दानां परिवर्तनेऽपि कष्टतायास्तादवस्थादयमर्थदोषः ।

वाहृतत्वम्—कस्यचित् प्राशुत्कर्षमपकर्षं वाभिधाय पश्चात्
तदन्यथाप्रतिपादनं वाहृतत्वं नाम । यथा—

“जहि शत्रुवलं कृतस्त्रं जय विश्वभरामिमाम् ।

तव नैकोऽपि विद्वेष्टा सर्वभूतानुकम्पिनः ॥ (भ)

हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलादयः ।

वौक्ष्यते यैरियं तन्वौ लोकलोचनचन्द्रिका ॥” (म)

अश्वतनिष्ठन्दिनौ सरस्वती सन्दाकिनीतार्थः, यासा सौरीणा रुचीना किरणाना मध्य
सदा परिमल देवाङ्गनाना विमलं जलितगन्धं वङ्गति, ता एता मङ्गता स्फुरितेन
सहजबोधेनेति भावः । मधुरा मधुराभाषिता रुचय अभिकाङ्क्षा महाकाव्य
दुर्वोधकाव्य व्योनेष आकाशमिव तन्मिन् घनपरिचिता अतिपरिचिता अपि रत्ना-
ध्याहार्यं, केन कथं प्रसादं प्रसन्नता यान्ति, न कथमपि प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः, अनत्र
ता एता मङ्गता भास्वतामितार्थः, स्फुरितेन विकासेन मधुरा मनोहारिण्यः रुचय
प्रभा महाकाव्यमिव व्योम तन्मिन् घनपरिचिता मेघाच्छादिता इति यावत्, केन
कथं प्रसादं यान्ति न कथमपि प्रसन्ना भवन्तीत्यर्थः ।

(भ) कृतस्त्रं समल शत्रुवलम् अगतिघ्नम् । जहि नारय त्वमिति शेषः ।
इमा विश्वभरा धरित्री जय विजय कुरु । सर्वभूतानुकम्पिनः सर्वजगतीवहितैषिणः
तव एकोऽपि किं पुनर्वन्धव, विद्वेष्टा अत्र न भवतीति शेषः ।

(म) यैः युवभिः लोकानां लोचनचन्द्रिका नयनानन्दिनीति यावत्, इयं
तन्वौ हृगगन्त्री लोकायतनोत्त यावत्, वौक्ष्यते समललोक्यते नवेन्दुकलादयः अभिनव-
चन्द्रकलाप्रवृत्तयः केना यूना हृदयं न हरन्ति नाकर्षन्ति मोहयन्तीत्यर्थः ।

अत्र पूर्वपरविरोधात् कथितदोषः। येषामिन्दुकलानानन्दहेतुस्तेषामेवानन्दाय तन्वा चन्द्रिकात्वारोपः।

अहेतुता-हेतोरवचन निर्हेतुतेर्थः। यत्र वक्तव्योऽर्थो हेतुमपेक्षते तत्र तस्यानुक्तौ निर्हेतुत्वम्। यथा वेण्याम्—

“गृहीतं येनासीः परपरिभवान्नोचितमपि

प्रभावाद्यस्याम्न खलु तव कश्चिन्न विषयः।

परित्यक्तं तेन त्वमास सुतशोकात् न तु भयाद्-

विमोक्षे शस्त्र त्वामहमपि ततः स्वस्ति भवते ॥” (य)

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम्।

अनवोक्ततत्वम्—पूर्वमुक्तोऽर्थः पुनरभिधानोयश्चेत्तथाभिधानीयो यथा काचिद्विच्छित्तिरूपसम्पद्यते। तामन्तरेण तमभिधानेऽनवीकृतत्वम्। यथा—

“प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किम् ?

दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ?।

सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवेस्ततः किम् ?

कल्पस्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ? ॥” (र)

(य) हे शस्त्र, येन मत्पिबेति शेषः, त्व परपरिभवान् अचुमि परिभवनभया-दितायर्थः, नोचितम् अनुचितयद्वयमपीति यावत्, ब्राह्मणस्य शस्त्रयद्वयानुचितत्वादिति भावः। गृहीतम् अवलम्बितम् आसीत्। यस्य, मत्पितुः प्रभावात् कश्चिदपि लोक इति शेषः, तव न विषयः अपि सर्व्व एव जनसवगोचरीभूत इत्यर्थः, द्रोणस्य सर्व्वजयित्वादिति भावः। तेन मम पित्रा सुतशोकात् न तु भयात् त्व परित्यक्तम् असि अहमपि त्व विमोक्ष्ये त्वत्स्यामि, ततः अतः परमित्यर्थः, भवते तुम्ह स्वस्ति शुभ भूषादिति शेषः।

(र) सकलकामदुष्वा सर्व्वकामनाप्रसविना, श्रिय सम्पद प्राप्ता लोकैरिति

अत्र 'ततः किम्' इत्यनवोक्तम् । ततः किमित्यत्र कि
तस्मादिति पदपरिवर्तनेऽपि दोषस्य तदवस्थत्वादर्थदोषोऽयम् ।

पुनरुक्तम्—पूर्वमुक्तस्य पर्यायान्तरेणार्थतो वा पुनरभिधाने
पुनरुक्तत्वम् । यथा वेण्णाम्—

“अस्त्रज्वालावलौढप्रतिवलजलधेरन्तरौर्वायमाणे

सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।

कर्णाक्षं सम्भ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां

ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं कोभयस्यावकाशः ॥ (ल)

अत्र चतुर्थपादार्थः पुनरुक्तः ।

शेषः । - तत तस्मात् किन् न किमपीत्यर्थः, विविधताम् शब्देषां शिरसि पद दत्त
शब्दपरामर्शनापीति भावः । ततः किम् । विभवैः सत्यदृशि प्रणयिनः वाग्धवाः
सन्तर्पिताः प्रीणिताः ततः किम् । तनुयता देहिनां तनुमि देहिः कल्पम् आप्रलय-
पर्यन्तमित्यर्थः, स्थितः प्रणयिनः प्रलयपर्यन्तजीविन इत्यर्थः । ततः किम् सर्वमेव
जगत् मिथ्याविनश्यच्चैति पर्यवशितोऽर्थः ।

(ल) अस्त्राणां ज्वालाभिः, शिख्याभिः, अवलौढः अस्तः यः प्रतिवलजलधिः प्रतिपक्षौ
यसैनिकाणवः तस्य अन्तः अभ्यन्तरे श्रीर्वायमाणे वडवाग्नौ इवाचरति सर्वधन्वीश्वराणां
सर्वेषां महधनुष्वाणां गुरौ आचार्यः सेनानाथे मम पितरि अस्मिन् द्रोणे इति शेषः,
स्थिते वक्तुमाने हे कर्ण, सम्भ्रमेण भयेन अक्षं भय ना कुर्व इत्यर्थः । शृङ्गप, समरं
संशामन्त्रेण व्रज गच्छ, हे हार्दिक्य हृदिनन्दन, कृतवर्धनमित्यर्थः, शङ्कां भौतिं मुञ्च
परित्याज्य चापद्वितीये धनुर्धरे ताते पितरि रणधुरा संशाममार वहति सति भयस्य
अवकाशः अवसरः कः ? कुत्रापि भयस्य नैव सम्भव इति भावः ।

रचना—४

ख्यातिविरुद्धता—या च सा—

“ततश्चकार समरे शितशूलधरो हरिः”

अत्र हरिः शूलं लोकोऽप्रसिद्धम् । शूलशब्दस्य पर्यायान्त-
रेणोपादानेऽपि दोषस्यास्य सङ्गावः, इति प्रसिद्धतत्वाद्भेदः ।
कविसमयख्यातान्याह विश्वनाथः—

मालिन्य व्योम्नि पापे यशसि धवलता वर्ण्यते हासकोत्थोः ।

रक्तौ च क्रोधरागौ सरिदुदधिगतं पङ्कजेन्द्रीवरादि ॥

तोयाधारेऽखिलेऽपि प्रसरति च मरालादिकः पक्षिसंघो ।

ज्योत्स्ना पेया चक्षोरैर्जलधरदिवसे मानसं यान्ति हंसाः ॥

पादाघातादशोकं विकसति बकुलं यीषितामास्यमद्यै-

यूनामङ्गेषु हाराः स्फुटति च हृदयं विप्रयोगस्य तापैः ।

मौर्वीरोलम्बमाला धनुरथ विशिखाः कौसुमा पुष्पकेतो-

भिन्न स्यादस्य वाणैर्युवजनहृदयं स्त्रोकाच्छेष तद्वत् ॥

अङ्गप्रभोजं निशायां विकसति कुसुदं चन्द्रिका शुक्लपत्रे

मेघव्यानेषु नृत्यं भवति च शिखिनां नाप्यशोके फलं स्यात् ।

न स्याज्जातो वसन्ते न च कुसुमफले गन्धसारद्रमाणा-

मित्याद्युन्नेयमन्यत् कविसमयगतं सत्करोनां प्रबन्धे ॥ (व)

“ (व) व्योम्नि आकाशे पापे च मालिन्य मलिनता यशसि हासकोत्थोऽस्य धवलता
शुक्लं वर्ण्यते, आकाश पापस्य ज्ञानवर्णं यशः कौत्सि हंसस्य च तवण्यं वर्णनैर्युग्मे
इत्याद्यः, क्रोधरागौ कौपांशुरागौ रक्तौ रक्तवर्णौ वर्ण्येते इति शेषः । पङ्कजेन्द्रीवरादि पङ्कज-
पद्मम्, इन्द्रीवरं नीलपद्मं सरिदुदधिगतं नदीसमुद्रगतं वर्ण्येते इति शेषः । ” रोल-
म्बमाला वमरपक्षिः । “ तोयाधारे वापितजगोर्दिव्यैः, मरालादिकं मरालः राजहंसः,

विधेर्विधेयस्य अनुवादः, अप्रधान्येन निर्देशः, यथा—
“प्रयत्नपरिवोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशाम” इत्यत्र शयितः
प्रयत्नेन बोध्यसे इति विधेयम् ।

प्रसङ्गतः रसदोषास्तावत् उच्यन्ते—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।

प्रतिकूलविभागादिग्रहो दौष्टिः पुनः पुनः ॥

अक्काण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ।

अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतौनां विपर्ययः ॥

द्वत्यादिकाः सहृदयैरसदोषाः प्रकीर्तिताः ॥

रसस्य स्वशब्देन रसेतिशब्देन हास्यादिशब्देन वाऽभिधानम् ।
स्थायिनां हासादौनां सञ्चारीणां निर्व्वेदादीनाञ्च स्वनाम्नां
कथनं दोषः ।

प्रतिकूलानां विरुद्धानां विभावादीनां ग्रहो ग्रहणम् ।

यथा—आदिमे निर्व्वेदादौनां शान्तसञ्चारिणाम्, वीरे च
वैवर्ण्यत्रासादौनाम्, भयानकस्यानुभावादीनां ग्रहणम् ।

पुनः पुनर्दोषैर्यथा कादम्बर्यां महाश्वेताया विज्ञापवर्णने ।

आदिप्रदेन सारप्रकृतीनां पञ्चितमूहणं ग्रहणम् । जलधरदिवसे वर्षात्, मानसं मानस-
सरोवरं, योषितामास्यमथ, स्त्रीमुखसौन्दर्यकारितार्थं, विप्रयोगस्य विप्रयोगस्य तापै-
सन्तापैः, सौख्यं व्या विगिह्वा इरा । पुणर्वीतोः कामस्य । चन्द्रिका यक्षपथे
वर्णनीयेति । शिखरां मराणाम् । गण्डसागद्रुमाणा चन्द्रमण्डलाणाम् । स्पष्टमनाम् ।

अकारणोऽनुचितोऽवसरे प्रथमं प्रकटनं वेष्टां द्वितीयोऽङ्के यथा-
नेकवीरसंचये प्रवृत्ते राज्ञोदुर्व्योधिनस्य भानुमत्या प्रमोदवर्णनम् ।

अकारणो च्छेदो वीरचरिते यथा रामभार्गवयोर्दूराधिरूढे
संपराये राघवः “कङ्कणमोचनाय गच्छामि” इति ।

अङ्गस्यातिविस्तृतिः यथा सुराङ्गनाविलासादिवर्णने कितारा-
र्जुनीये ।

अङ्गिनोऽनुबन्धानं रत्नावल्याश्चतुर्थोऽङ्के यथा वाग्धव्यागमने
सागरिकाया विस्मृतिः ।

प्रकृतयो दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याश्च, तेषु च धीरो-
दात्तादयः, तत्र यो यथाभूतस्तस्यावस्थावर्णने प्रकृतिविपर्ययो
दोषः, यथा वीरचरिते रामस्य छद्मना बालिवधः । कुमारस्थाष्टमे
उत्तमदैवतयोः पार्व्वतौगिरिशयोः सम्भोगवर्णनम् ।

कथितानां दोषाणां क्वचित् गुणत्वं तच्चान्यत्र गुणाख्याने
ज्ञातव्यम् ।

अनुकरणे च सर्वेषां दोषाणां स्याददोषताः ।

यथा—“प्रलपत्येष वीधेयः स्तब्धस्ते यदि धावति” (श)

अत्र ‘धावति’ इति पदं दुष्टम् किञ्चनानुकरणत्वाददुष्टमिति ।

(श) एष पुरोवर्ती वीधेयः मूर्खः, प्रलपति जल्पति यदि चेत् ते तव स्तब्धः भंसः
धावति चलतीत्यर्थः ।

गुणः —

“काव्योत्कर्षकाः गुणाः” के ते इत्याकाङ्गयामाहुस्तावद्-
भट्टपादाः—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥

आत्मनः खलु यथा हि शौर्यादयो गुणशब्दवाचाः,
नाकारस्य, तथा काव्ये रसस्येव माधुर्यादयो गुणाः न
वर्णानाम् । अचलस्थितयो नियतावस्थानाः । ते किल—

माधुर्य्यौजः प्रसादाख्यास्त्रयस्ते समुदौरिताः ॥

एषादयलक्षणमुक्तं काव्यप्रकाशकारेण—

आह्लादकत्वं ‘माधुर्य्यम्’ चित्तस्य द्रुतिकारणम् ।

आह्लादकत्वमानन्दजनकत्वम्, द्रुतिगक्षितत्वमिव ।

“करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम् ॥”

उक्तञ्च विश्वनाथेन —

मूड्भिर्गर्गान्यवर्णेन युक्ताष्टठडटान् विना ।

रणौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः ॥

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वी मधुरा रचना तथा ॥ (क.)

(क) मूड्भिरगतिर्गर्गस्य अन्यवर्णेन प्रियवर्णेन युक्ताः ष-ष-प्रभृतयः इत्यर्थः,

एतदुदाक्रीयते तेन तत्रैव यथा—

“अनङ्गमङ्गलभुषस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।

जनयन्ति सुहृदूनामन्तःसन्तापसन्ततिम् ॥” (ख)

यथा वा कुमारसम्भवे—

“तदिदं क्रियतामनन्तरं

भवता वन्धुजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जना-

न्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ (ग)

ओजः स्वरूपं तद्वाञ्छकं वर्णादिकञ्चाह स एव—

ओजश्चित्तस्य विस्ताररूपं दीप्तत्वमुच्यते ।

वैरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ॥

ट 'ठ ड दान् विना टादिभ्यतिरिक्ता इत्यर्थः, लघू दीर्घस्वरायुक्तौ रणौ च रकारो
णकारश्च वर्णां तद्वक्त्रौ तस्य माधुर्यस्य वक्त्रौ प्रकटने कारणता हेतुता गता, हेतवी
भवन्तीताश्च ; तथा अहति' अमसका प्रत्यवृत्तिर्वा अत्यससका वा सधुरा मनोहारिणी
रचना तद्वक्त्रौ कारणता गतेति निष्कर्षार्थः ।

(ख) अनङ्गस्य कन्दर्पस्य मङ्गलभुवः मङ्गलस्थानानि तस्याः कान्ताया अपाङ्ग-
मङ्गयः संकुटिल्यानि सुहृदः वारं वारं यूना अन्तःसन्तापसन्ततिम् अन्तःकरणस्य
सङ्कापातिशयं जनयन्ति उत्पादयन्ति ।

(ग) इदमेवाग्निना भस्मीभूते कामे विरहिण्या रतेवसन्तं प्रति विद्यापोक्तिरियम् ।
इति वसन्त, कामसख, तत् तस्मात् भवता इदम् अनन्तरम् अतः परकरणीयं वन्धुजनप्रयोजनं
निश्चितं क्रियताम् अनुष्ठायताम् किं तदिदं वाह विधुरामिति ननु सखि, विधुरा कातरां मां
ज्वलनातिसर्जनात् अग्निप्रदानात् पत्युरन्तिकं स्वामिसन्निधिं प्रापय नव त्वमिति शेषः ।

वर्गस्याद्यद्वतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।

उपत्यधो द्वयोर्वा सरिफाष्टठडैः सह ॥

शकारश्च प्रकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।

तथा समासबहुला घटनौडत्यशालिनी ॥ (घ)

यथा वेष्ट्याम्—

“चक्षुदभुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-

संचूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।

स्तानानावनस्रघनशोणितशोनपाणि-

रुत्तमयिष्यति कचांस्तव देवि, भोमः ॥” (ङ)

(घ) चित्तस्य जनस्य विस्मयरूप दीप्तत्वं अवलितत्वं शीजः उच्यते वीर-वीमन्स-
नीट्रेषु अस्त्र शीजस्य क्रमेण आधिव्य वीरगणे शीजः, वीमन्सरसे ततोऽपि अधिक-
शीजः, नीट्रेऽपि तस्यादध्वधिकमित्यर्थः । वर्गस्य आद्यद्वतीयाभ्यां क-ग-च-ज-ट-ड-
त-ठ-प-वैवित्यर्थः । युक्तौ तदन्तिमौ तयोर्गाद्यद्वतीयो वर्गादीनानित्यर्थः ।
अन्तिमौ परवर्तिनौ ख-घ-ङ-झ-ट-ड-ध-व-भा, इत्यर्थः वर्णौ यथा क् ख ग् घ इत्यादयः,
तथा उपरि अधः द्वयोर्वा उपत्यध इत्यर्थः, सरिफा रेफसहिता यथा अक्, अय, आद्र
कम् इत्यादयः ट ठ ड ट्रै सह टाट्रिडडिता इत्यर्थः । शकारश्च प्रकारश्च एते वर्णा
तस्य शीजस्य व्यञ्जकता प्रकाशकत्वं गताः । तथा समासबहुला बहुममासान्तपद-
नौडत्यशालिनी अन्कटा घटना रचना पदविन्यास तस्य व्यञ्जकता गतिनि निष्कायः ।

(ङ) द्रौपदीं प्रति युधिष्ठिरस्य उक्तिरियम् । हे देवि, भोमः चक्षुदम्भा चक्षुदम्भा
मुजाम्भा भ्रमिता घूर्णिता या चण्डा भयङ्कराकारा गदा तथा अग्निघातेन प्रहारेण
संचूर्णितम्, उरुयुगल यस्य तथाभूतस्य सुयोधनस्य कपानेन विस्तृतेन अवनहन संल्लिप्तम् ।

प्रसादस्वरूपं तद्वज्रकान् वर्णांश्चाप्याह तत्र—

चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।

स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥

शब्दास्तद्वज्रका अर्थबोधकाः श्रुतिमादतः ॥

यथा रामायणे—

“अश्वमेधं सहस्रं सत्यं तुलया धृतम् ।

तुलयित्वा तु पश्यामि सत्यमेवातिरिच्यते ॥”

यथा वा रघुवंशे अजविलापे :—

“गृह्णीषो सचिवः सखो मिथः

प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।

करुणाविमुखेन मृत्युना

हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ॥” (च)

पूर्वोक्तदोषाणां क्वचिददोषत्वं कश्चिद्गुणत्वमित्याह

दर्पणकारः—

रक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।

रुद्रादौ तु रसेऽत्यन्तं दुःश्रवत्वं गुणो भवेत् ॥

घनेन गाढेन शीघ्रः रक्तः पाण्डुर्यस्य तादृशः सन् तत्र कचान् केशान् उत्तं सयिष्यति
संयस्यति भीमो गदया सुयोधनस्य मन्त्रां तत्र केशान् भूषयिष्यतीत्यर्थः ।

(च) हे प्रिये, त्वं मम गृह्णीषी' गृह्णस्वामिनौ सचिवः मन्त्री मिथः एकान्ते
सखो सहचारिणौ तथा ललिते ललितविषये मनोज्ञ इत्यर्थः । कलाविधौ मृता

यथा वेष्टाम्—

“यो यः शस्त्रं विभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवौनां चमूनां
यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।
यो यस्तत् कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥” (क)

उद्धतवाच्यं यथा वीरचरिते—

संवर्त्तप्रकटविवर्त्तसप्तपाथो-

नाथोर्मिव्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः ।

निर्घोषः स्फुरति शृङ्गं परःसहस्र-

व्यावल्गत्प्रवल्गतागतासपाणाम् ॥ (ज)”

गीतादिव्यापारे प्रियशिष्या भवत, त्वां इदृता कुरुणाविभ्विन निहृयेन मनुना मननेन मे
मम किं न इतम् वद, मन्वेमे इतमितार्थः ।

(क) पाण्डवौनां चमूनां सेनां मध्ये यो यः स्वभुजगुरुमदात् निजबाहुवलदपात्
शस्त्रं विभर्त्ति चरति, यः यः पाञ्चालगोत्रे द्रुपदश्चेति शिष्यः बालकः अधिकवया युवा
ग्रीढं व्यविरो नेतार्थः, वा अथवा गर्भशय्यां गतः साहकुचिगतः इतार्थः, यो यस्तस्य कर्मणः
मन् पितृवधस्येति भावः, साक्षी साक्षान् दृष्टा दृष्टापि अनियेजेति भावः । तथा यश्च
यश्च मयि रणे मयामव्यापारे इतार्थः, चरति तिष्ठति प्रतीपः, प्रतिकूलः मदविरोध
माचरिष्यतीति भावः । क्रोधान्धोऽहं तस्य तस्य स्वयं जगताम् अन्तकस्यापि जगतामन्त-
कीतार्थः, अन्तकः संवर्त्तान् तान् सर्वान् नाशयिष्यामीति भावः ।

(ज) संवर्त्तं परिवर्त्तने कात्यायने इतार्थः, प्रकटोविषमः विवर्त्तः परिणामी येषां
तादृशः ये सप्तपाथीनाया भागराः तेषाम् कर्मणां तद्वत्ताया ये व्रतिकराः सन्मत्तनान्
तेषां यो विभ्रमः विलासः विषमगतिविशेषः, तद्वत् प्रचण्डः भयानकः दारुणः इतार्थः,
परस्परद्वन्द्वार्थां सद्व्याधिकानां व्यावल्गतां प्रवल्गतां गतानां रथकर्मणां निहताणाम्

ग्राम्यत्वमवमोक्तिषु गुणः । यथाभिज्ञानशकुन्तले जालुकः
 “एत्तिके दाव एदस्स आगमे, अध मां मालेध कुट्थेध वा” (म)
 इति वाक्ये ‘मालेध’ ‘कुट्थेध’ इति पदद्वयं ग्राम्यत्वेऽपि अधम-
 जनस्योक्तत्वाद्गुणः ।

निहतार्थत्वं श्लेषादौ गुणमाह विश्वनाथः—

स्यातामदोषौ श्लेषादौ तिहतार्थाप्रयुक्तते ॥

यथा—“पर्वतभेदिपवित्रं जैत्रं नरकस्य बहुमतं ग्रहणम् ।

हरिमिव हरिमिव हरिमिव सुरसरिदम्भः पतन्नमत ॥” (ज)

अत्रेन्द्रपद्मे पवित्रशब्दो निहतार्थः । सिंहपद्मे मतङ्गशब्दो
 मातङ्गार्थेऽप्रयुक्तः ।

अगताना रणकर्त्रेण सान् अक्षपाणा राक्षसानां निर्घोषं मिहनादः शृणुम् अतोन्त
 स्फुरति प्रसरति विस्फारयतीत्यर्थः ।

(म) एतावांश्चावदेतस्यागमः, अथ मा मारयत, कुट्टयत वा ।

(ज) हे जना, पृथिव्यां पतन् सुरसरिदम्भो गङ्गाजलं यूय नमत । कौटुम्भम् ?
 सर्वतमेदि हिमालयभेदकरम् पवित्र पावनम्, नरकस्य पारलौकिकदुःखस्य जैत्रं जयशीलं
 विनाशकमित्यर्थः । वक्ष्मिर्मात पूजितम् । गङ्गानं महावेगिलात् दुरवगाहम्, दुरधिगम्य
 बोधातीतमित्यर्थः, हरिमिव विष्णुमिव, पर्वतभेदी गोवर्द्धनचारी, स चामी पवित्र इति तम्,
 नरकस्य नरकनाथोऽसुरस्य जैत्रं विनाशका पराजयकरम् गङ्गानं दुष्प्राप्यत्वम् । हरिमिव
 इन्द्रमिव पर्वताणां पर्वतभेदकत्वात् पर्वतभेदी पवि वक्ष्म चायते धारयति पवित्रं स चा ।
 स चेति तम् । जैत्रं जयशीलं नरकस्य मनुष्यस्य बहुमतं शृणु पूजितं गङ्गानं दुष्प्राप्य हरिमिव
 सिद्धिमिव, “अगाथाञ्च अगेन्द्रोऽहम्” इति अरणात् सिद्धस्य बन्धनौयत्वमागमे प्रसिद्धम् ।
 पर्वतभेदी गिरिगङ्गाप्रयत्नेन सोऽस्यास्तीति पवित्रो देवपलात् नमस्यत्ववचनम्
 नरकस्य मनुष्यस्य, जैत्रम्, बहुन् मतङ्गान् हन्तीति तम् ।

गुणः स्यादप्रतीतत्वं च त्वं चेद्वक्तृवाच्ययोः ॥

यथा कुमारि—“त्वामासनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवृत्तिनीम् ।

तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥” (ट)

अत्र वक्तृवाच्ययोस्तदर्थबोधतया न दोषः ।

सन्दिग्धत्वं गुणो व्याजस्तुतिपर्यवसायि चेत् ॥

यथा—“पृथुकार्तस्वरपात्रं सूषितनिःशेषपरिजनं देव ।

विलसत्करेणुगहनं संप्रति सममावयो र्गहनम् ॥” (ठ)

चत्र विशेषणपदानां सन्देहयोग्यत्वेऽपि व्याजस्तुतिपर्यव-
सानाद्गुणत्वम् ।

गुणः क्वाप्यधिकं पदम् ॥ यथा—

(ट) हे विधि, पुरुषार्थप्रवृत्तिं नो पुरुषार्थो भोगापवर्गो तयोः प्रवृत्तिं नो सम्पाद-
यिषी प्रकृतिं मूलकारणं त्वाम् आसनन्ति कथयन्ति पण्डिता इति शेषः । त्वामेव तद्दर्शिनं
तस्याः प्रकृतेः द्रष्टारं साक्षिणमित्यर्थः, अतएव उदासीनं कृटस्थम् असत्कृतमिति यावत्,
पुरुषम् आत्मानं विदुः जानन्ति तत्पुरुषं दर्शिनं इति शेषः ।

(ठ) राज्ञि दरिद्रस्त्रीकृतिरियम् । हे देव सप्रत्यावयो गहनं गृहं समं त्वसो
धनलाभे तु मदगृहमनेवभावात् पश्चात् समं न भवतीत्यर्थः । पृथुं नि कार्तस्वरस्य
सुवणस्य पचापि यत्र, सूषिताः रजालद्वारमण्डिताः निःशेषपरिजना यत्र, विहरन्तीभिः
करेणुभिर्गहनं दुर्गमं राजसदनमौदृशं, दरिद्रसदनं तु पृथुकानां शिष्टानां सुधया प्राच-
स्वरस्य पात्रं भुवि क्षपिताः सुप्ता निःशेषपरिजना यत्र शयनास्त्रयाभावात्, तथा विधि
गर्भे कृतसितसता मूषिकपिपीलिकादीनां रेणुभिर्गहनं व्याप्तम्, कुत्सायां क ।

“आचरति दुर्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान् ।

तत्र न जाने जानेऽश्रुति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम् ॥” (ड)

अत्र न न जाने इत्यनेनायोगव्यवच्छेदः, द्वितीयं जाने इति
अन्ययोगव्यवच्छेदः, इति वैचित्र्यातिशयः ।

सम्भ्रमे विस्मये हर्षे विषादेऽप्यधिकं पदम् ॥

गुण एव ज्ञातव्यः ; सम्भ्रमे यथारघौ—

“अर्धप्रमर्धमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः ।

क्षत्रकोपदहनाच्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकम् ॥” (ढ)

विस्मये हर्षे च द्विरुक्तिर्यथा भ्रमराष्टके—

“दृष्ट्वा स्त्रीतोऽभवदलिरसौ लेख्यपद्मं विशालं

चित्रं । चित्रं । किमिति । किमिति । व्याहरन् निष्पपात ।

नास्मिन् गन्धो न च मधुकणो नास्ति तत् सौकुमार्यं

धूर्णन् मूर्च्छां वत । नतश्चिरा ब्रीडया निर्जङ्गाम ॥” (ज)

(ड) दुर्जनं शठ. सहसा दृष्ट्वा मनसोऽपि अगोचरान् अर्थान् यत् आचरति
अनुनिष्ठति तत् न जाने न जाने किन्तु मनः निष्ठुरता नैव मृशति । दुर्जनस्य दीप्तिं
ज्ञायते पर तस्य अनिष्टं कञ्चुं नेच्छामीति भावः ।

(ढ) इरघुमहाननर क्षतमीतोद्वाह रामदाय अयोध्या प्रति प्रस्थितस्य
दशरथस्य क्रुद्ध पशुराम दृष्ट्वा सम्भ्रमोक्तिरियम् । सः पशुरामः अर्थम् अथ गृह्णानेति
शेषः । इति एव वादिनं नृपं दशरथम् अन्वेक्ष्य न विगण्येत्यर्थः, यतः यस्या दिशि
भरताग्रजः रामः ततः तत्र क्षत्रकोपदहनाच्चिषं क्षत्रियान् प्रति य एव कोपः क्रोधः स
एव दहनः अग्नयः तस्य अग्निं पा शिखा यस्य तत् । उदग्रतारकम् चत् उदगतं स्फुरित-
मितायः, तारकं नेत्रगोचकमित्यर्थः, यस्य तत्, तथादृशं चतुः सन्दधे पातयामासु ।

(ज) असौ अलिप्तभ्रमः विशालं सुमहत् लेख्यपद्मम्, अद्वितकमलं दृष्ट्वा स्त्रीतोः

विषादो चापि तत्र—

“रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं

भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पञ्चजालम् ।

इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे

हा । हन्त । हन्त ! नलिनीं गज उज्जहार ॥” (४)

उक्तावानन्दमग्नादेः स्थात्र्यूनपदता गुणः ॥

“गाढालिङ्गनवामनोक्तकुचप्रोङ्घिन्नरोमोदुग्मा

सान्द्रस्त्रेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाब्धरा ।

मा मा मानद, माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी-

सुप्ता किं नु स्मृता नु कि मनसि मे लीना विलीना नु

किम् ॥ (४)

अतिशयप्रदीप्तं इत्यर्थं अभवत् । चित्रं चित्रं अतिशयमाथर्व्यमाद्यर्थे किदिति किमिति व्याकरणं समुच्चरन् निष्पद्यत तत्र चित्रितपद्मे इति शेष । तस्मिन् लेख्यपद्मे न गन्ध न च मधुकाशं मकरन्दविन्दु न तस्य सौकुमार्यं कोमलत्वम् अस्ति इति दृष्टेति शेष । वत दैनो मृदां शिरः घृणम् कम्पयन् व्रीडया लज्जया नतजिरा नमितमृदां सन् निर्वर्णाल तद्भास्वज्जितं सन् अग्राव प्रयत्ने इत्यर्थः ।

(४) रात्रिं रजनीं गमिष्यति प्रभाता भविष्यतीत्यर्थः, सुप्रभातं भविष्यति, भास्वान् सविता उदेष्यति उल्लाम्यति पञ्चजालं पञ्चसंभूतं हसिष्यति विकसिष्यति कोषगते पद्मकोशकक्षे द्विरेफे धमरे इत्थं एव विचिन्तयति सति हा हन्त हन्त ॥ विषादसूचकमभ्यसितं च गजं कान् नलिनीं पद्मम् उज्जहार उत्पाटयामास ।

(४) सप्त्या रात्रिहृत्तान्तरकथनमिदम् । गाढम् दृढम् । एव आलिङ्गनं स्खलनं तेन वामनोक्तं, खर्व्वोक्तं : कुचः स्तनी यस्याः सा गाढालिङ्गनवामनोक्तकुचा,

अत्र पीडयेत्यादियोग्यस्य पदस्य नूतनता हर्षणानिसम्बोद्ध-
प्रकर्षबोधनद्वारा रसं पुष्पातीति गुणत्वम् ।

विहितस्यानुवाद्यत्वे कथितपदत्वं गुणः ॥

“उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।

सम्पत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥” (ड)

अतः ताम्रपदस्य कथितपदत्वेऽपि उत्तरवाक्येऽनुवाद्यत्वात् न
दोषः ।

गर्भभित्तत्वं गुणः क्वापि पतत्प्रकर्षता तथा ॥

सा चामौ प्रोद्भिन्नं विकशितं गोमण्डलं उद्गम, वह्निमुद्धोपस्थिति, यस्या सा प्रोभिन्न-
रोमोद्गमा चेति पदद्वयेन कर्मधारय । मान्द्रं घन, एव अद्भिरस स्नेहकृप जलं
तस्य अतिरेकेण आघिकेन विगलन् खलन् श्रीमती नितम्बान् कटिदेशान् “पशान्नितम्बः—
स्त्रीकठयाः क्लीवे तु जघन पुरः” इत्यामर । अम्बर वस्त्रं यस्या, सा । हे सानन्द,
मानार्पणकारिन्, मा मा पीडय मा माति पीडय अल बहुव्यापारिनेति भाव । चामः
क्षीणं तस्य अल्पस्य क्षुद्रस्य अक्षरस्य उल्लापिनौ काकुवाकप्रोक्तवती । पीडयेत्यादेर-
नुक्तात्वादल्पत्वमक्षरस्य, सानन्दस्य पीडाकरत्वमनुपपन्नमित्यावगमाय तत्पदेन सम्बोधनम् ।
एतं तावन्निवेद्याभासाविधिषु पर्यवसन्नाः । निष्पन्दत्वेन किं सुतेति वितर्कचतुष्टयं सुप्ता
निद्रास्थिता अतिनिष्पन्दत्वेन स्तेति अन्ततत्वं लय, अवह्निर्भावे विश्लेषलयश्च बोध्यम् ।

• (ड) सर्वप्रकाशकत्वात् सविता सूर्यः, तावः रक्तः, सन् उदेति उद्गच्छति, ताव
एव रक्त एव अस्तमेति च अस्तं गच्छति च । तथा हि महतां सम्जनानां सम्पत्तौ सम्पदि
विपत्तौ विपदि च एकरूपता तुल्यता सम्पदि विपदि च महताः समभावेनैवावतिष्ठन्ते
इति भावः ।

,गर्वभित्तुं यथा—

“दिङ्मातङ्ग घटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते

सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।

विप्राय प्रार्तिपाद्यदे किमपरं रामाय तस्मै नमः

यस्मात् प्रादुरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव वास्तुं गतम्” ॥ (ङ)

अत्र ‘वदन्त एव हि’ इत्यादिवाक्यं वाक्यान्तरमधरे प्रवेशात्
चमत्कारातिशयमावहति ।

‘पनत्प्रकर्षता’ च ‘चदभजे’त्यादि (५५) पूर्वमुक्तम् । तत्र
चतुर्थपादे सकुमारार्थेतया शब्दाडम्बरत्यागो गुणः ।

‘ग्राम्यत्वसधमोक्तिषु—गुणः ।

“एसो ससङ्गरविंशो दीसद् हैअंगवीणपिण्डोव्व ।

एदं अ रस्सिसमोहा पदन्ति आशासु दुग्धधाराव्व ॥” (ण)

(ङ) लनय’ ग्रियी जित्वा विप्रमान् लतवन्त पराराम वीच्य जनानामुक्ति’ ।
दिङ्मातङ्गानां दिङ्गजानां घटाभि’ मर्ह’ । चतुर्थ्यङ्गिति भावः, विभक्ता विभज्य
गृहीता’ चतस्र आघाटाः नीमान यस्या तादृशी मही ग्रियी साध्यते उपार्ण्यते
मङ्गमङ्गिमङ्गलिभिरिति शेष । ना मही सिद्धापि विप्राय प्रार्तिपाद्यते नमप्राप्ते
वदन्त एव वयं रोमाञ्चिताः सन्नातरोमरूपाः जाता इति शेष’ । पश्यत अवलोकयत
अपर किं वक्तव्यमिति शेष’, यस्मात् रामात् इदं कथाद्भुतम् अद्भुतकथेत्यर्थे, प्रादुरभूत्
जाता, यत्रैव च रामे अत्र गत तस्मै रामाय नमः नमस्कृत्ये ।

(ण) एव दृष्टिपथवती शशधरविम्ब, चन्द्रमा हैयङ्गवीणपिण्ड इव नवनीत
गोलक इवेत्याद्य’ दृश्यते अवलोकयति नयति शेष’ । एते च रस्सिसमूहा, किरणजालाः
आशासु दिक्षु दुग्धधारा इव पतन्ति ।

एष शशधरविम्बो दृश्यते हैयंगवौनपिण्ड इव ।

एते च रश्मिसमूहाः पतन्ति आशाम् दुग्धधारा इव ॥”

अत्र दुग्धपदं आशमपि वक्तुर्विदूषकस्याधमत्वप्रीतिकारत्वाद्-
गुण एव ।

निर्हेतुता तु ख्यातार्थे दोषतां नैव गच्छति ॥

यथा कुमारे—

“चन्द्रं गता पद्मगुणान् मुङ्क्ते

पद्माश्रिता चान्द्रमसौमभिख्याम् ।

उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला

द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥” (त)

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचः, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोक-
प्रसिद्धमिति ‘न मुङ्क्ते’ इति हेतुं नापेक्षते ।

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यत्वेन वचो गुणाः ॥

यथा विष्णुमोर्वशीये—

“क्वाकाय्ये शशलक्ष्णः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा

दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

त) लोला चपला परिव्रजणशीला इत्यर्थः, लक्ष्मीः काम्यभिपानिनी देवता
चन्द्र गता रात्राविति भावः, पद्मगुणान् कमलस्थितिजनितसुखानिति यावत् न मुङ्क्ते
भाषादयति, पद्माश्रिता द्विषे इति भावः, अन्नाभोजं विकसतीति कविसमयप्रसिद्धे ।
चान्द्रमसौ चान्द्रौ अभिख्या शोभा न मुङ्क्ते, तु किन्तु उमायाः पार्वत्या मुखं
प्रतिपद्य प्राप्य द्विसंश्रयां चन्द्रकमलवासजनितामिति भावः, प्रीतिम् आनन्दम् अवाप प्राप ।
पार्वत्या वदन् चन्द्रः कमली च नेत्रे तेषां दिवारात्रं तुल्यविकासित्वादिति भावः ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्पाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा

चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योऽरं प्राप्स्यति ॥ (थ)

अस्मिन्नेव हि प्रशमाङ्गानां वितर्कमतिशङ्काष्टोनामभि-
-लाषाद्भोत्सुञ्चास्मृतिर्देव्यचिन्ताभिस्तिरस्कारः, इति ।

रीतिः—

पदविन्यासप्रणालौ रीतिः । सा च त्रिविधा इति वामनः
-लाटौ सहितास्ता चतुर्विधा इति विश्वनाथप्रभृतयः,
षड्विधाश्च भोजराजादयः । तच्च यत्—

वैदर्भी चाथ पाञ्चालौ गौडोयावन्तिका तथा ।

लाटोया मागधौ चेति षाढा रीतिर्निगद्यते ॥

इति—

आसान्तु प्रधानतो भेदमाह आचार्यो दण्डोः—

(थ) अकार्यम् अकरणीयं कृतसितमार्गगमनमित्यर्थः, कः कुम् ? अशक्यः
अशक्यः कुलं वशः कः ? प्रथितवशः, सोमवशोत्पन्नस्य नैव सत्कार्यं कथमपि
भोचितमिति भावः । सा उच्यते भूयोऽपि पुनरपि दृश्यते, तामवेचितुं पुनः किं
शक्तमौचित्यः । नैव मनःश्रुतं ज्ञानं दोषाणाम् अज्ञायाणां प्रशमाय निवृत्तये, अहो
इति स्वेदो कोऽपि, मुखं तस्या इति शेषः, कान् रमणीयम् । अपकल्पाः कल्प-
-यन्ताः निष्पापाः कृतधियः विद्वानः किं वक्ष्यन्ति ? एतदवश्यं ना समीक्ष्य गह्वि-
-ष्यत्यौचित्यः । सा उच्यते स्वप्नेऽपि दुर्लभा दुष्प्रापनीयेति यावत् । हे चेतः हृदय, स्वास्थ्यं
धेयम् उपेहि अवनम्य कः धन्यः स्यात्, भाग्यवान् इत्यर्थः, युवा, खलु निधनम् अवरं
-पक्षा इति शेषः । प्राप्स्यति परिप्रास्यति । यः प्राप्स्यति स एव धन्य इत्यर्थः ।

रचना—५

अस्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडौयौ वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरौ ॥

प्रस्फुटान्तरौ सुकुमारविकटात्मकत्वेन अत्यन्तविसदृशौ ।
तावाह स एव :—

श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोज.कान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययः प्रायो दृश्यते गौडवर्त्मनि ॥

वैदर्भीस्वरूपमाह विश्वनाथः—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका ।

आर्वात्तरत्नवृत्तिर्वा वैदर्भीरौतिरिष्यते ॥

ललितात्मिका माधुर्यगुणयुता, वृत्तिः समासः, यथा हि
कुमारे रतिः—

तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धजनप्रयोजनम् ।

विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ॥ (द)

वैदर्भीविरुद्धधर्मवती पदरचना गौडी । सा च दीर्घ-
समासादिना बन्धवैकट्यरूपम् । तच्चाह पुरुषोत्तमः—

(द) हे वसन्त ! तत् तस्मात् भवता इदम् अनन्तरम् अतःपरकरणीयम् बन्ध-
जनप्रयोजनं बन्धजनकृत्यं क्रियताम् अनुधीयताम् किं तदित्याह विधुरामिति ननु सखे
“समः प्रायः सखामतः” विधुरा कातरा मा ज्वलनातिसर्जनात् वस्त्रिप्रदानात् पत्यु-
रन्तिकं स्वामिसमीपं प्रापय नय त्वमिति शेषः ॥

बहुतरसमासयुक्ता सुमहाप्राणाक्षरा च गौड़ोया
रौतिरनुप्रास-महिम-परतन्त्राऽस्तोभवाक्या च ॥

इति

यथा वेण्यां भौमः—“चक्षुदभुजभ्रमितचण्डगदाभिघात”
इति सधं पूर्वमुक्तम् । अधिकन्तु स्वस्वाधीते ग्रन्थे ज्ञेयम् ।

—*—

अलङ्कारः—

यथेह लोके, हारादयः शरीरस्य रूपयौवनाङ्कितशोभां
पुष्पान्तोऽलङ्कारपदवाच्याः तथा शब्दार्थरूपस्य काव्यशरीरस्य
स्त्रोषादिगुणकृतवैचित्रं पुष्पान्तोऽनुप्रासादय इति । अतएव
काव्यदोषादीन् पूर्वमुक्तेदानीं तद्व्याकर्तुं कामेन भेदबहुलेषु
तेषु विस्तारमिमां दिङ्मात्रम् प्रदश्यते । तच्चालङ्कारानुपक्रम्य
आह स आचार्यपदो दण्डी :—

काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ॥

तेऽपि द्विविधाः, शब्दगताः अर्थगताश्च । शब्दगता अनु-
प्रासयमकादयः । तत्राह दर्पणकारः—

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत् ॥

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसादृश्यम् अनुप्रासः, स च
रसानुगुणो वर्णानां प्रकर्षेण न्यासः । यथा—

लताकुञ्जं गुञ्जन् मदवदलिपुञ्जं चपलयन्

समालिङ्गन्नङ्गं ह्रुततरमनङ्गं प्रवलयन् ।

मरुत्तन्द् मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
 रजोद्वन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि ॥ (क)
 यमकलक्षणमाह स एव—

सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः ।

क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यमकं विनिगद्यते ॥ (१)

अत्र द्वयोरपि पदयोः क्वचित् सार्थकत्वं क्वचिन्निरर्थकत्वम्,
 क्वचिदेकस्य सार्थकत्वमपरस्य निरर्थकत्वमत उक्तम् 'सत्यर्थे'
 इति, तेनैव 'दमोमोद' इत्यादेर्विविक्तविषयत्वम् * सूचितम् ।
 एतच्च पदपादादौल्लोकावृत्तित्वेन पादाद्यावृत्तेश्चानेकविधतया
 प्रभूतमतभेदम् † अतस्तेषां दिङ्मात्र- ‡ सुदाह्रियते ।
 यथा भाषे—

(क) गुञ्जतः अव्यक्तमधुरध्वनिं कुर्वन्तः मदवन्तः' सोल्लाहाः श्लीना भमराणां
 पुष्पाः समूहाः यस्मिन् तादृशं लताकुञ्जं बह्वरीपुञ्जं चपलयन् मुखरयन् कम्पयन्मित्यर्थः,
 अङ्गं गाव' प्राणिनामिति शेषः, समाखिन्नं संस्पृशन् द्रुततरं सद्यः सपदि अनङ्गं कामं
 प्रचलयन् वक्ष्यन् दलितं प्रफुटितम् अरविन्दं नलिनं तरलयन् चञ्चलीकुर्वन् रजोद्वन्द
 रजसा परागाणां द्वन्दं चय विन्दन् लभमानः प्रापन्नित्यर्थः । मरुत् सनीरयः दिशि दिशि
 समन्तात् मकरन्दं पुष्परसं शीरममित्यर्थः, किरति क्षिपति । अथ प्रथमे चरणे 'ञ्ज'
 द्वितीये 'ङ्ग' पराङ्गे च 'न्द' वर्णानामसकृदाङ्गीतिः ।

(१) अर्थे सति विद्यमाने पृथगर्थायाः भिन्नार्थायाः स्वरव्यञ्जनसंहतेः तेनैव
 क्रमेण पूर्वोक्तक्रमेणेत्यर्थः, आवृत्तिः असकृदेवोच्चारणं यमकं विनिगद्यते कथ्यते ।

* विविक्तविषयत्वं विभिन्नविषयत्वम् ।

† प्रभूतमतभेदम् अनेकप्रकारम् । नानाप्रकारमित्यर्थः ।

‡ दिङ्मात्रं प्रकारान्तरीयलक्षणमल्पमित्यर्थः ।

नवपलाश-पलाशवनं पुरः

स्फुटपराग-परागपङ्कजम् ।

शृदुल-तान्त-लतान्तमलोक्यत्

स सुरभिं सुरभिं सुमनोभवैः ॥ (क)

अत्र पदावृत्तिः पलाशपलाशेति । सुरभिं, सुरभि-
मित्यत्र च द्वयोः सार्धकत्वम् । लतान्तलतान्तेत्यत्र प्रथमस्य
निरर्थकत्वम् । परागपरागीत्यत्र द्वितीयस्य । एवमन्यत्रा-
पुनराहार्थम् ।

श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते ॥ *

स च वर्षप्रत्ययप्रकृतिपदादिश्लेषादुबहुविधः । यथा माघे—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ

विफलत्वमिति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभक्तुं रभू-

न्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥ (ख)

(क) राजसूयभिनन्दितस्य पथि गच्छतः कृष्णस्य वसन्ताविर्भावदर्शनवर्णनमिदम् ।
स. कृष्णः पुरः अगतः नवानि पलाशानि पलाशि येषां तादृशं पलाशवनं किमुक्ता-
रस्थं यत्र तं तथोक्तम्, स्फुटानि विकशितानि परागेः रजोभिः परागगतानि व्याप्तानि
पङ्कजानि पद्मानि यत्र, तथाविधं शृदुलाभिः कोमलाभिः तान्ताभिः प्रकृत्यसुमनोभवे-
ष्वनताभिः लताभिः वल्लीभिः अन्य रस्यं तथा सुमनसा उपपाया भरैः समूहैः सुरभिं
सुगन्धं वसन्तम् अलोक्यत् अपश्यत् सम्पृच्छेत्पर्यः ।

* श्लिष्टैः पदैर्युक्तेः पदैः सुवन्तलिङ्गान्तद्वयेः अनेकानाम् एकाधिकानाम् अर्थानाम्
अभिधाने अभिधया प्रतिपादने श्लेष इष्यते, अभिधया बहुवचनप्रतिपादनमेव श्लेष इति
फलितार्थः ।

(ख) सूर्यास्तपश्चनमिदम् । विधौ विधातरि चन्द्रे च प्रतिकूलतां विरोधिताम्

अत्र विधावित्यत्र विधुविधिश्च्योरोकारकारयोरोकाररूप-
त्वाद् वर्णश्लेषः, करित्यत्र प्रकृतिश्लेषोऽपि । “पृथुकार्त्तस्वर-
पात्रम्” इत्यादि पूर्वोक्ते श्लोके पदभङ्गे विभक्तिसमासयोरपि
वैलक्षण्यात् पदश्लेषो न तु प्रकृतिश्लेषः ।

इह तावत् स्वभावोक्तिरुपमादयो बहुवोऽर्थालङ्काराः ।
तेषु स्वभावोक्तेर्व्यस्तुस्वभाववर्णनस्वरूपत्वात् स्वभाववर्णनञ्च
वस्तूनां प्रकृतञ्चेत्तद्वस्तूनि प्रत्यक्षमिव दर्शयित्वा सद्ब्रह्मदयमनांसि
नितरामाकर्षतीति तस्या अतीव कमत्कारित्वात् सेव प्रथम-
मुदाह्रियते । यदाह स्म—

स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम् ॥

यथा मम संयुक्तासयम्बरे—

पुष्पस्यर्शनलोलितैरकिङ्कुलैर्व्याप्तं वनं सर्व्वतः

उदयोन्मुखलञ्च उपगते प्राप्ते सति बहुसाधनता विविधोपायवत्त्वं वैफल्यम् एति
प्राप्नोति । हि तथाहि पतिव्यतः अस्मिन् गमिष्यतः दिनमर्धः सूर्यस्य कराणां किरणानां
सङ्घस्यमपि अथलम्बनाय आश्रयाय अस्मन्मयविधातायेति यावत् न अभूत् । अथ च
उतिव्यतः खल्लिष्यती जनस्य करदयमपि पतनप्रतिघाताय भवति, तस्य तु करसङ्घ-
स्यवलम्बनाय नाभूदिति शेषः । अर्धदयमपि श्लेषेण समर्पयति प्रतिज्ञूलतामिति ।
विधौ चन्द्रे प्रतिज्ञूलतां निरुद्धफलभागिलमुदयभागिलमिति यावत् । बहुसाधनता
बहुस्थितुपायशालित्वं विफलतामिति । तथा च कालान्तरे सूर्यास्तगमनं प्रति तत्-
कालीनकिरणानां प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते । एवञ्च सन्ध्याकाले तत्कालीनकिरणरूप-
प्रतिबन्धकानां सङ्घादपि सूर्यास्तगमनमभिव्येति प्रथमार्थसमर्पणम् । पक्षे विधौ वै वै
प्रतिज्ञूलतामभिमनतफलसाधनान्मुखतामुपगते सति बह्वभिमतफलोपायशालित्वं विफ-
लतामिति व्यर्थः ।

ईषन्मृत्तुचं शिरोषमुकुलं संसृज्य रूपोन्नतम् ।
चित्ताज्ञादकरम्भदेश विटपौ काष्ठापि रागोज्ज्वला
आसुतः पवनः करोति प्रसभं चित्तोज्ज्वलादानम् ॥
यथा वा अभिज्ञानशकुन्तले कक्षुकिनो जरावर्णनम् । सप्त-
माह्ने सर्वदमनस्य सिंहशावकास्तन्दनविक्रमादिवर्णनम् ।
प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधौयते ॥

प्रस्फुटमिति रूपकादेर्गम्यताम्यादुभेदाय, सुन्दरं वैचित्र्य-
जनकम्, प्रसुतोत्कर्षजन्यचमत्कारः, तेन चमत्कारस्या-
जनकं सादृश्यं नोपमालङ्कारः, यथा—‘गौविव गवयः’ इत्यत्र
जायमलङ्कारः ; साम्यं सादृश्यम् । तच्च क्रियागतं गुणगतम्
उभयगतञ्चेति । अत्रायं यथाभिज्ञानशकुन्तले—

अथात् प्रबोधमायाति लङ्घयते तमसा पुनः ।

निर्व्यास्यतः प्रदोषस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (क)

अत्र ‘आयाति’ ‘लङ्घयते’ इत्यत्र क्रियाद्वयस्य उपमेये उप-
माने च साम्यम् । गुणगतं यथा कुमारी—

हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तचैर्यस्यन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।

‘उमासुखे विस्वफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥ (ख) ।

(क) जरतः जरा गच्छतः स्वरिरस्येत्यर्थः । मतिर्दुष्टिर्निर्व्यास्यतः ; निर्व्यास्य-
यास्यतः प्रदोषस्य शिखेव अथात् अल्पचयेनैव प्रबोधं प्रकटज्ञानविकाशश्च आयाति
‘प्राप्नोति पुनः’ अथात् तमसा मोहिनं तिमिरं लङ्घयते आक्रान्त्यते अभियते इत्यर्थः ।

(ख) हरस्तु चन्द्रोदयस्य आरम्भे अम्बुराशिः समुद्र इव किञ्चित् ईषत् परिलुप्तं
‘विनष्टं’ धैर्यं यस्य तथासूतः सन् विस्वफलाधरोष्ठे उमायाः पार्श्वयोः मुखे विलो-
चनानि जेत्यादि व्यापारयामास पातयामास पुनरायं सामिज्ञावमज्ञाबोधिति भावः ।

अत्र परिलुप्तधैर्यं गुण उभयत्रापि समानः । उभयगते
यथोत्तरचरिते—

स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्पन्दिनी ते ।

धवलबहलमुग्धा दुग्धकुक्षेव दृष्टिः ॥ (ग)

अत्र स्नपयतीति क्रियासाम्यं, स्नेहनिष्पन्दिनीधवलबहल-
मुग्धा इति गुणसादृश्यञ्च ।

मालोपमामाह विश्वनाथः—

मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते ॥ यथा—

प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।

संस्कारवत्येव गिरा मनोषी तथा स भृतश्च विभूषितश्च ॥ (घ)

प्रकाशितविभिन्नस्वरूपयोरुपमेययोरतिसाम्यप्रदर्शनाय काल्प-
निकोऽभिदारोपो रूपकम्, यथाह न्यायवागीशः—

अभेदो भाषते यस्मिन् उपमानोपमेययोः ।

रूपकं कथ्यते सद्भिरलङ्कारोत्तमं यथा—॥

तन्नि त्वदवदनाम्बोजं लोलालकमधुव्रतम् ।

न कस्य हरते चेतो लसद्दृशनकीशरम् ॥ (ङ)

(ग) 'ते तव, धयला वहलमुग्धा अतिमनोहारिणी स्नेहनिष्पन्दिनी स्नेहवर्षिणी
दृष्टिः दुग्धकुक्षेव स्त्रीरसदिदिव हृदयेशं जीवितेश्वरं स्नपयति आद्रयतीत्यर्थः ।

(घ) स हिमवान् प्रभामहत्या, प्रभोज्यलया शिखया दीप इव, त्रिमार्गशः
मन्दाकिन्या त्रिदिवस्य स्त्रगस्य मार्ग इव तथा संस्कारवत्या विशुद्धया गिरा वाचा, मनोषीव
विद्वानिव तथा पार्वत्या पूतश्च पवित्रीकृतश्च विभूषितश्च अलङ्कृतश्च एतेभ्योऽप्यतीत्यर्थः ।

(ङ) लोलारते ललकाश्चेति लोलालकाश्चलचूर्णकेशा एव मधुव्रता समरा यन्निः

अत्र वदने अम्बोजस्य, अलके मधुव्रतस्य, दशने च॥
केशरस्याभेदारोपः ।

सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत् ॥

इति भट्टपादाः । प्रकृतस्य उपमेयस्य, समेन उपमानेन ।
सम्भावनञ्च उत्कटकोटिकः संशयः, अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वञ्च
प्रस्तुतकोटेर्निगरणेन जायते, निगरणञ्च प्रस्तुतस्य क्वचिदनुपा-
दानेन क्वचिदुपात्तस्याप्यधःकरणेन भवति यदुक्तम्—

विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः ।

अधःकरणाभावेण निर्गीर्णत्वं प्रचक्षते ॥ (क)

विषयः प्रस्तुतम् । यथा नृच्छकटिके—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ (ख)

तत् तथोक्तं लसन्तः प्रदीप्ताः प्रकाशिताः इत्यर्थः, दशनाः दन्ता एव केशराः किञ्चलका-
यस्मिन् तत् तथोक्तम् । त्वत् तव वदनाम्बोजं पद्मं हे तन्वि कशाङ्गि, कस्य जनस्य॥
चेतः चित्तं न हरेते आकर्षणीत्यर्थः, अपितु सर्व्वपाप्मैव चित्तमाकर्षतीति भावः ।

(क) सूरयः कवयः विर्वास इति यावत्, विषयस्य प्रस्तुतस्य अनुपादाने अयद्वये,
उपादाने यद्वयेऽपि अधःकरणभावेण निर्गीर्णत्वं निगरणं प्रचक्षते, कथयन्ति अधःकरण-
मेव निगरणमिति फलितम् ।

(ख) तमः अन्धकारम् अङ्गानि अवयवानि-लिम्पतीव लिप्तानि करोतीव नभः
अमरीचम् अञ्जनं काञ्चलं वर्षतीव दृष्टिः चक्षुः असतां पुरुषाणां सेवेव विफलता
निफलता गता दर्शनव्यापारराहित्यादिति भावः । अत्र तमःप्रसरसम्पातकृषी विषयी-
त्वेनवर्षणाम्याम् अधःकृतादिति बोध्यम् ।

अत्र तमसः प्रसरसम्पातादिरूपो विषयो नोपात्तः ।

उत्तरचरिते यथा—

समयः स वर्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुसुखि गौतमार्षितः ।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-

स्तवमूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः ॥ (ग)

अत्र विषयः करः उपात्तोऽपि मूर्त्तिमहोत्सवरूपेणाधः-
कृतः ।

अतिशयोक्तिमाह न्यायवागीशः—

लौकिकार्थानतिक्रम्य योक्तिः सातिशया मता ॥

यथा—

अयि कृशोदरि गच्छ शनैः शनैरियमतोव समुन्नतमेदिनी ।
अतेनुमध्यमिदं तव भूरिणा कुचमरेण कदाचन भज्यते ॥ (घ)

(ग) हे सुसुखि, एष स समयः वर्तत इव, यत्र अयं गौतमेन गौतमनन्देन
यतानन्देन अर्पितः समन्त्रं प्रदत्तः आगृहीतं हृतं कङ्कणं, हस्ताभरणविशेषः, हस्तसूत्रं
वा येन तादृशः तव करः मूर्त्तिमायुं देहवत् महोत्सव इव मां समनन्दयत् अति-
जयमानन्दयतीत्यर्थः ।

(घ) अयि कृशोदरि. हे क्षीणमध्ये, शनैः शनैर्येनन्दं मन्दं गच्छ याहि, यतः
प्रयमतोव अतिशया समुन्नतमेदिनी उन्नतावनवाभूमिरित्यर्थः । तव इदं प्रतनुमज्जन्
अतिशयक्षीणकटिं कदाचन कटिं भूरिणा सातिशयेन कुचमरेण सनक्षीणनेत्रेण
भज्यते विधा क्रियते ।

उपमेयस्य यदाधिक्यं स एव व्यतिरेकः । यथोच्यते
सम्प्रतमद्वेन :—

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ॥

अथस्य उपमेयस्य, व्यतिरेकः आधिक्यम् । स एव व्यति-
रेकालङ्कारः । यथा कुमारे :—

चन्द्रं गता पद्मगुणाच्च भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसौमभिस्थाम् ।
उमासुखन्तु प्रतिपद्यलोल
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ (ङ)

अत्रोपमाभूतचन्द्रपद्मापेक्षया उपमेयस्य उमासुखस्याधिक-
गुणवत्त्वकथनात् व्यतिरेकालङ्कारः ।

प्रतीयमानसादृश्ययोर्वाक्ययोरेकस्यापि धर्मस्य पौनरुक्ति-
भियां शब्दान्तरेण निर्द्देशः प्रतिवस्तूपमा, यथाह विश्वनाथः—
‘प्रतिवस्तूपमा सा स्याद्वाक्ययोगमासाम्ययाः ।
एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्द्दिश्यते पृथक् ॥

(ङ) लोका विचक्षला लक्ष्मीः शोभा चन्द्र गता रागाविति भावः । पद्मगुणान्
सरोजस्थितिगणितमुखानौति यावत् । न भुङ्क्ते नास्मादयति, सरोजश्रिता दिवसे
इति भावः । दिवसे कमलं प्रकटतीति कविसमयप्रसिद्धेः । चान्द्रमसौ चन्द्र-
जनिता चान्द्रोन्मिषः । अभिस्थाम् शोभां न भुङ्क्ते, तु किन्तु उमायाः गौर्याः
सुखं प्रतिपाद्य प्राप्य द्विसंश्रयां चन्द्रकमलवासजनितामिति भावः । प्रीतिम् आनन्दम्
अवाप प्राप । उमाया वदनं चन्द्रः कमलं च जेवे तेषाञ्च रात्रिन्द्वयं समानत्वा-
दिति भावः ।

यथा कुमारः—

मधुश्च ते मन्मथ, साहचर्यादसावनुक्तोऽपि सहाय एव ।

समीरणो नोदयिता भवेति व्यादिश्यते केन हुताशनस्य । (च)

अत्रानुक्तस्यापि सहजसहायस्य स्वतएव साहाय्यसम्प्रा-
दने प्रवृत्तिरित्येक एवार्थः शब्दान्तरेण निर्दिष्टः ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ।

निदर्शना हि सेयं स्यादाचार्येण यथोदिता ॥ (छ)

यथा मालविकाग्निमित्रे :—

अभ्याजसुन्दरीं तां विज्ञानेन ललितेन योजयता ।

परिकल्पितो विधात्रा बाणः कामस्य विषदिग्धः (ज)

(च) हे मन्मथ, मदने, असी अयमयवर्तीत्यर्थः, मधुर्वचनः अनुक्तोऽपि
अन्वयितोऽपि साहचर्यात् सहचरत्वात् ते तव सहाय एव भविष्यतीति शेषः ।
हुताशनस्य वज्रं नोदयिता सहायः भव इति समीरणो वायुः केन व्यादिश्यते नियुज्यते-
न केनापीत्यर्थः ।

(छ) वस्तुनो विषयस्य सम्बन्धोऽन्वयोऽभवन् असम्भवन् अकटमान इत्यर्थः ।
उपमायाः सादृश्यस्य परिकल्पकः प्रतिपादकः सेयं हि निदर्शना आचार्येण मन्मतेन
यथोदिता प्रतिपादिता ।

(ज) विधात्रा वेषसा अभ्याजसुन्दरीम् अभ्याजेन अकटमेन सर्वथावबन्धीयता-
परिकारेणेत्यर्थः । सुन्दरी शोभना वा मालविका ललितेन ऐश्वर्या वृक्षपदादिभिर्वासे-
नेत्यर्थः ।, विज्ञानेन संगीतकलापरिज्ञानेन योजयता शिष्यनिपुणतां कृतेत्यर्थः ।
कामस्य मदनस्य विषदिग्धः विषलिप्तः बाणः रघुरिव परिकल्पितः संसृष्टः । विष-

क सूर्यप्रभवो वंशः क आल्यविषया मतिः ।

तितीषु दुस्तरं मोहादुद्धपेनास्मि सागरम् ॥ (क)

अत्र मन्मत्त्या सूर्यवंशवर्णनमुद्धपेन । सागरतरणमिवे-
त्युपमायां पर्यवस्यति ।

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनम् ॥

सधर्मस्य समानधर्मस्य वस्तुनो विषयस्य प्रतिविम्बनं
अणिधानिव गम्यसाम्यत्वम् । प्रतिवस्तूपमायामेकस्यैव धर्मस्य
भङ्गान्तरेण निर्देश इत्यस्माद् भेदः । यथा मालविकाग्निमित्ते

कदा मुखं वरतनु कारणाद्वते

तवागतं क्षणमपि कोपपात्रताम् ।

अपर्वणि ग्रहकलुषेन्दुमण्डला

विभावरो कथय कथं भविष्यति ॥ (ख)

दिग्धो बाधो यथा तुददि तथेयं स्वभावसुन्दर्यपि विज्ञानादिना मन्मत्सि कामानल-
मुद्दीप्य पीडयतीति भावः ।

(क) सूर्यः प्रभवति अथादिति प्रभवः कारण यस्य स वंशः क ? अल्यविषयो
अस्याः तथासूता मतिश्च क ? ज्ञानयोः सङ्गतिः कदाचिदपि भवितुमर्हतीति कष्ट-
स्मार्यः । अह मोहात् अज्ञानात् उद्धपेन मेलिन् दुस्तरं सागरं तितीषुः अस्मि । अत्र
मन्मत्त्या सूर्यवंशवर्णनरूपं वस्तु अमवत् उपमायां परिकल्पते इति बोध्यम् ।

(ख) अपि वरतनु, देवाभीष्टिते, तव मुखं कारणाद्वते कारणं विना अपराधादि-
हेतुं विनेत्यर्थः, कदा कस्मिन् काले अणमपि अल्यकालमपि कोपपात्रतां शोधनाग्नि-
ताम् आगतं प्राप्तम् । अपि तु शोधहेतुं हृदये कुप्यसि अन्यथा कथमिति भावः ।
हेतुयुग्मे शोधनमुचितं तददृष्टान्तेन दृढयति विभावरोति, विभावरो रात्रिः अपर्वणि

यत्र साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण विशेषो वा सामान्येन समर्थ्यते अर्थात् सोपपत्तिकतया इदं क्रियते सोऽर्थान्तरन्यासः । तदुच्यते भट्टपादेः—

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।

यत्र सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणोत्तरेण वा ॥

समर्थ्यं समर्थकवाक्ययोः सामान्यविशेषभावेऽर्थान्तरन्यासः दृष्टान्ते प्रतिवस्तूपमायाश्च न तथेति परस्परं भेदः । सामान्यं विशेषेण यथा माघे :—

वृहत् सहायः कार्यान्तं क्षीदीयानपि गच्छति ।

सम्भूयाभ्योधिमभ्येति महानद्या नगापगा ॥ (८)

अत्र द्वितीयार्हगतं विशेषेणार्थेन पूर्वार्हगतः सामान्योऽर्थः समर्थ्यते । विशेषः सामान्येन यथा तत्रैव :—

यावदर्थगतां वाचमेवमादाय माधवः ।

विरराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥ (३)

पूर्विमाप्रतिपत्सन्धिकालमिदं वृहत्कलुषेन्दुमण्डला ग्रहेण राहुणा कलुषितं यत्नम् इन्दुमण्डलं चन्द्रमण्डलं यस्यां सा तथाभूता कथं भविष्यति ? न कथमपीत्यर्थः । तत् कथय । पूर्वमाद्यमिव राहुणा चन्द्रमण्डलं यस्यते किन्तु इतरस्या निशयां तत् कथयेत्यर्थः । अत्र सुखस्य विभावर्थायाश्च साधर्म्येण प्रतिविम्बनात् दृष्टान्तो-
खहारः ।

(८) क्षीदीयानपि अतिक्षुद्रोऽपि वृहत्सहायः महासहायः सन् कार्यान्तरं गच्छति, नगापगा गिरिनिर्मारिणौ महानद्या सम्भूय मिलित्वा अभ्योधिं समुद्रम् अभ्येति प्राप्नोति ।

(३) माधवः कृष्णः एवम् उक्तप्रकारा यावन्नोऽर्था इति यावदर्थं साफल्येऽ-

अत्र द्वितीयाहंगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमाहंगतो विशेषोऽर्थः समर्थ्यते । वेधस्येण यथा कुमारे :—

इत्यमाराध्यमानोऽपि क्लिप्नाति भुवनत्रयम् ।

साम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ॥ (ङ)

अत्र द्वितीयाहंगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमाहंगतो विशेषोऽर्थो वेधस्येण समर्थ्यते ।

यत्र प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्माभिसम्बन्धस्तदा तुल्य-
योगितेत्याह विश्वनाथः—

पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् ।

एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता ॥

यथा कुमारे :—

यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं

मेरी स्थिते दोग्धरि दोहदचे ।

भासन्ति रत्नानि महोपधोश्च

प्रयूपदिष्टां दुदुहूर्धरित्रीम् ॥ (ङ)

स्वधीभावः यावदर्थवदानि यस्याः ता वाच्यम् आदाय उक्तोत्तर्यः विवरान्, महोपास
मङ्गतरा प्रकृत्या स्वभावान् मितभाषिणः चल्पवादिनो भवन्तीति शेषः ।

(ङ) इत्यम् अनेन प्रकारेण आराध्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि स तारक इति
पूर्वेषामवयवः । भुवनत्रयं विसृज्य क्लिप्नाति तापयति, दुर्जनः प्रत्यपकारेण साम्येत्
उपकारेण न । अत्र क्लेशप्रशमने विरुद्धधर्माविति बोध्यम् ।

(ङ) सर्वशैलाः सर्वे पर्वताः दोहदचे दीङ्गनकुशले मेरी दोग्धरि दोहकी स्थिते

अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् तदुगतौषधिरत्नानां इयाना-
मपि प्रकृतत्वम्, तेषां दोहनक्रियारूपेण समानधर्मसम्बन्धात्
केवलप्राकरणिकविषयोऽयमलङ्कारः । तत्रैव च :—

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-

देकान्तशैल्यात् कदलीविशेषाः ।

लब्धापि लोके परिणाहि रूपं

जातास्तदूर्वोरूपमानवाह्याः ॥ (ण)

अत्र नागेन्द्रहस्तानां कदलीविशेषाणाञ्च इयानामप्यप्रसु-
तानां परिणाहिरूपत्वाभिक्रियायाः समानधर्मस्य सम्बन्धात्
प्रकरणिकविषयकमिदमुदाहरणम् ।

अप्रसुतप्रसुतयारैकधर्मामिसम्बन्धो दोषकम् । यथाह
विश्वनाथः—

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दोषकन्तु निगद्यते ॥

यथा माघेः—

बलाबलेपादधुनापि पूर्व्ववत्

प्रवाध्यते तेन जगज्जिगोषुषा ।

-सती च योषित् प्रकृतिश्च निश्चला

पुमासमभ्येति भवान्तरेष्वपि ॥ (त)

सतीत्यर्थः । यं हिमालयं वत्सं परिकल्प्य पृथुना राज्ञा उपदिष्टा निर्दिष्टा धरिणीं
भासन्ति प्रमापृषानि रत्नानि महीषवीर्यं दुदुङ्गः ।

(ण) नागेन्द्रहस्ता गजयुष्मादयश्च इत्यर्थः, त्वचि कर्कशत्वात् काठिन्यात्,
कदलीविशेषाः एकान्तशैल्यात् अतशोतलत्वात् लोके कर्णति परिणाहि विना रूपं
लब्धापि तदूर्वोः तस्याः पार्व्वत्यः ऊर्वो उपनोद्यते अनेनेति उपमानं तस्मात् राज्ञः
परिस्थिता जाताः प्राप्तेत्यर्थः ।

अत्र प्रसुतायाः प्रकृतेरप्रसुतायाः पतिव्रतायाश्च जन्मान्तरेऽपि
स्वीकृत्यपुरुषानुगमनरूपैकक्रियासम्बन्धः ।

एकाधिकायाः क्रियायाः एककर्तृत्वे क्रियादीपकमाह
स एव यथा :—

अथ कारकमेकं स्यादनेकासु क्रियासु चेत् ।

यथोत्तरचरिते :—

विनिश्चेतुं शक्यो न सुखमिति वा दुःखमिति वा
प्रमोहो निद्रा वा किमु विषविसर्पः किमु मदः ।

तव स्वर्गे स्वर्गे मम हि परिभूढेन्द्रिग्रणो

विकारखेतन्यं भ्रमयति च सम्मोलयति च ॥ (थ)

वस्तुसादृश्यात् कविप्रौढोक्तिरमुद्भूतो या बोधः स भ्रान्ति-
मान् । यथाह विश्वनाथः—

साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्यति ॥

(त) त्रिगोपुणा तेन शिष्टपाक्षेन वलावलेपात् मलदर्पात् अमुनापि इदानीमपि
पूर्ववत् प्राक्तनजन्मनोप जगत् प्रभाष्यते प्रपीच्यते । सती साध्वो योचित् रमणो निश्चला
प्रकृतिः स्वभावश्च भवान्तरेष्वपि अन्यस्मिन्नपि जन्मनि पुनश्च पुनश्च अभ्येति
आशीति ।

(थ) हे प्रिये. तव स्वर्गे स्वर्गे प्रतिस्पर्शे सुखमिति वा दुःखमिति वा प्रमोहो वा
निद्रा वा विषविसर्पः विज्ञेय आच्छन्नता किमु ? मदः मद्यपानजनितावस्था किमु
विनिश्चेतुं विशेषेण निर्धारयितुं न शक्यः, हि वतः परिभूढ. विषय इव्यर्थः, इन्द्रिय-
ग्रणो येन तादृशो मम विकारः सैतन्यं भ्रमयति च सम्मोलयति च आहवोति च ।

प्रतिभोत्थितेति 'शुक्तिपाथां रजतम्' इति भ्रान्तिर्नामाख-
ङ्कारस्य विषयः । यथा—

महाराज, श्रीमन्, जगति यशसा ते धवलिते

पयः पारावारं परमपुरुषोऽयं नृगयते ।

कपर्दी कैलासं करिवरमथायं कुलिशस्युत्

कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना ॥ (द)

अत्र भोजराजस्य यशसा धवलौकते जगति सर्वत्रापि
परमपुरुषादीनां समुद्रादिभ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थितेति भ्रान्ति-
मानलङ्कारः ।

प्रसृतं निषिध्याप्रकृतस्य स्थापनमपङ्कतिः । तदुच्यते
विश्वनाथेन :—

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपङ्कतिः ॥

अत्रापि कविप्रौढोक्तिसिद्धमेव । यथा—

नेदं नभोमण्डलमम्बुराशिर्नेताश्च तारा नवफेनमङ्गाः ।

नाथं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो नासौ कलङ्कः शयितो

मुरारिः ॥ (घ)

(द) छे श्रीमन् महाराज, ते तव यशसा जगति धवलौकते प्रसृतोक्तते अमुना
अं परमपुरुष. पय. पारावार चीरसमुद्रं कपर्दी हरः कैलासम् अयं कुलिशस्युत्
इन्द्र. करिवरम् विरावम् राहु. संहितयः कलामाव' चन्द्र' चन्द्रस्य षोडशभागाभागा-
मित्यर्थः । कमलभवनः ब्रह्मा 'सं' नृगयते अन्विष्यति ।

(घ) इ' नभोमण्डलम् आकाशमण्डलं न, अम्बुराशिः समुद्रः, एताश्च ताराः
नक्षत्राणि न, नवा नवीनाः फेनामां मङ्गाः खेदाः । अयं शशी चन्द्रो न, कुण्डलितः
अङ्गुलीकारेण स्थित. फणीन्द्रः शेष', असौ कलङ्कः, शयितः मुरारिः नावनः ।

अत्र हि प्रकृतानां प्रस्तुतानामित्यर्थः, नभोमण्डलादीनां प्रतिषेधेन अम्बुराशिप्रभृतोनामप्रस्तुतानां स्थापनम् ।

समसर्जनं समासः वाक्यानां संचेषः । यत्र संचेषेणोक्तिः सा समासोक्तिः । यथोच्यते आग्नेये :—

यत्रोक्ताद्गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः ।

सा समासोक्तिरुदिता संचेषार्थतया वृद्धेः ॥

अत्र यत् तत्समानविशेषेण इतुक्तं तदुपलक्षणम् ; तेन तत्समानकार्यः, तत्समानलिङ्गश्च गृह्यते । यत्र समैर्विशेषणैः कार्यैर्लिङ्गैश्च उक्तात् प्रस्तुतादप्रस्तुतादवान्यो यथाक्रम-मप्रस्तुतः प्रस्तुतो वार्थो बोध्यते सा संचेषोक्तिस्वरूपत्वात् 'समासेन संचेषेणोक्तिः' इति व्युत्पत्त्या समासोक्तिः कथिता । संचेषश्च एकस्य वचनेनोभयप्रतिपत्तिरिति । अदर्शे, अप्रस्तुतादवाच्यात् प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिरित्यभिहितम् । नव्यास्तु तद्वेपरित्येन प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतावप्रस्तुतप्रशंसेत्याहुः । वाचे प्रस्तुतेऽप्रस्तुत-व्यवहारसमारोपः समासोक्तिरिति विश्वनाथादयः । वस्तु-तस्तु उभयत्रापि समासोक्तेरेवाभ्युपगमस्यौचित्यात्तदनुगुणमेव प्राचोनेरोत्या लक्षणमुक्तमस्माभिः । क्रमेणोदाहरणं यथा रघौ :—
श्रुतिसुखममरस्त्रनगीतयः कुसुमकामलनन्तरुचो वभुः ।

उपवनान्तलताः पवनाहतैः किसलयैः मलयैरिव पाणिभिः ॥ (न)

(न) श्रुतिसुखाः श्रवणानन्दिनः भमराणां स्त्रना गुह्रनानि गीतय इव यासां ताः तथा कुसुमानि कीमला दलानां रुचः प्रभा यासां तथाविधाः उपवनान्तलताः ।

अत्र विशेषणसाम्यात् कार्यसाम्याच्च प्रस्तुतादनलता-
रूपार्थादप्रस्तुतो गर्तकौरूपोऽर्थः प्रतीयते ।

घातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान् याचते जलधरं पिपासितः ।

सोऽपि पूरयति भूयसान्धसा चित्रमत्र महतामुदारता ॥ (प)

अत्र अप्रस्तुताच्चातकाज्जलधराच्च कार्यसाम्यात् प्रस्तुतो
याचकः उदाराशयो घनपतिश्च बोध्यते ।

यत्रापस्तुतस्यापि वस्तुनः प्रशंसा क्रियते, तामप्रस्तुतप्रशंसा-
माह दण्डौ यथा—

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादपक्रान्तेषु या स्तुतिः ।

तन्मुखेन प्रस्तुतस्य निन्दा यत्र प्रतीयते ॥

अपक्रान्तेषु अप्रस्तुतेषु अप्रस्तुतानामित्यर्थः, षष्ठ्यर्थेऽत्र
सप्तमौ । यथा माघे—

पादाहतं यदुत्थाय मूर्ध्निमधिरोहति ।

स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः ॥ (फ)

पवनाहतैः अनिलताडनैः किसलयैः भवौनपङ्क्तयैः मलयैः लयाख्यसङ्गीताङ्गहस्तचालन-
सहितैः पाणिभिः करैरिव वधुः सुशोभितः ।

(प) घातकः सारङ्गः शेषवारिप-पक्षिविशेषः, पिपासितः सन् जलधरं शेष-
त्रिचतुरान् तत्संख्यकान् पयःकणान् वारिभिन्दन् याचते प्रार्थयति, सोऽपि जल-
धरोऽपि भूयसा प्रचुरेण अन्धसा वारिणा पूरयति तत्प्रार्थनमिति शेषः ।

(फ) यत् पादाहतं चरणताडितं यत् पादाहन्तुरिति शेषः, मूर्ध्नि नमस्कम्
अधिरोहति आस्त्रामति, तत् रजः अपमाने यत् परामर्शेऽपि स्वस्थात् देहिनः वरं मनाक्
मित्रम् भवतीति शेषः ।

अ अप्रस्तुतस्य रजसः प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य अपमान-
सहिष्णोर्निन्दा प्रतीयते । यथा वा—

स्त्रैरं विहरति स्त्रैरं ग्रीते स्त्रैश्च जल्पति ।

भिच्छुकः सुखी लोके राजचोरभयोज्झितः ॥ (व)

कोऽपि दुःखो चिन्तार्तः सन् यतिं सन्तोषसारं दृष्ट्वैव-
मुवाच । अत्र तेन दुःखिना भिक्षुप्रशंसा तावत् प्रारब्धा ।
कोऽपि नास्ति परं दुःखदग्ध एवं विचारयामास इति अप्र-
स्तुतप्रशंसा ।

स्तुतिमुखेन निन्दा, निन्दामुखेन वा स्तुतिर्थाजस्तुतिः ।
यटाकुर्मद्वचरणाः—

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रुद्धिरन्यथा ॥

निन्दायाः स्तुतिरूपेण, स्तुतेर्निन्दारूपेण वा पर्यवसाने
व्याजरूपा स्तुतिरिति व्याजस्तुतिः । मुखे आपाततः, अन्यथा
यथाक्रमं तुल्यां निन्दायां वा रुद्धिः पर्यवसानम् । क्रमे-
णोदाहरणम् यथा—

त्यक्त्वा राज्यं गिरमनुसरन् स्त्रोवशान्मूढबुद्धे-

राज्ञो भ्रान्त्वा गहनविपिने हारयन् मुग्धजान्ताम् ।

(व) लोके सुसारे राजचोरोद्भूतः राजा च चोरस्य राजचोरो तयोर्मध्यं
तथादुक्कृतः त्यक्तः भिक्षुकः यतिः सुखी, कथं सुखी ? यतः स्त्रैरं स्त्रापीनं विहरति
कीदृति स्त्रैरं ग्रीते स्वपति, स्त्रैरं लसति भावति । कोऽपि नास्ति परं दुःखदग्ध एवं
विचारयामास ।

सख्यं बद्धा कपिभिरसमं लङ्घयन् कोर्त्तिरग्रां
पूर्वेषां वो विलयमनयो हेमलङ्कां किमेतत् ॥ (म)

अत्र स्त्रीवशवर्त्तिनो मूढधियो नरपतेर्वचनप्रतिपालनम्,
पूर्वेषां सगरसुतानां, कौर्त्तिलङ्कनादिकक्षापाततो निन्देव
प्रतिभाति, चरमे च पितुः प्रतिज्ञा संरक्षिता, दुस्तरं तोय-
निधिसुत्तोर्य दुःसहप्रतापो वनितापहारो दशाननो विजितः
समूलमुन्मूलितश्चेत्यहो दुष्करं कृतमिति सर्वमेव सुखां
पत्यं वस्यतीति निन्दायाः स्तुतिरूपेण पर्यवसाने व्याजस्तुतिः ।
प्रशंसासुखेन निन्दा यथा—

युक्तं तवैतत् रघुवंशभूपतेः

सतां हि सख्युः परिपालनं व्रतम् ।

इतः स्तुतिः का जगदीश, निर्मला

भवान् यदर्थं न्यवधौन्निरागसम् ॥ (म)

(म) रामं प्रति कल्पिदुक्तिरियम् । हे राम, स्त्रीवशात् स्नेषत्वात्, मूढबुद्धेः
दुष्टमतेरित्यर्थः, राज्ञः अबोध्याधिपतेर्देशरथस्येत्यर्थः, 'गि' 'वाक्यं' 'त्वं वन गच्छ' इति
वाचम् अनुसङ्गं राज्यं त्यक्त्वा गङ्गनविपिने वीरारण्ये सुगन्धकाणां सुन्दरीं वनितां हारयन्
निकषात्मजेनेति शिव, कपिभिर्व्यानरैः असम्यग् अनुलनीयं सौख्यं सौहृदं बद्धा
सम्पाद्य कालेत्यर्थः, च. युष्माकं पूर्वेषां पूर्वपुरुषाणां सगरवंशीयानामित्यर्थः, अयां
महती कौर्त्तिं सागरमित्यर्थः, लङ्घन् सितुवन्नेन तरन्नित्यर्थः, हेमलङ्का स्वर्णलङ्कापुरी
विलस्य विभ्रं सम् अगम्यः प्रापितवानसि किमेतत् ?

(न) रामं प्रति कालिराजस्त्रीक्तिरियम् । हे रघुवंशभूपते, तव एतत् सुयोग-
प्रीतिकरणमिति भावः । युक्तम् सङ्गतं हि इतः सता साधूनां सख्युः सौहार्दं स परि-
पालनं परिरक्षणं व्रतम् अवयवकर्तव्यमित्यर्थः, हे जगदीश, इतः अथात् परं निर्मला

अत्र प्रियवन्धोः संरक्षणमुचितमेवेति तव सुग्रीवसहायत्वं युक्तमेवेत्यापाततः स्तुतिरपि मित्रकार्याय निरपराधस्य जीर्ण-कलेवरस्य शाखानृगस्य मे हननं सर्वथा गर्हितमेवेति चरमे निन्दायां पर्यवस्यतीति स्तुतिर्निन्दायां प्रत्यवसाने व्याजस्तुतिः ।

यत्रैकमेव वाक्यं तैरेव पदैर्मित्रं वा पदैरेकमर्थं वक्ति स

एव श्लेषः । यथाह वाग्भटः—

पदैस्तैरेव भिन्नैर्व्या वाक्यं वक्त्येकमेव हि ।

अनेकमर्थं यत्रासौ श्लेष इत्युच्यते यथा—॥

आनन्दमुक्तासयतः समन्तात् करैव सन्तापकरैः प्रजानाम् ।

यस्योदये चोभमवाप्य राज्ञो जग्राह विलां किल सिन्धुनाथः ॥ (य)

अत्र यस्य राज्ञस्योदये चोभमवाप्य सिन्धुनाथः समुद्रः विला मर्यादां जग्राह । श्रौतकरैः करैः किरणैर्लोकानां समन्तात् हृषमुत्पादयतः इत्यर्थः, एव श्लेषः । भिन्न-पदैर्यथा—

कुर्वन् कुवलयोक्तासं रम्याभोजनियं हरन् ।

रेजे राजापि तस्मिन् निशान्ते कान्तिमत्तया ॥ (र)

अतिविग्रहा स्तुतिः का ? यदर्थं प्रत्याः स्तुत्याः कृते इत्यर्थः । भगन् निरागसं निरपराध-मामिति शेषः, व्यवधीत् निहतशान् ।

(य) यस्य राजा यस्योदये चोभमवाप्य किल ते मुच्यते, सिन्धुनाथः सिन्धुदेश-धिपो विलासमङ्गलच्छेदादिका जग्राह । तदाशा गृहीतवानित्यर्थः, कौटिल्यस्य अवस्थाप-करैः करैः प्रजानां समन्तादानन्दमुक्तासयतो वडयतः ।

(र) 'चित्र' यो राजा चन्द्रो निशान्ते प्रभाते कान्तिमत्तया कान्तिमत्तये रराज ।

उपमानस्योपमेयत्वकल्पनं प्रतीपमाह विश्वनाथः—
 प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
 निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेणोदाहरणं यथा—

यत्त्वमेव त्वसमानकान्तिसलिले मग्नं तदिन्द्रीवरं
 मेघैरन्तरितः प्रिये, तव मुखच्छायाणुकारो शशौ !
 येऽपि त्वद्गमनानुकारिणतयस्ते राजहंसा गता-
 स्मात्सादृश्यविनोदमात्रमपि मे दैवेन न क्षम्यते ॥ (ल)
 मुखं यदि किमिन्दुना यदि चलाञ्चले लोचने
 किमुत्पलकदम्बकैर्यदि तरङ्गभङ्गिभ्रुवौ ।
 किमात्मभवधन्वना यदि सुसंयताः कुन्तलाः
 किमम्बुवहङ्गस्वरैर्यदि तनुरियं किं श्रिया ॥ (श)

कुवलयोल्लासं मूलवयोल्लासं कुर्वन् रम्या शोभना भोजश्रियं भोजराजखञ्जी हरन्
 गङ्गन् रजे भवद्विषां शोभा विक्वाशयतीत्यर्थः ।

(ल) उद्धृतां शीतां प्रति रामस्योक्तिरियम् । 'हे' प्रिये, तव नेत्रयोः समाना-
 कान्तियर्थे वादृशं यत् इन्द्रीवरं नीलोत्पलं तत् सलिले जले मग्नं विनष्टम् । तत्
 मुखच्छायाणुकारौ त्वन्मुखसादृश्यदीप्तिरित्यर्थः, शशौ शशवरः मेघैरन्तरितः तिरीरिः,
 येऽपि तव गमनानुकारिणो गतिर्यथा वादृशः राजहंसाः, तेऽपि गताः मानसमिति
 श्रेष्ठः । मानसे हंसाणां वर्षासु गमनं कविसमयप्रसिद्धत्वादिति भावः । अतः दैवेन-
 प्रतिकूलविधिनेत्यर्थः, तव सादृश्येन खो विनोद कथमपि । चलाञ्चलौ तन्मात्रमपि,
 न क्षम्यते न स्रज्यते । सादृश्यदृशं नादयो हि विरहिणां विनोदा इति लोक-
 , प्रसिद्धत्वादिति भावः ।

(श) यदि मुखं तस्या श्रियते इति श्रेष्ठः, 'तदा' इन्दुना चन्द्रेण किम् ? न
 किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तन्मुखेनैव इन्दुकाव्यस्य समाधानादिति भावः । यदि चले

प्रथमे प्रसिद्धानामुपमावस्तुनामिन्दीवरादीनामुपमेयत्वप्रकल्प-
नम्, द्वितीये इन्दुप्रभृतीनां निष्फलत्वकथनम् ।

सहोक्तिलक्षणमाह वाग्भटः—

सहोक्तिः सा भवेदत्र कार्य्यकारणयोः सह ।

समुत्पत्तिकथा हेतोर्वक्तुं तज्जन्मशक्तताम् ॥

अर्थात् यत्र हेतोः कारणस्य तज्जन्मशक्ततां कार्य्योत्पत्ति-
शक्ततां वक्तुं कार्य्यकारणयोः सह समुत्पत्तिकथा समकाल-
मुत्पादनवार्त्ता भवति सा सहोक्तिर्भवेत् । यथा—

आदत्ते सह यशसा नमयति सार्धं मदेन संग्रामे ।

सह विद्विषां श्रियासौ कोदण्डं कर्षति श्रोमान् ॥ (घ)

चक्षुः प्राग्भागे अपाङ्गावित्यर्थः ययोः, तादृशे लोचने विद्येते तस्या इति शेषः, तदा-
उत्पत्तयाम् इन्दीवराणां कदम्बकैः समूहैः किम् ? न क्षिप्तपीत्यर्थः, तत्कार्य्यस्य
लोचनाभ्यामेव समाधानादिति भावः । यदि तरङ्गस्वेव भङ्गिः कौटिल्य ययोः,
तादृशो घुब्बी विद्येते तस्या इति शेषः । तदा आत्मभवस्य अनङ्गस्य धन्वना धनुषः
किम् ? नैव प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, कामकार्मुककार्य्यस्य तद् घुग्गुलाभ्यामेव समा-
धानादिति भावः । यदि सुसंघताः सुष्ठु वहाः कुन्ताः किशाः विद्यन्ते तस्या इति
शेषः, तदा अन्तुषद्धाना मेघानां डम्बरेः विस्तरे किम् ? नैव प्रयोजनमस्तीत्यर्थः ।
अवापि पूर्व्ववदेव हेतुर्द्रष्टव्यः । यदि इयं तनुः शरीरं विद्यते तस्या इति शेषः ।
तदा श्रिया लक्ष्म्या किम् ? नैव प्रयोजनमस्तीत्यर्थः, अवापि पूर्व्ववदेव हेतुर्व्वर्त्तव्यः ।

(घ) असौ श्रीमान् वीरः कोदण्डं धनुः विद्विषा मदेन सह नमयति ।
विद्विषा श्रिया लक्ष्म्या यशसा वा सह कोदण्डं धनुः कर्षति । विद्विषा यशसा सह
आदत्ते गृह्णातीत्यर्थः ।

अत्र यश आदत्ते इति कार्यम् । कोदण्डग्रहणन्तु यशो-
'ग्रहणकारणम् । कारणस्य कोदण्डस्य तज्जन्मनि कार्योत्-
पत्तौ यशोग्रहणरूपाया शक्तिर्नास्ति ।

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यलिङ्गम् । यथाह
विश्वनाथः—

हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् ।

यथोत्तरचरिते—

रे हस्त दक्षिण, स्रुतस्य शिशोर्हिजस्य

जीवातवे विष्टज शुद्धसुनौ कृपाणम् ।

रामस्य गात्रमसि दुर्भरगर्भखिन्न-

सीताप्रवासनपटोः कवणा कुतस्ते ? ॥ (स)

अत्र कवणाया अभावे 'रामस्य गात्रमसि' इति वाक्यम्,
'दुर्भरगर्भखिन्नसीताप्रवासनपटोः' इति पदार्थश्च हेतुः ।

यत्र कारणसङ्ग्राहं विना कार्यस्य दर्शनं दृश्यते सा
विभावना । यथाह विश्वनाथः—

विभावना विना हेतु' कार्योत्पत्तिं यदुच्यते ॥

(स) हे दक्षिणहस्त, स्रुतस्य हिजस्य शिशोः जीवातवे जीवनाय शुद्धसुनौ शुद्ध-
पुत्रे कृपाणम् असि विष्टज शुद्धसुनिं मन्दर इत्यर्थः । कथमहमीदृशमकार्यं करवा-
ण्यीत्याशङ्क्य तत्राकरणीयं नास्तीति प्रवेष्ट्याह—रामसीति, दुर्बलहेतु कोदुर्भरगर्भेन
गर्भेण खिन्ना स्नाता या सीता तस्याः प्रवासने निर्वासने पटोः दक्षस्य रामस्य गात्रम्
'अत्रमसि, ते तव कवणा कुतः ?

कुमारे यथा—

अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।

अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ॥ (६)

अत्र मेघोदयकुसुमरूपकारणयोरभावेऽपि वर्षफलरूप-
कार्ययोरभिधानम् ।

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता चेति
त्रिधा विशेषोक्तिरुच्यते यथा—

सति हेतौ फलाभावे विशेषोक्तिस्त्रिधा च सा ।

उक्तानुक्तोर्निमित्तस्याप्यचिन्तत्वे च कुत्रचित् ॥

क्रमेणोदाहरणं यथा—

धनिनोऽपि निरुन्मदा युवानोऽपि न चञ्चलाः ।

प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥ (७)

अत्र धनादिरूपहेतुसत्त्वेऽपि उन्मादादिरूपफलाभावः
महामहिमशालित्वञ्चात्र निमित्तमुक्तम् । अत्रैव चतुर्थपादे
'कियन्तः सन्ति भूतले' इति पाठे निमित्तमनुक्तं भवति ।

(६) वः युष्माकम् अतर्कितोपपन्नम् अभावितोपपन्नं दर्शनं मे मम अपमयी
बीचानामुदयो यस्य तादृशं वर्षं तथा न दृष्टं कुसुमं यस्य तथाभूतं फलं प्रतिभाति ।

(७) तै. जनाः धनिनोऽपि धनवन्तोऽपि निरुन्मदाः उन्मादरहिता अपचञ्चला
इत्यर्थः, युवानोऽपि तरुणा अपि न चञ्चलाः अपत्यरहिता इत्यर्थः । प्रभवः निवृत्ता-
नुपहस्यनयोः अपि अप्रमत्ता अवहिता इत्यर्थः, यतः महामहिमशालिनः महाप्रताप-
युक्ता इत्यर्थः ।

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।

हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं वक्तम् ॥ (क)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम् ।

विषमलक्षणमाह वाग्भटाचार्यः—

वस्तुनो यत्र सम्बन्धमनौचित्येन केनचित् ।

असम्भाव्यं वदेद् वक्ता तमाहुर्विषमं यथा ॥

यत्र केनचिदनौचित्येनानवसरतया वस्तुनः पदार्थस्य सम्बन्ध-
मसम्भाव्यं वक्ता वदेत्, कवयस्तु विषमालङ्कारमाहुः । यथा—

क्वदं तव वपर्वत्से कदलीगर्मकोमलम् ।

क्वायं राजीमति क्लेशदायी व्रतपरिग्रहः ॥ (ख)

यत्र वाक्ये आरम्भे शब्दार्थकृतं विरुद्धत्वमाभाति तत्त्वतो
न स एव विरोधः । यथाहुर्भट्टचरणाः—

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ॥

(क) स प्रसिद्धः कुसुमायुधः एकः एकाकीत्यर्थः, वीणि जगन्ति स्वर्गमन्त्र-
पातासानि जयति । शम्भुना शिवेन तनुम् अहं हरतापि यस्य कुसुमायुधस्य बलं
सामर्थ्यं न हतम् शिवनेत्राणि दग्धेऽपि स सकलं जगत् मोहयतीति भावः ।

(ख) हे वत्से, क्वचिद् कदलीगर्मकोमलं रक्षाफलवत् पेलवं तव
वपुः क्व ? अयं क्लेशदायी दुःस्वार्पणकारी कठोरनिधमासुखावीत्यर्थः, व्रतपरिग्रहः
इन्द्रिवादिनिरुद्धनिधमास्त्रीकारः क्व ? समयोक्तव्यदन्तरित्यर्थः । अत्र सुकोमलस्य
तव पशुषो दीक्षाशुचिता । दीक्षासम्बन्धः, तथासम्भाव्यं कथं वदसि गृहीत्यसि
अनयोक्तव्यमनन्तरमिति फलितायः ।

व्यधिकरणयोरिव धर्मयोः सामान्याधिकरणत्वेन निर्द्देशो
विरोधः । अयमेव विरोधाभास इत्युच्यते । यथा रघौ—

अजस्य गृह्णतो जस्य निरौहस्य हतद्विषः ।

स्वपतो जागरुकस्य याथार्थ्यं वेद कस्तव ॥ (ग)

जगद्योनिरयोनिरव' जगदन्तो निरन्तकः ।

जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशो निरीश्वरः ॥ (घ)

प्रथमे भगवतः प्रभावस्यातिशयित्वादापाततः प्रतीयमानस्य
विरोधस्य समाधानम्, द्वितीये नञ्तत्पुरुषसमाप्ते विरोधः,
बहुव्रीहिणा परिहारः ।

परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता ।

तदा कारणमाला स्यात् दर्पणकारसम्भता ॥

यथा—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं

गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।

(ग) हे देव, को जनः अजस्य जगत्प्रहितस्य अथ च जगत्गृह्णतः जाग्रमानस्य
त्यर्थः, निरौहस्य निर्द्वेषस्य अथ च हता द्विषः शत्रुो येन तथोक्तस्य स्वपतः निद्राणस्य
अथ च जागरुकस्य तस्य याथार्थ्यं तत्त्वं वेद जानाति न कोऽपीत्यर्थः । विष्णु प्रति
देवानां मुक्तिरियम् ।

(घ) हे देव, त्वं जगतां योनिः प्रभव', स्वयम् अयोनिः नास्ति योनिः प्रमवी
यस्य यथाभूत' । जगताम् अन्तरास्ति अन्तः नाशक इत्यर्थः । त्वं जगताम् आदिः
'मूलकारणम् स्वयं नास्ति आदिर्द्वयं तथोक्त । जगताम् ईशः स्वामी प्रभुरित्यर्थः,
स' निरीश्वरः स्वामिरहितः इत्यर्थः ।

गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते

जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥ (ङ)

यत्र निर्द्धारितात् सारात् ततस्ततः सारं सारं निर्द्धार्यते
तत्सारमाहुर्मंडपादाः—

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः ॥

यथा—

राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधम् ।

सौधे तस्य तस्य वराङ्गनानङ्गसर्वस्वम् ॥ (च)

यत्र पूर्वं पूर्वं परवाक्येन निषेधात् स्थापनं तदेकावली-
माह विश्वनाथः यथा हि—

पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परं परम् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वा चेत् स्यात्तदैकावली द्विधा ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत्
स्थापनं निषेधो वा सम्भवति सा द्विधा दुधैरेकावली कथ्यते ।

तथोरादिमाया विशेषणेनोदाहरणं यथा—

(ङ) नितेन्द्रियत्वम् इन्द्रियायात् विनयस्य शिष्टाचारस्य कारणं हेतुः, विनयात्
गुणप्रकर्षः गुणानां प्राधान्यम् अवाप्यते लभ्यते । गुणप्रकर्षेण जनं लोकः अनुरज्यते
सम्पदः जनानाम् अनुरागः प्रभवो यासा तथाविधा हि लोकानुरागेणैव सम्पदो लभ्यते
इति भावः ।

(च) राज्ये राज्यमध्ये वसुधा लोकवासभूया चरणीत्यर्थः, स्वारं अर्द्ध इत्यर्थः,
वसुधायां पुरं नगरं पुरे नगरे सौधे इत्यर्थः सौधे इत्यर्थः तस्य तस्य शय्यायां
अनङ्गसर्वस्वं वराङ्गना उत्तमा रमणी सारमित्यनेन सर्वत्र सम्बन्धः ।

सरो विकसिताभोजमम्बोजं भृङ्गसङ्गतम् ।

भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं मधुवर्षि च ॥ (क)

अत्र भोजं तस्य भृङ्गम् इत्यादिक्रमेण विशेषणं विधीयते-
अपरं यथा भङ्गी—

न तज्जलं यत्र सुचारुपङ्कजं

न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।

न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं

न गुञ्जितं तन्न जङ्घार यन्मनः । (ज)

अत्र क्रमेण पूर्वं पूर्वं वाक्यं परवाक्येन निषेधः ।

दण्डापूपिकयाऽन्यार्थागमोऽर्थापत्तिरिष्यते ॥

‘मूषिकेण दण्डी भक्षितः’ इत्यनेन तत्सहचरितमपूप-
भक्षणमर्थादायातं भवतीति न्यायो दण्डापूपिका तयाऽर्था-
न्तरबोधनमर्थापत्तिः । यथा रघी—

(क) यत्र यस्मिन् सर, तडाग विकसितानि प्रफुटितानि अम्बोजानि सरोरुहाणि
दशानीत्यर्थः, यस्मिन् तत् तथोक्तम् । अम्बोज भङ्गः क्षमरः सङ्गतं युक्तं भङ्गाः
ससङ्गीताः गुञ्जनकारिणः । सङ्गीतं गुञ्जनञ्च मधुवर्षि मधुस्रावि अतिमधुरमित्यर्थः ।

(ज) तत् जलं न आसीदिति शेषः । यत्र जलं सुचारुपङ्कजं न, सुचारुणि
पङ्कजानि यस्मिन् तत् तथोक्तम् । तत् पङ्कजं पङ्क न, यत् अलीन षट्पदं लीन निषेधः
षट्पद, क्षमरः यवेति लीनषट्पदं क्षमराविहितं तथा न भवतीति तथोक्तम् अनिषेध-
सङ्गतम् । सर्वेष्वेव कलसीषु मधुव्रता निषेधुरित्यर्थः । असौ षट्पदः क्षमरः न,
यः कलं मनोहरं यथाऽस्मात् तथा न जुगुञ्ज न जङ्घार कृतवान्, सर्वतः क्षमराः सुष्ठु
गुञ्जितवन्त इत्यर्थः । तत् गुञ्जितम् अव्यक्तमधुरवत् न, यत् मनः श्रोतुमिष्टं न जङ्घार
निवर्जितकान् तन्मन्यमकरोदिति यावत्, सर्वमेवानिबद्धं मनोहरमभूदित्यर्थः ।

विललाप स बाष्पगदगदं सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
 अभितसमयोऽपि माह्वं भजते कैव कथा शरीरिषु ॥ (भ)
 अतिकठिनं लोहमपि तापेन गलितं भवतीति तदपे-
 क्षयातिमुकुमारस्य मनुष्यहृदयस्य गलनं सुतरामायातीति
 अर्थापत्तिः ।

यत्र प्रश्ने कृते तदुत्तरं व्यक्तं गुदमुभयमपि वा स एव
 प्रश्नोत्तरालङ्कारः । यथाह वाग्भटः—

प्रश्ने यत्रोत्तरं व्यक्तं गुदं व्याप्याथबोभयम् ।
 प्रश्नोत्तरं तथोक्तानां संसर्गः सङ्करं विदुः ॥

यत्र यथोक्तानां शब्दार्थानामलङ्काराणामुक्तानामेकत्र एकदा
 संसर्गो भयनं स सङ्करालङ्कारः । प्रश्नोत्तरोदाहरणं यथा—

अस्मिन्नपारसंसारसागरे मज्जतां सताम् ।

किं समालम्बनं साधो ! रागहृषपरिचयः ॥ (ज)

(भ) सः अजः सहजा स्वाभाविकीमपि धीरता धैर्यम् अपहाय त्यक्त्वा बाष्पगद-
 गदं बाष्पेण नेवजलेन गदगदम् अस्पष्टञ्च नियुक्तं यथा स्वात् तथा अतिजडितकण्ठ-
 स्फुरणेत्यर्थः, विललाप चक्रन्द । तथा हि अभितसम् अव्यधिकीणम् अयोऽपि लोहमपि
 माह्वं सदृतां कीमलतानित्वर्थः भजते प्राप्नोतीत्यर्थः, शरीरिषु देहधारिषु का एव
 कथा ? न कापीत्यर्थः । इन्द्रमतीविरुद्धे अजस्र विलापोऽक्तिरियम् ।

(ज) हे साधो, अस्मिन् इह जगतीत्यर्थः, अपाः पाररहित एव संसारसागरं
 समुद्रः तस्मिन् तथोक्ते निमज्जतां मग्नानां सतां साधूनां समालम्बनम् आश्रयभूतं
 किमिति प्रश्ने व्यक्तमुत्तरम् रागहृषपरिचयः रागहृषयोर्विनाश इत्यर्थः ।

क वसन्ति श्रियो नित्यं भूयतां वद कोविद ।
 असावतिशयः कोऽपि यदुक्तमपि नोद्धति ॥ (८)
 किमेवं श्लाघ्यमाख्याति पक्षिणं कः कुतो यशः ।
 गरुडः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥ (९)

प्रयोगिका एते तावदलङ्काराः लोकव्यवहार्याः ; इतोऽ-
 धिकालङ्कारज्ञानमिच्छन्तं दर्पणादिग्रन्थाः अनुसन्धानीया इति
 दिक् ।

(८) हे कोविद, विद्वन्, भूयतां राज्ञा श्रियः सीमाव्यापीत्यर्थः, क कुत्र वसन्ति
 इति वद । असी अतिशयः कोऽपि यत् उक्तमपि व्याख्यानमपि न उद्धति न ज्ञायते ?
 “असी” खड्गे, इत्युत्तरं गृह्यम् ।

(९) एव कारणं श्लाघ्यं स्पृहणीयं किम् ? दानवारि मदनलम् । पक्षिणं
 क आख्याति वि. पक्षी । यशः कुतो भवति ? आजितः सयामात् । गरुडो नित्यं
 कीदृग् भवति ? दानवारिविराजितः. दानवारिः आरायणः तेन विराजितः
 ओमिवः । अत्र प्राग् अलङ्कारान् प्रयुक्तत्वाद् गृह्यन्तः ।

प्रबन्धविषयाः—

इह तावत् कथितेषु त्रिविधप्रबन्धेषु चेतनाचेतनभेदेन विवरणात्मकरचनाधोलिखितानुक्रमेण विभज्यते विद्वद्भिः । तत्र चेतनपदार्थाः मानवादयः ; ते च जातिधर्मैर्बहुविधाः यथा पाश्चात्य-प्रतौच्य-ह्यन-मागध-पौण्ड्रप्रभृतयः । तत्रापि च ब्राह्मण-चण्डाल-धौवरादयः उत्तमाधमभेदेन संख्यातीताः ।

अपरे ह्येनप्राणिनः स्थूलतः भूचर-खेचर-जलचरभेदेन त्रिविधाः । हस्ति-महिष-सिंहादयः भूचराः । पौक-मयूर-सारस-शुक्राश्च खेचराः । मीन-कच्छप-नक्रादयः उदकान्त-धारिणः । मेक-वृश्चिक-सर्पादयः संरौसृपाः । पिपीलिका-मक्षिकादयः कौटाः, प्रजापतिमधुमक्षिकाप्रभृतयः पतङ्गाः ।

प्रबन्धानामाभाषाः (Hints)

एषु च मानवजातीयप्रबन्धरचनायाम्—प्रथमतो मानवः कस्मिन् देशीयः, का तस्य भाषा, कं वा धर्मैः पुरातनतश्च किम्, कौटुम्बिकं वा सामाजिकावस्था, कौटुम्बिकं नैतिकं मानसिकविशेषत्वञ्च इत्यादि विषयान् विषदीकृत्य व्याख्यातव्यम् । अपि नाम यदि तस्य श्रेणीविषयिणो रचना तद्धिं विभिन्नदेशेषु तत् तत् श्रेणीयाः केनोपायेन स्वस्वजीविकां निर्वाहयन्ति, उत आचारपद्धतिः तेषां कौटुम्बिकीति सविशेषं वर्णितव्यम् ।

द्वुतरप्राणिविषयकरचनायाम्—को जातीयः सः,
तस्याकृति-प्रकृतिस्वभाववर्णयुष्कालावासाहारप्रणाली-प्रभृतीन्
विषदीकृत्य लिखनीयम् । सोऽपि मानवानामुपकारी
चेत् कं कमुपकारमेव विदधाति सः । यद्यप्यनुपकारी तर्हि वा
किं नामानुपकारं घटयतीति सर्व्वं सुसम्पादनौयम् ।

एवञ्चापरस्यामचेतनविषयिणीरचनायाम्—
कुरु-पाञ्चाल-काशी-काशीप्रभृतयः जनपदाः । नैसर्गिकदृष्ट्यानि
पर्व्वत-नदी-प्रस्त्रवण-वनोपवनानि, शिल्पजातवस्तूनि—चीन-
प्राकारकाचकाचन (गान्ता) निर्ममाणप्रणालीप्रभृतीनि । खनि-
जानि—लोहाभ्र-हेम-गन्धकादौनि । स्वभावजानि—भू-
कम्पादित्यग्रहणप्रचण्डवायुप्रवाहप्रभृतीनि ।

एतेषु पुनः स्थानविषयकरचनायाम्—किमभिधेयं
तत्स्थानं कुत्र तस्यावस्थानं, सीमा चापि का, दैर्घ्यं विस्तारः,
परिमाणफलञ्च किमिति सर्व्वमुल्लेखणीयम् । अपि तु केन
पथा तदभिगन्तुं प्रभवन्ति जनाः, तत्रत्यानामधिवासिनां का
संख्या का वा जातिः, किमपि च शारीरिकगठनं, कोऽपि
धर्मः, किमपि वा नैतिकविशेषत्वं, का वा सामाजिका रीतिः,
शासनप्रणाली वा का, तत्रत्योत्पन्नानि द्रव्यानि कानि,
प्रधानानि द्रष्टव्यानि कानि, तत् संचितविवरणं संचितैति-
हासिकतत्त्वञ्च यथायथं व्यहर्त्तव्यम् ।

पश्यवीथीविषयिणीरचनायाम्—कियत् परि-

माणमायतनं तस्याः, कति कति द्रव्यानि तत्रोपनभ्यते,
कस्माद्वा तानि समागतानि, केन कस्मिन् समये सा स्थापिता,
प्रत्यहं तत्र क्रयविक्रयिणः समागमोऽभवत् किं न वा, अस्ति
चेत् प्राङ्गे किमु पराङ्गे, कति आपणाः ते च स्थायिनः किं न
वा, कियत् परिमाणशुल्कस्य तत्र कार्यमास्ते तत्रत्यानां
स्त्रोकानां कोयानुपकारो घटते तेनेत्यादि सविशेषं वर्णनीयम् ।

गिरिविषयिणीरचनायाम्—कुत्र तस्यावस्थानम्,
आयतनञ्च किम्, किंवा तुङ्गातुङ्गत्वं तस्य, कति विधाः पशवः
पक्षिणश्च तमधिवसन्ति, किमपि देवायतनम् अस्ति न वा,
अस्ति चेत् तस्मेतिवृत्तं, मनुष्याः यदि तमध्यासते तर्हि ते
कति सभ्याः कति वासभ्याः, गिरिशिखरात् को देशः, का का
नदो किमपि वा नगरं दृष्टिपथे संपतन्ति किं नवा, अपि
गिरिशङ्कटं किमु प्रस्त्रवणञ्च विद्येते चेत् तदुल्लेखनीयम् ।
इतिहासेन सह शैलस्य सम्बन्धा यदि वर्तन्ते तर्हि कदा
कस्मिन्नेव तद्दूतमुपपन्नं तत्सर्वं सविशेषं वक्तव्यमिति ।

नदीविषयिणीरचनायाम्—कस्मात् सा उत्पन्ना,
कौयती विसृतिस्तस्याः स्त्रोतसा गतिश्च कौटुशी, ततः शाखा-
नदोप्रादुर्भूता चेत् क्व तस्याः सीमा, तदुभयरोधसि समुन्नतो
ग्रामः किमु नगरं वर्तते चेत् जलवर्त्तना तत्र सार्थवाहा
वाणिज्यार्थं पण्यसम्भारं नेतुं प्रभवन्ति नवा इत्यादिकं सर्वं
वर्णनीयम् ।

शिल्पजातवस्तुविषयकरचानायाम्—(अर्थात् ताजमहलस्य वा चीनप्राचीरादीनां सम्बन्धे रचना चेत्) वस्तुनः परिचयः, अवस्थानस्थानं, आयतनं, निर्माणस्योपादानादिकञ्च यथायथं वर्णनीयम् । एवमपि च कथा प्रणाल्या केनोद्देशेन किमर्थं कदा कस्याज्ञया वा निर्मित-मासीदिति सर्व्वमुपस्थातव्यम् ।

काचविषयिणीरचनयाम्—काचस्योपादानं निर्माण-रीतिः, व्यवहारस्य प्रकारः, कस्मिन् कस्मिन् स्थले प्रदेशे वा तस्य कति कति कार्यालयाः वर्त्तन्ते इत्यादि विवृतञ्चम् ।

खनिजद्रव्यविषयकरचनयाम्—वस्तुनः आकृतिः, तस्य वर्णः, कति गुणाः, क्व केनोपायेन तत् लभ्यम् । अवि-शुद्धरूपेण किमु संशोध्य व्यवहार्यम् । आकरतः कथा प्रणाल्या समुद्धारणीयमित्यादि सविशेषं लेखनीयम् ।

नैसर्गिकविषयिणीरचनयाम्—सूर्य्यस्य तथा चन्द्रस्य वा ग्रहणे किं बीजं, कदा ऋक्षिमेव समये तत् घटते, आर्य्यपादानां तत्र कौटुशी धारणा, तदा किं किं कार्य्यं कर्त्तुमुपदिशन्ति ते । अधुनातनानां ग्रहणविषयकं मतं पूर्व्वतनाः जानन्ति किं न वा इत्यादि यथायथं वर्णनीयम् ।

भूकम्पसम्बन्धिरचनयाम्—कम्पनस्य हेतुः, तत्कार्य्य-धर्मावलम्बिनां साधारणजनानां वा कौटुशी धारणा, कम्पनाद-ग्रतः कोऽपि शब्दः समुत्पद्यते न वा, अस्ति चेत् कौटुशः सः,

तस्मादपि कियदनिष्टं, कियती वानुभूतिः, कौयानप्युपकारश्च
प्रभवन्ति जगतामित्यादि समुक्ते ख्यम् ।

उद्भिज्जसम्बन्धिनोरचनायाम्—के ते उद्भिज्जाः का
तेषां श्रेणी, तैलीकाः कानि कानि कार्याणि कर्त्तुं प्रभवन्ति,
उद्भिज्जानामङ्कुराः कया रौत्या शाखाप्रशाखया काण्डरूपेण च
परिहृताः सन्ति, एवं कैरुपायैर्व्यवहारोपयुक्ताः क्रियन्ते सभ्यै-
रिति विवरणात्मकरचनायां समासतः समावलम्बनीयं ।
सन्दर्भरचनासु रचयितुर्नवनवोद्भाविनी प्रतिभैव हि सर्वोपरि-
वरिवर्त्तीत्यास्तां विस्तरया गिरा । अत आदर्शप्रबन्धो यथा—
कोकिलः—

विश्वेऽस्मिन् निखिलपतत्रिनिकरेषु पिकस्तावत् हि
कविजनानां क्रिमु तेषां पांशुपादनिरक्षरहालिकानामपि
प्रियो विहङ्गमः । अस्य वर्णः प्रगादश्यामः ; चरणौ धूम्र-
वर्णौ ; सुगोले च रक्ते चक्षुषौ ; संख्येपतः काकसादृश्योऽस्मिन्
वर्त्तते बाहुव्येन । अतएवोच्यते कविना—“काकः कृष्णः
पिकः कृष्णस्वभेदः पिककाकयोः । वसन्ते समुपायाते काकः
काकः पिकः पिकः ॥” इति अपि हि काकविषये वर्त्तते
जनश्रुतिः कविवाक्यञ्च यथा—“नराणां नापितो धूर्तः पक्षि-
धूर्तश्च वायसः” इति तदन्वयः एव काके परिलक्ष्यते अति-
मात्रम् । वसुतः पक्षिकुलेषु वायस इव चक्षुषो धूर्तश्च
नापरः कोऽपि दृश्यते समवगम्यते च क्वचित् । किन्तु तमपि

चटुलं पिकबधूः चागुर्येण पराजित्य तस्योपरि सर्व्वथा वरि-
वर्त्तते । आ हि प्रसववेलायां काककुलायमुपगम्य तस्य
डिम्बानि अधःपातयित्वा तस्मिन्नपि च नोड्डे द्वित्राणि स्वाण्डानि
सूते । ततः पिककौतवानभिज्ञा काको निजडिम्बमवबोध्य
तानि दोर्घट्टिनमात्मशरीरतापेन परितापयति । तदनु च
प्राप्ते काले तस्मिन्नण्डे स्फुटितं तद्गतशावकान् स्त्रोयशिशून्
परिवोध्य आत्मानमपि वक्षयित्वा आहार्यादिदाने स्नानपि
पिकपोतान् परिपोषयति, अवतिष्ठते च क्लृप्येव तेषामनु
सततम् ; प्रमाद्यति च जीवनं रात्रिन्दिवं सपत्नेभ्यः रक्षति च
तान् नितरामाहुः कोकिलपर्यायमधिकृत्य आर्य्यमिश्राः—
“वनप्रियः परभृतस्त्रास्त्राक्षः कोकिलः पिकः । कलकण्ठः
काकपुष्टः—॥” इति यदप्ययं जातिः बाहुल्येन काकपान्तिः
तथापि कदा काकमध्यं कदर्य्यं मोक्षं हेलया निजमन्त्राय न
परिकल्पयते । संप्राप्ते आत्मवयसि उपमातरं वायसीं वक्षयित्वा
स्वजातिधर्मेण वनोपवनं विलसति । तर्हि प्रधानतोऽस्य
भक्ष्यानि रश्माविस्वफले लतिकाजातानि च कानिचित् वन्य-
वृद्धफलानि ।

अपि नाम एष खलु विद्वगः शुक्रादिवन्न शिवरामनामो-
चरति । तथापि नियम्येनं पिञ्जरे परिपोषयन्ति अनेकश
एव विलासिनः पण्डाङ्गनासः ; केवलमस्य सुकण्ठोक्तकाकलि-
न्माकजनार्थम् । अतएवाहुः पण्डिताः “कोकिलानां स्वरो
रूपम्” वस्तुतः यद्यप्ययं कुरुपः तथापि सुस्वरेण तोषयति

सर्वान् पर्याप्तेन । वसन्ते यद्दिं सुतमुकुलसंघीयमानानिल-
 क्रम्पनसमुत्थपङ्क्तवान्तरोष्णो भूत्वायं भीतो भीतः सच्चर्य कथा-
 यितकण्ठेन रीति तर्हि मनस्विनामुत योगिनामपि मनश्चाच्चल्य-
 मुपपद्यते । सुतरामाह कविराजकुलमुकुटमणिः श्रीमान्
 कालिदासः कुमारसम्भवे काव्ये—

पुलाह् रुखादकवायकण्ठः पुंकोकिली यन्मधुरं चुकुज ।

मनस्विनीमानविधातदर्चं तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥

अपि च तत्रैव । अकालवसन्तसमागमे यद्यपि ध्यान-
 निरतस्य शम्भोः कोकिलकुजनेन ध्यानचुप्रतिघटते इति संमन्यः
 अङ्गुलिसङ्केतेन तान् स्मरानुचरान् वारयति—

लतागृहद्वारगतोय गन्दी वानप्रकोष्ठार्पितहेमवेद्यः ।

सुखापितैकाङ्गुलिसंज्ञधैव सा चापलावेति गथान् जनैषीत् ।

इति । अयमेव हि पक्षी षट् स्वपि ऋतुषु पुष्पसमये एव
 बाहुष्येन कूजति । तत्रत्यः स्वरोऽस्य जनाद्वादकरः कविजन-
 वर्णनोयश्च नितरामुच्यते कविना—

“भद्रं कृतं कृतं मौग कोकिलैर्लज्जदागमे ।

दुर्दुरा यम वक्तास्त्वम मौनं हि शोभनम् ॥ इति

मौनं वसन्तेतरकालेष्वयं मौनमवलम्ब्यते इति यत् कवि-
 वाक्यं जनश्रुतिश्च प्रसिद्धिरस्ति तच्चास्माकमभिमतम् । सम-
 गम्यते सर्वत्रास्माभिः पिच्छरावहोऽयं विहगः सर्वेष्वपि हि
 कालेषु शब्दायते किन्तु वसन्तकालोचितचित्तोऽप्यस्तरः तत्र
 तत्र कथं कथमपि न वर्तते इति विशेषः । भवतु तद्यथा अस्म-

पुष्पसमयोचितकण्ठस्वरतः ऋषभादीनां पञ्चमः स्वरः समुप-
जायते इत्याह नारदः—^१

“निषादं कुञ्जरो रीति गीर्द्धमं किल ।

अजी रीति च गन्धारं पडज रीति मयूरकः ॥

“मध्यमं रीति क्रौञ्चोऽसौ धैवतं रीति चाश्रकः ।

पुष्पसाधारणे काले कौकिलो रीति पञ्चमम् ॥

इति । अहो ! धन्यः पक्षी धन्यं ते जन्म ! यन्निविड्वन्य-
तरुकोटरान्तरेषु जन्माभिलभ्य सुधाधवलितप्राप्तादादितल-
वासिनां तथाजोवनवाणौचरणसंसेविनां पर्णकुटीरोदरतल-
वासिनां कवीनां च दृष्टिं तुल्यमूल्येन संचिनोसि त्वमित्यलं
पर्याप्तेन ।

अनुशोलनी Exercises

१ । युक्तपदविषये—(१) प्राप्तिस्थानम् । (२) आकारादीनां वर्णना (३) स्वरभावः । (४) स्रग्गुणा नियमः ।

२ । गृहविषये—(१) वासस्थानम् । (२) आकारादीनां वर्णना । (३) स्वरभावः । (४) मनुष्याणां कृषिन् विषये उपकारी अयम् ? सृतसामान्यत्वेन मुख्यवायोर्भेलि । नतामपाकरोति । (५) प्रकारभेदः । (६) कथं लोकाः न पालयति ।

वर्षा (ऋतुः)—

भारतेऽस्मिन् वर्षनिर्धारणे षट्सु ऋतुषु वर्षा आषाढ-
श्रावणाख्यं मासद्वयं परिकल्पयन्ति पूर्वार्चायाः । एताः किल
शुक्रकोटरक्लेशदाः जनानाम् । अस्मिन्नेव समये सदैव
नभस्तनो निविडतमिस्रान्धकारवन्नीलजोमूतमालयावृतोऽस्ति ।
नून्तावदत्र प्राथ एव लोकलाजसभया कुलललनेव चपल ।

नभसि भौता भौता समन्तात् सच्चयं नयनपथवर्त्तिनो भूत्वा
भूयस्तस्मिन्नेव लोयते अत्यतितराम् । एवं तदन्तरिते सुहृत्ताप-
चिते तुमुलवत् स्तनितनिर्घोषः समुद्भूय भूयोभूयो विभो-
षयति जन्तुनतिमात्रम् ।

अथ च हि नियतनौरधरनिख्यन्दितधारया सदेवाऽद्रेमुप-
धरणीपृष्ठम् । तेनैव हि पिच्छिलितानि राजवर्त्तानि ; पक्षो-
पन्यानश्च निरत्यतिशयकहं मल्लिन्या जाताः । एवमपि तत्र
जौर्यपणकुटीरोदरवासिनामुटजाच्छादनमन्तरेण भूयसैव कन्या-
दिवस्तुचथाः जलसिक्ताः समाजाताः । विशेषतो निखिलेऽस्मिन्
तपनकिरणविरहेण विमुह्याः खलु तावन्तश्चराचरातिशयेन ।
केवलं निपानाबिलोदकान्तधारिणो मण्डूकान् अन्तरेनैकोऽपि
स्वचित्तशुद्धिमनुभवन्ति लेशतोऽपि, किन्तु ते हि स्वजातीयैः
समं गोष्ठौष्ठमनुभूय मोदमानाः रात्रिन्दिवं मक्सक्रायन्ते
परमाङ्गुतम् ।

जातु अन्तरान्तरा प्रवाति प्रबलं किल प्रमञ्जनोद्बन्धा-
शृङ्गानि व्याप्याविरतम् । नियतवर्षणेन आकीर्णो ह्रदः, उद्दे-
जिता नदी, प्रवाति च पयःप्रणाली ; वारिपूर्णापि निम्ना धरित्री ;
तस्मादेव हि क्षमिव्यालादीनामधःस्थामावासावनीं जलप्रापन-
तथा ते आयान्ति गृहिणां गृहम् । तेन हि समयेऽस्मिन्
कति जनास्तेषां दशनस्पर्शनेनाकालिकमहायात्रामवलम्बन्ते ।

नूनमिदानीं नष्टोद्भिज्जादितः समुत्पद्य मशकाः यत्र तत्र
मित्योभूय सन्ध्यायामुत प्रातः किमिव विचित्रं क्वन्तीति

विदितवन्तोऽत्रत्यजनाः । प्रमाणयन्ति संप्रति शारीरिकतत्त्व-
विशेषज्ञाः भग्नका एव विविधसंक्रामकरोगाणून् सञ्चोय जीव-
शोणितैः समं मिश्रयन्ति ; तेन च देशेऽस्मिन् वसन्तादयो-
दुर्द्दमनीयाः इतरे च कति रोगाः शतं महत्तमपि जीव-
प्रमुषर्क्षेण सुशस्य कृतान्तपुरमुपस्थापयन्ति इमे किल नष्टाः
धूर्त्ताः नगस्थाः कौटाः । एवमपि प्रतिनियतजलपातेन मानव-
पोतास्तेषां स्वभावजानि कुर्द्दंनलम्फनादिकार्याणि विधातुम-
समर्थतया भग्नस्वास्थ्यगः ; प्रैङ्गाः सन्ततं जलेन प्रतिरुद्धमानाः
टैनन्दिनं कर्म कथं कथमपि कष्टैरुपपादयन्ति ; वृक्षाश्च
स्नानाहारकर्म्मणि प्रतिक्षणं प्रप्राद गणयन्ति । नितरामिदानीं
गृहान्तरासीनाः भवितुमर्हन्ति सर्वे ते हि जनाः । तस्माच्च
प्रायशः कार्येहीनतया वृथासादः किमु नगस्थाचक्रोडादिभिः
दिवसमुद्यापयितुं समोहन्ते ।

अपरञ्च निदाघतापदग्धाः क्षुद्रमहत्तराः घासाः विविधाश्च
वह्न्यः पङ्क्तिभूमिमासाद्यास्मिन् समये शाखाप्रशाखैराच्छा-
दयन्ति प्रायश एव श्यामलां भूमिम् । तत्र च वृक्षिकादिगर-
लिनः सुखेन उषित्वा कस्मिन् कस्मिन्नपि उद्वेजयन्ति दंशन्ति
वा तत्रत्यान् जनान् । इत्यादि भूयिष्ठदोषयुष्टा अपि वर्षा
जगतामुपकारमपि समासादयन्ति ।

दृश्यते तावदेता धरणीपृष्ठविलग्नानि पूतिगन्धमयानि
दीर्घदिनपर्य्यसितजीवदेहमांसांसीनि, अन्यान्यान्यपि च
दूषितवस्तूनि जलैः संग्राह्य दूराद्दूरतरमपसारयन्ति एवमाका-

शाकीर्णमपि नष्टं वायुराशिमपर्याप्तवारिप्लावनैः संगोष्ठ्य-
जगतां स्वास्थ्यं जनयन्ति । विशेषतोऽन्यत्तु ज-खरतरसूरकरै-
रूपरीकृतभूमेरपि सरसतामापादयन्ति । तेन हि समयेऽस्मिन्
क्षणीवलाः ओषध्युत्तमं धान्यं वपन्ति । यदेव जगतां प्रधान-
खाद्यरूपं परिकल्पयन्ति सभ्याः । शास्त्रवाक्यमपि यथा—

धान्यानां संयज्ञो राजन् सर्वं 'ग्रहसुतमम् ।

निवृत्तैर्तं हि सुखे रवं न कुर्यात् प्राणधारणम् ॥ इति

यसुतः धान्यसदृशमपरं किमपि खाद्यं विश्वेऽस्मिन्
अस्ति किं नवेति महानेव सन्देहः । भवत्वेतत् वितथमवि-
तथं वा वचः, तन्न मामकानां विचारसहं ; परन्तु समयेऽस्मिन्
यर्हि नौपकिशलयगुच्छान्तरान्तरा विजृम्भितानि शतसहस्रशः
शुम्भकिञ्जल्कमयानि कुसुमानि, आपिङ्गलोद्भूतपरागाङ्कुरित-
वर्तुलदेहाः कोरकाश्च दिशं सुखरोक्तस्य समन्तात् सौरभ-
मातन्वन्ति किमु काननावनौ 'प्रबुद्धानि कनकप्रतिमकण्टकित-
काय-कैतकप्रसूनकुलानि स्वसुखपरागान् मरुत्सहायेन एक-
स्मादन्यं ततोऽपि परं देशं वाहयन्ति । शालिक्षेत्राणि च
अनन्यसुलभां स्निग्धश्चामतामासाद्य अननुभूतामानन्दरस-
धारामुपनयन्ति जनानां चेतसि अत्यतिमात्रम् । तर्हि क एव
प्रत्यभिलषितुमत्सहन्ते यत् प्राहुषमन्तरा एतादृशीं त्रिय-
मभिधत्ते अन्य ऋतुरिति ।

अन्यच्च—पुरा विविधकारणकूटेन समयेऽस्मिन् यादृशं
क्लेशं समनुभवन् जनाः । अन्धप्रति महीदारचरितेर्देशहिते-

विभिन्नाहानुभवेः राजपुरुषैश्च लौहवर्त्ताऽर्णवयानसेतुप्रभृतिं
 निष्ठाया तादृशं क्लेशं बाहुल्येनोपसमयन्निति नातिरञ्जितं वचः
 वक्तुं समोद्वन्ते केऽपि सभ्याः । नापि वा तेषामेषा स्तुतिरित्यपि
 च समभिप्रेत्य प्रभवन्ति सहृदयाः । यथा तत्र प्रावृट्वा-
 रिसंचोभितां महापूरप्रसविणीं सरितमुपतप्तुं नौरिव प्राधान्ये-
 नावलम्बनमासोत् जनानाम् । तेन च प्रायश एव वात्या-
 भिक्षुष्वया स्त्रोतस्त्रिन्या भग्गतरोतया आरोहिणः जलनिमग्नाः
 जाताः, किन्तु तादृशेषु प्राणहानिसम्भवेषु कस्यापि सम्प्रति
 वैदेशिकसार्थवाहः वाध्यपरिचालितं जलयानं नियोज्य तादृशात्
 सङ्गटात् परिरञ्जति, जनयन्ति च त्वरितगमनेन जनानां
 कार्यसौकर्यं मशेषविधं सौख्यञ्च । एवं लौहवर्त्तना वाष्प्यो-
 यशकटं व्यवस्थाप्य सर्वेष्वपि ऋतुषु समानभावेन दूराद्दूरान्तरितं
 देशं कार्यञ्च सुगमयन्ति । महावर्त्तविद्यमानायां नाविक-
 वित्तचोभजनन्या नदीकुलप्रधानायां पद्मायां तथा अन्यान्यायाश्च
 लोकविस्मयकर सेतुं निष्ठाया मामकानां गमनसौकर्यं विद-
 धति बाहुल्येन, किं बहुना प्रधानेषु राजमार्गेषु इष्टकोपल-
 खण्डान् विन्यस्य कर्द्दमजनितक्लेशात् गोमहिषपरिचालित-
 शकटान् तथा पादचारिणो जनान् सङ्कृत्य सुखयन्ति अति-
 मात्रम् । नितरां पुराकालसदृशं वर्षावारिजनितक्लेशमिदानौ-
 मनुभवन्ति कथञ्चिदिति वक्तुं न प्रभवन्ति केऽपि सहृदयाः ।
 यदिच्छया हि एतादृशो मतिर्जायते देशहितैषिणां तं महा-
 महीयसं सर्वान्तःकरणेन प्रार्थयामहे यदुत्तरोत्तरेण ते

इतोऽपि भूयिष्ठं भद्रं विदधीरन् धरित्रोदेव्या इति कृतं
विस्तरेण ।

अनुशौलनो Exercises.

- १। शीतकालविषये । (१) संज्ञा, प्राकृतिकं दृश्यं तस्य वर्णना । (२) कश्चिन्
शीताधिक्यो भवेत् । (३) किं सुखकरं । (४) किमसुखकरं वा । (५) उपसंहारः ।
२। वसन्तकालविषये—(१) स्वभावदृश्यं तस्य वर्णना । (२) दृश्यतादयः
पङ्क्तिता भवन्ति । (३) शस्यस्य कर्त्तृमर्सदृश्य । लोकाणां किं सुखकरं, असुखकर
वा । (५) साधारणानां मानसिकावस्थानर्थनञ्च ।

इंराजजातिः—

पुरा किलाधिवसन्ति कति क्षुद्रजातीयाः नराः विभिन्ना-
शेन ब्रीटनद्वीपम् । ते हि अन्योऽन्यं कलहं समुत्पादयन्तः सुचिरं
कालं नयन्तिस्म । ततो बहुतिथावचिते रोमानीयाः ब्रीटनं विजित्य
स्वप्रभुधर्मेण तत्रत्यान् शासितुमारेभिरे । तेषां शासनसमये ते च
द्वीपवासिनः विजितृणामाचारधर्मादिकमनुकृत्य शनैः शनैरुन्नति-
पदबौमधिरोहन्तिस्म ; एवं विजेतारोऽपि राजवर्त्तादिप्रभूतदेश-
हितकराणि कार्याणि विधाय सभ्यजनपदवाच्यत्वेन तद्देशमनयन् ।
ततो गच्छता कालेन तेषामधिकारसमये एंलोसाक्सनजातीयाः
ब्रीटनीयान् विजित्य स्वीयभुजवीर्य्येणाशामुर्दीपवासिनो मनुजान् ।
अनन्तरं ते ब्रीटनस्य इंलण्ड् नाम विधाय परस्परदानप्रदानादि-
विवाहक्रियया, दृढबन्धनबद्धाः समवजायत । परं पूर्वप्रवर्त्तित-
शिखायाः क्रमविकाशेनेदानींतनैराजजातित्वेन परिणतिरघटतेति
संक्षिप्तं पुरातनम् इंराजानाम् ।

समवलोकयन्ते इह तावदेते जातीयाः कर्त्तव्यतत्पराः कार्य-
कुशलाश्च । परम् एषां कर्ममयजीवनमार्गेषु निखिलबाधाविप्रति-
पत्तिसमुपस्थितेष्वपि व्यक्तिगतस्वार्थपरतासद्भावेषु च न कदाचिन्नि-
जकर्त्तव्यतोऽत्यतिलवापि विच्युतिर्घटते । अपि नाम ते निष्कर्म-
जीवनं तथा आलस्यपरतन्त्रं जनं निरतिशयं घृणास्पदमामनन्ति,
एवमपि यानि कानिचित्कार्याणि कर्त्तमपि न समीहन्ते कदा-
चित्किञ्चिन्मात्रम् । नितरां कर्मबहुले वर्त्तमाने जगति शाश्व-
तिका कार्यकुशलता तेषां करतलाधिगतामलकवत् चिरायस्त्व-
मिति निःसन्देहं वचः तात्त्विकमेवानुकीर्त्तनञ्च ।

नूनमहो ! कार्यसौकर्याय यादृशं नियमानुवर्त्तित्वं युक्तं
मानवानां तत् सविशेषं विज्ञानमस्ति इराजानाम् । तस्मादेव ते
दैनन्दिननगन्यकार्यनिर्वाहार्थमपि निर्दिष्टसमयं विधाय कृतञ्च-
जीवनव्याप्तानि यावन्ति कार्याणि नियमानुप्राणितानि विहि-
तानि ; परमनन्यसाधारणाध्यवसायमहिम्ना सभ्यजगति परमविधे-
येभ्योऽपि संप्रति अथैसरत्वमुपगम्यते ।

हन्त ! निखिलजनपदेषु ये तावन्तः सन्ति स्वदेशवत्सला-
स्तैस्त्रिभिः मुख्यतमाः । एषामल्पग्रिचितानां क्षुद्रजनानामपि सदृशाः-
अपरे केऽपि सङ्घट्टाः निजावासभूमिं स्वजातीयं नगरं महान्तं
वा तुल्येन प्रीतिप्रवणचक्षुषा द्रष्टुं प्रभवन्ति । परं स्थितेऽपि तेषां
परस्परविद्रोहे वहिःशत्रुता निजदेशस्य तथा जातीयस्वाधीनता-
याश्च पुष्कलत्वं विधातुं शत्रोर्भित्तस्य च समवायो जायते ।
जगतामितिहासे एतेषां तुल्याः नान्ये, केऽपि जातीयाः अमशीला

समवलोक्यन्ते । नूनं बाणिज्यार्थमेते एकतोऽपरं ततोऽन्यं तस्मा-
दपि च परं देशमटित्वा भूखण्डस्य प्रतीचखण्डात् प्राच्यभागं
यावत् अमानुषिकपरिश्रमेण कृत्यविकयकार्यं विधाय शीतोष्णादि-
नैसर्गिकं क्लेशं सहन्ते । परं वर्तन्ते तत् देशे शतशः अपरिमितार्थ-
पतयः, विद्यन्ते च तेषामगणितदासदासीजनाः तथापि ते तान्
प्रति कार्यभारं समर्प्य न लभन्ते स्वल्पमात्रमपि तुष्टिम् । नितरां
बह्वन्यपि कार्याणि स्वहस्तेन निर्वह्यन्तः, प्रभूतानि चेत् धनानि
स्वयं पर्यवीक्षणेनान्यान्योपायेन च स्वायत्तानि कुर्वन्ति । तत्रत्याः
स्त्रियः पुरुषाश्च तुल्येन शारीरिकेन तथा मानसिकेन च श्रमेण
आत्मनः स्वजातीयानाञ्चाभ्युदयं सततं कामयन्ते । अध्यवसायेन ते
यादृशं दुष्करं गुरुकठोरञ्च कर्म सम्यक् निर्वह्यन्ति, मन्यामहे
तानृते नान्ये केऽपि वर्तन्ते वसुधायां कापि संप्रति तत्सदृशा
जातय एवं हि बहुशोविघ्नैः पुनः पुनर्निवार्यमाणा अपि लोक-
लोलितवादिबहुद्वन्द्वदयाश्च ते स्वाभीष्टान् प्रति अबाधमव्याहतञ्च
यत्नमास्थायाम्ननः कर्म सततं समुत्पादयन्ति निरन्तरम् । ।

‘किन्तु हा कष्ट’ ! मामकानां दुर्भागधेयानामतिमात्रम् ;
यदेषामनन्यसाधारणं गुणग्राममपहाय निकृष्टेषु बहिर्ललितेषु
आपातमधुरदर्शनेषु भारतीयानामनुपयुक्तेषु चटुलविषयेषु वसुषु
वा नितान्तरसिका वयमिदानीमुपगताः । अतः प्रार्थयामहे
भगवतस्वरणारविन्दे कायमनोवाक्चैरतिशयम् ; येनाचरेण
सर्वमत्याहितमपहाय स धाता भारतीयान् तत्सादृशान् विदध्यात्
भटिति बाहुल्येनेति कृतं विस्तरेण ।

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभासमवलम्ब्य प्रबन्धो रचितव्यः —

- १ । राजपुतजातीनाम्—साधारणवर्णना, दैहिकगठनं, परि-
च्छेदधारणप्रणाली, भक्ष्यं, भाषा, धर्मः, प्रकृतिः,
जीवनोपायः, सामाजिकावस्था, पूर्वतनानां वीरत्वम्,
स्वदेशप्रीतिविषयिनी कापि आख्यायिका ।
- २ । शिखजातीयानाम्—शिखानां भारते कुत्र निवासः, देह-
गठनं, वस्त्रग्रहणप्रणाली, खाद्यादि, भाषा, शिख-
धर्मस्य प्रवर्तकः, सामाजिकावस्था, वीरत्वम् ।
- ३ । चीनदेशीयानाम्—वासस्थानं, दैहिकगठनं, वस्त्रग्रहण-
प्रणाली, खाद्यादि, भाषा, सामाजिकावस्था, धर्मः,
आचारः ।

गौ :—

गृहपालितेषु पशूषु गौरेव मानवानामतिप्रयोजनीयो जन्तुः ।
अयं किल प्रायशः पूर्णं वयसि त्रिहस्तपरिमितोर्ध्वः पञ्चहस्तदीर्घश्च
महत्तः । अस्य तावत् हनुतः आरभ्य कण्ठतलं यावत् गलकम्बलः,
अंसीपरि ककुदः, दीर्घकेशायुक्तः पुच्छः, नातिह्रस्वौ कर्णौ,
हेचापि शृङ्गे, चत्वारश्चरणाः, तेषां मध्यविभक्ताः, वेदसंख्याः
चतुराः प्रतिक्षणमेवायं कर्णलाङ्गुलताडनैः तथा गात्रचर्मसन्दनेन
रचना—७क

च मन्त्रिकायाः मशकस्य च दंशनादात्मानं रक्षति । रोमन्याय ते च भूमिमधिशय्य कृत्स्नं दिवसम् ।

नूनं जन्तुरेषः स्त्रीपुंभेदेन द्विविधौ । पुरुषजातीयं वृष-षण्ड-वलीवर्हादिसंज्ञया, स्त्रियं पयस्वी-गवीप्रभृत्याख्यया च विशेषय-न्यार्थमिन्द्राः । अपि नाम पुरुषजातीयमिमं सुष्कहोनं कृत्वा सकटोद्वहने हलचालने तथान्येष्वपि प्रभूतकार्येषु नियोजयन्ति कृषीबलाः ।

अपरा स्त्रीजातीया गौः दशमासं गर्भं विगृह्य सञ्जातं सावक-मेकं प्रसूय किञ्चिदूनवर्षमेकं दुग्धमर्पयति अर्थिभ्योऽतिमात्रम् । मानवशिशूनां तत् प्रधानं खाद्यम् । ऋते च तद्दुग्धं केवलं मातृ-स्तन्यपानेन स्वल्पसंख्यका एव बाला जगति प्रवर्द्धिता आसन् । एवमपि हि बलहीनस्य तथा रोगिणश्च परमहितकरं पथ्यमेव दुग्धम् । आयुर्वेदे तथार्थशास्त्रे चास्य प्रभूता प्रशंसा आचार्य-सुश्रुतादिभिर्महर्षिभिः संगीर्यते । यथा हि—“अन्नादष्टगुणं पिष्टं, पिष्टादष्टगुणं पयः” इत्यादि । पाश्चात्यचिकित्साशास्त्रेऽप्यस्य गुणः निरतिशयं कीर्त्तयते तत्रत्यैः शास्त्रकारैः ।

नूनमयं जन्तुः श्वेतकृष्णादिविभिन्नवर्णसङ्करेणागनितवर्षो धरणोपृष्टे सर्वत्र समवलोक्यते । कुत्र जलवातानुकूलैर्दृष्ट-पुष्टाङ्गः, कुत्र वा प्रतिकूले तेषां चीनाङ्ग इति । प्रधानतः पशुरयं शस्य-कल्काहारेण धारयति प्राणान् । प्राग्देशेषु भयालपुराभिव्य-स्थानस्य गौः हृष्टपुष्टाङ्गत्वेन प्रसिद्धः, स्त्रीगौरपि च तत्रत्या सम-धिका दुग्धवती सातिशया सुदर्शना च ।

भारतेऽग्निं गोदुग्धतो दधि-नक्षनीतादीनि नानाविधानि द्रव्याणि समुत्पाद्य तेषु शर्करादिसुखाद्यवस्तुनिकरमिश्रणैः परमोपादेयानि खाद्यानि समुत्पादयन्ति तत्तदुद्भवनिर्माणाः गोपादयो मिष्टान्नकारकाः ।

एवं हि दृश्यते तावत् गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिरिति पञ्चगव्यानि देवस्नानपूजनादिमङ्गलकार्येषु नियुक्तानि सनातनधर्मप्रतिष्ठकैराचार्यैर्वर्ण्यैः । आयुर्वेदादिविविधशास्त्रेषु च बाहुलेयनैषामेकैकशोऽपि बहुगुणोऽप्याभिः समवलोक्यते । न केवलं तेषु तेषु शास्त्रेषु प्रशंसा श्रुतावापि चास्ते—‘आयुष्कं घृतम्’ इत्यादि । लौकायतिके वेदविरुद्धवादे च—‘यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत्’ इति वादोऽस्ति ।

लोकव्यवहारे च दृश्यते कलुषितां भूमिं विशोधयति गोमयेन । तच्च विविधोपायेन पुनर्व्यवहरन्ति सभ्याः, एके शुष्कं कृत्वा वक्रिणा सन्दीपा अन्नं पचन्ति अन्ये क्षेत्रे प्रक्षिप्य शस्यानामुत्कर्षमातन्वन्ति, अपरे पृथिव्यामपाकुर्वन्ति च । गोमूत्रं नानारुजाभिव्याप्तस्य परमौषधम् । तच्च विविधोपायेन भेषजैः समं रोगशान्तये परिकल्पयन्ति चिकित्सकाः । निर्णेजकाश्च वस्त्रादीनि तेन परिष्कर्वन्ति । गोचर्मणा पादुकादीनि तथा हयनियमनरश्मिप्रवृत्तीनि विविधद्रव्यानि समुत्पादयन्ति चर्मकाराः । एवं गोः शृङ्गं खुरञ्च द्रवीकृत्य शीरिशनाम संयोजकद्रव्यम्, अस्थना खड्गकर्तृकादीनां करग्रहणस्थानं निर्मायन्ति निर्मातारः । अयं तैः समवगम्यते च संवादसमवाहिनीपत्रिकातः वैदेशिकाः गोलो-

मानि प्रासादप्राकारादिनिर्माणसंयोजकद्रव्यैः समं संमथ्य तेषामुपकरणानामतिदृढत्वमागमयन्ति । नृतस्य गोः मांसास्थीनि स्थानस्थोर्वरत्वं वितन्वन्ति । अतएवेद्वगुपकारकं जन्तुं लक्ष्मीकृत्य गायन्ति जलदगम्भोरनिर्वोषिणार्थपादाः—

‘गवी धात्री तथा पृथ्वी ब्राह्मणी राजपत्नीकाः ।

आत्ममाता गुरोः पत्नी समैता मातरः स्मृताः ॥’ इति

हंहो ! कष्टं !! कष्टमतीवात्पादितं दग्धभागधेयानामस्त्रा-
कम् । मातृसदृशीमतुलनीयामपि तां पाञ्चात्यास्तथा स्तेच्छाः
व्यापाद्य सोदरं पूरयन्ति । तेन हि वर्त्तमानेऽस्मिन् भारते गोस-
मजाः क्रमेण विरला भवितुमुपसर्पन्ति । विद्यते चास्यापरो हेतुः—
पुरा सङ्घट्टयाः गोचारणार्थं प्रभूतां भूमिं तथा वापीतडागञ्च
नियोज्य गोकुलानामायतिं समुन्नयन् ; किन्तु संप्रति गोचारण-
भूमेरभावात् गवां स्वेच्छाहारविहारविरहतया क्रमेण तत्कुलानि
क्षीणानि यान्ति । अतः प्रार्थयामहे भक्तिपूर्णं चेतसा गोमातरं
येनाचिरेण तेषां क्षैत्रपतीनां पालकानाञ्च तादृशीं दुर्नैतिमपाकृत्य
विदधातु भद्रं गोदेवतेति कृतमधिकवाग्बाहुल्येन ।

अनुशीलनीः—

अधोलिखितमाभासमवलम्ब्य प्रबन्धो रचितव्यः—

- १ । महिषविषये—आकारः, स्वभावः, प्राप्तिस्थानञ्च, गृह-
पालितस्य, तथा वन्यस्य च स्वभावः, दलवद्देन विच-

रन्ति, जलमयं, पङ्क्तिस्थानमेषां प्रियः, दुग्धात् घृतसुत्पद्यते, चर्मस्थिशृङ्गेभ्यः विविधानि द्रव्याणि प्रभवन्ति ।

२ । मेषविषये—आकारः, सर्वत्र सुलभः, शीतप्रधानदेशेऽस्य लोम्नः बहुविधानि, राङ्गवदस्त्रानि समुत्पद्यन्ति, तेषामुत्तमाधमक्रमेण तारतम्यम्, स्नेहदेशे तथा पतङ्गाले च मेरिणोनाम मेषः उत्तमलोमत्वेन प्रसिद्धः, लोम्नः कम्बलादीनि जायन्ते, पूरकपिण्डदाने लोम्नः च प्रयोजनमस्ति, चर्मनः पादुका वाद्ययन्त्रादीनि प्रभवन्ति, दुग्धं सुखज्ञतस्यौषधम् ।

३ । अश्वविषये—प्राप्तिस्थानं, प्रकारभेदः, शटकवाही, मृगयार्थिनां परममहायः, आकारः, उपकारिता, द्रव्यवाही, मैनिकानां तथा राजपुरुषाणां त्वरितगमनाय व्यवहारः, वसायाः 'सावान' नामकवसु जायते, कङ्कालात् दात्रादीनां करग्रहनस्थानमुत्पद्यते ।

४ । गर्दभविषये—कष्टसङ्घिण्युः, गृहपालितः, अरण्येऽपि सुसुलभः, अश्वान्नतितुण्डः, कर्णौ दीर्घौ, दृढा एव चरणाः, अश्वखुरवत् खुराः, दीर्घं शरीरं, धूसरोवर्णः, कर्कशशब्दः, शान्ता प्रकृतिश्च, भारवाही, सर्वत्र गमनशीलः, सदयव्यवहारेण सर्वकार्योपयोगी, निर्दयव्यवहारेण किमपि कारयितुं शक्नोति ।

पिपीलिका :—

इह किल वसुधायामगणितप्राणिगणगणनायां पिपीलिकाति-
क्षुद्रकाया कीटजातीया प्राणी । इयं तावत् श्रेणीवर्णविभेदेन
बहुविधा । कति क्षुद्राः कति तदपेक्षया स्थूलाः कति वा न
स्थूलाः नापि क्षुद्राः, एकाः कपिलवर्णाः, अपरा धूम्राः, अन्या
वा धूसरवर्णा इत्यादिविविधयोगिकवर्णमिश्रणेन बहुरूपाः ।

अपिनाम तासु का गृहभित्तविलग्नविलशायिनी, कापि
पादपपादगर्त्तं, कोठरे वा; अन्या च तरुपत्रसम्पुटं निर्माय तत्र
निवसति । पिपीलिकाबधूः सितान् बहुङ्गिम्बान् प्रसूयासीमयत्नेन
रौद्रवृष्टिप्रसृति नैसर्गिकापङ्गस्तथा प्रतिकूलाचारिसपत्न्यभ्यश्च
रन्ति तान् निरतम् । कस्मिन् कस्मिन्नपि पापशङ्कयाण्डानि
तुण्डेनाकुल्य एकतः परत्र ततोऽन्यत्र पंक्तिक्रमेण वाहयति ।

प्रकृतिरासां स्वजातीयान्प्रति प्रीतिप्रवणा; यदि च कस्यादपि
कारणात् कस्याः गृहविवादो वर्त्तते, तथापि विपक्षपक्षमभिभ-
वितुं तमविगणय्य-रिपुणा सार्द्धं तुल्यविक्रमेण युद्धमवतारयत् ।

नूनमप्रासामपरिसीमा शक्तिः । दृश्यते तावदेका ऋक्षकाया
स्वतः समधिकं गुरुभारं शस्यं सुखे कृत्वा हेलया समन्तात् परि-
क्रम्याधत्त ऊर्ध्वं ततश्च नीचदेशं तस्मादपि च यं कमपि देशं यदि-
च्छाक्रमेण भ्रमति । कृत्स्नं दिनं गुरुकठोरपरिश्रमेण आहार्यं
संगृह्य दुर्घटाहारवर्षासमयं सुखेनापचितुं विलदुर्गं परिपूर्णतामान-

यन्ति । एवममूषु नैकापि सुदृत्तार्हसमयमप्यालस्ये नातिक्रामति ।
 घ्राणगतिश्चासामतुलनीया, तेनातिदूरस्थान्यपि वस्तूनि प्रत्यक्षवदु-
 पलभ्य पंक्तिक्रमेण भक्ष्याय तत्रोपसर्पति तरान् । संसारेऽस्मिन्
 गलितश्रवणासाढारभ्य सर्वाण्यपि खाद्यानि भक्ष्यत्वेन परिकल्प-
 यन्ति । अपिच दृश्यते कदाचिदासामुदुग्मायेते पक्षौ । तत्र विला-
 निर्गत्य पतत्रिवलेन नभस्तलमुत्प्लव्य परितः परिक्रामितुमारेभिरे ।
 किन्तु क्षोणपक्षवलयतया नाधिकक्षणं सञ्चरितुं समर्थाः अतएव हि
 का गगनतलविहारिणः पक्षिणो भक्ष्या कापि जले अग्नौ वा स्वदेहं
 समर्प्य पिपीलिकाजीवनं परिहरति । जनश्रुतिरप्यस्ति :—

“पक्षौ पिपीलिकायास्तु तस्याः संहारहेतवे” इति

इयमत्यतिक्षुद्रतमापि सर्वथा आभ्यो निरालस्यमेकताध्यवसा-
 याटीन्यन्माकं शिक्षणीयानि । दृश्यते तावदासु एकायां कार्यासमर्थ-
 तायामपरा तस्याः साहाय्यार्थं सविशेषं यतते, तस्यामपि विफलौ-
 भूतायामन्या ततोऽपरा इत्यादिक्रमेणान्योन्यं साहाय्यमासां
 जातीयानां शारीरिको धर्मः । समवलीक्यते च अत्यतिगुरुभारमेका
 नेतुमसमर्था चेत् द्वित्राः एकीभूय तस्याः साहाय्यं कुर्वन्ति ।
 इत्यादिक्रमेण ताः गुरुकठोरकार्यमपि निरतिशयं लघीयत्यति-
 तरान् । नितरामस्मिन् जगति सर्वेषामेव प्राणभृतां निरालस्यादि-
 प्रधानगुणत्रयमाभ्यः शिक्षणीयमिति कस्तत्र सन्देहः । आशंसामहे
 नवनीतकोमलहृदयाः प्रियबालकाः ! यद्यप्येनामनुकुर्वीष्वं,
 तर्हि दुःखदैव्यार्द्धितभारतभूमेरौदृशोऽसहन्योयल्लोभश्च नाचिरेण
 म्हाजलनिधेरपरदेशसमुपगच्छेदिति मुधा बहुवागुपन्यासेन ।

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभासमवलम्ब्य प्रबन्धो रचितव्यः—

- १। वल्लीकविषये—वासस्थाननिर्माणप्रणाली, आहारः.
मानवानां किमनिष्टं कुर्वन्ति, पक्षिप्रभृतिप्राणिनामिमे
भक्ष्याः, केनोपायेन मानवानामनिष्टं कुर्वन्ति ।
- २। मत्कुणविषये—आकारवर्णना, वर्णः, वासस्थानं, कथं
मनुष्याणां विरक्तकरः, केनोपायेन विनाशं कर्तुं
प्रभन्ति नराः ।

—०—

नक्राः—

इह किल निखिलजलचरजीवनिवहेषु नक्रोऽतिभीषणतमो
जन्तुः । अस्य तावत् गृहान्तश्चारिण्याः गृहगोधिकायाः सदृशमङ्ग-
गठनम् । गृहगोधिकायास्तु चतुःपञ्चाङ्गुलिपरिमितायतिः, किन्तु
जन्तुरयं द्विहस्ततः आरभ्य सप्तदशाष्टादशहस्तपर्यन्तदीर्घः
संहतः । एवं तस्य सर्वावयवस्तावत् कर्कशकठीनचर्मणा आवृतः ;
तच्च शल्कसदृशैश्चिह्नैश्चिह्नितम् । एवमपि चतुर्षु चरणीषु प्रखरनखर-
निकराः सैन्यानां समरसहायकास्त्राणीव सततं तस्य सहायाः
भवन्ति । विरारितास्यै तौक्ष्ण्यदशनसमूहा ऊर्ध्वोऽधोभावेन घन-
श्रेणीनिबद्धाः शङ्खव इव वर्तन्ते । स्त्रोतस्विन्याः अगभीरे अश्वसि
सततं सञ्चर्य पुलीनविहारिणो गोमहिषादीन् आक्रम्य प्रायश एव

आहार्यं कल्पयति तराम् । कस्मिन् कस्मिन्नपि च तटभूमिमागत्य
तत्रत्यान् जन्तून् पुच्छप्रहारेण विताड्य दशनमध्यवर्त्तिनो विधाय
जले निमज्जति ।

अस्ति तावदस्य श्णैवर्णविभेदेन द्विसंख्यका जातिः । एकः
किल कृष्णः, स पञ्चहस्त उत षट्हस्तपरिमितो वा दीर्घः
सम्बृतः ; वापीतरागादिषु सञ्चर्य तत्रत्यान् मत्स्यान् भक्षयित्वा
प्राणान् धारयति अतोऽस्य मत्स्याशितकुक्षीरसंज्ञा ।

अपरः कपिशवर्णः मत्स्याशितनक्रात् विपरीतः, अमितशक्ति-
सम्पन्नः हिंस्रप्रकृतिश्चेति । नूनमस्य महत्यामपि बाधासमुपस्थि-
तायां कदाचिदपि निजलक्ष्यतो विच्युतिर्न घटते । दूरस्थं निका-
टस्थं वा लक्ष्यं नरं महिषं वा सक्तवृद्धा अभसि सर्वावयवान्
निमज्ज्य द्रुतमुत्पत्य तं तुण्डेनाकृत्य गभीरजलमुपसर्पति । तस्माच्च
द्वित्रिलवः समुत्प्लव्य भूयो निमज्ज्य गृहीतस्य आमरणं सलिल-
तलदेशे अवतिष्ठते । ततो नरादिपिसितं पथ्यु श्रितं कृत्वा चर्वण-
मन्त्रेण कङ्कालसहितं गलाधःकरोति । प्रवादवादस्तावद्दीदृशः
कुक्षीरजठरवह्निर्जीविमांसानि पचति, परं तेन सह भक्षितान्
कङ्कणाद्यलङ्कारान् न पाचितुं समर्थोऽस्ति ; नितरां प्रायश एव
तदुदरे तान् लभन्ते व्याधवृत्तिगृहीतारो जनाः । नूनं तत्र वय-
मुदासीनाः सर्व्वतस्तत् प्रमातार एव प्रमाणम् ।

अपि जानोमहे जन्तुरयं शीतागमि आहारमपहाय सर्व्वं दिनं
वालुकामात्रसनाये नदीसैकाततले आतपतापेन तापयति तनुम् । तत्र
भये समुपस्थितेऽपि सहसा जले निमज्जितं नाभिकाङ्क्षति, एवं निम-

रजितेऽपि अचिरेण भूयः पूर्वस्थानमधिकरोतीति जातेरस्य चिरन्तनो
 देहधर्मः । शीतात्यये पुनरेष निजभावमासाद्य पात्रापात्रम-
 विवेच्य हिनस्ति जलस्थलचरान् जीवान् । तत्र क्षणे च नक्तौ गर्भं
 गृहीत्वा प्रसवकालसमुपस्थिते नदोकुलादारभ्य तटभूमिः कियन्तं
 यावत् गच्छन् कृत्वा निर्जले देशे सक्तत् पञ्चदश षोडश वा अण्डानि
 प्रसूय नक्तं दिनं क्रुद्धा व्याघ्रीव रक्षति विलमार्गम् । स्फुटिते च
 डिम्बे शावकान् कियद्दिनं आपदभ्यः संरक्ष्य यावत् तेषां शक्ति-
 सामर्थ्यं पूर्णत्वं नोपजायते तावत् तैः समं च्छायेव विचरति
 सलिलान्तरम् । शावकानामात्मरक्षणशक्तिसमुपचिते शनैः शनै-
 स्तान् अपह्राय यथामौष्टं देशमुपसर्पति ।

अहोः धन्या मानवानां बुद्धिबुद्धिः, धन्या तेषां शक्तिरौदृशमपि
 दुर्वृत्तजन्तुं विविधोपायेन व्यापाद्य चर्मणा पेटिकोपानह्लादोनि
 बहुत्रिलासिजनचित्ताकर्षकाणि वस्थूनि समुपनयन्ति । एवं केऽपि
 प्राकृतिको जनास्तस्य दन्तास्थिप्रभृतीनि वातवेदनारोगप्रशान्तये
 कल्पयित्वा धारयन्ति कटिकण्ठादिदेशेषु देशेऽस्मिन् । किन्तु वयं
 तेभ्यः पूर्णा विभिन्नाः, भिन्नाः प्रकृतयश्च नितरानुदासीनाः । परं
 सविनयं प्रार्थयामहे भगवन्तम् ईदृशं जीवानिष्टकारिणं जीवं
 संसारात् दूरीकृत्य स विदधातु श्रेयः जलस्थलचारिणां प्राणभृता-
 मिति किमधिकवाक्प्रपञ्चेन ।

अनुशीलनी :—

अधोलिखितमाभाषमवलम्ब्य प्रबन्धो रचनीय :—

१ । कर्कटविषये—आकारादिवर्णना, प्रकारभेदः, प्राप्तिस्थानं गृहणनियमः, व्यावहारस्य प्रकारः, मांसस्य गुणकोर्त्तनम् ।

२ । जलहस्तिविषये—स्थूलशीर्षः, चतुष्कोणश्च नासिका, स्थूलौ कर्णौ, हृद् चक्षुषो च, गुरु स्थूलश्च शरीरं, लाङ्गूलं क्लृप्तं, तैलाक्तं सच्छिद्रं चर्म, खर्वेषु चतुर्षु चरणेषु चतस्रः अङ्ग लयः, जलस्थलचरः, आफ्रिकादेशस्य हृदे तथा महत्यां नद्यां निवासः, तृणपत्रादिभोजी, जले द्रुतगामी स्थले सम्यक् चलितुमसमर्थः ।

—*—

प्रजापतिः—

जगत्पञ्चिन् समस्तपतङ्गजातिनिकरेषु प्रजापतिरत्यतिमधुर-
दर्शनो नभस्तलविहारो हृद्रवपुमान् प्राणी । अस्य तावत् षट्-
चरणाः चत्वारः पक्षाः देहतुलनया सुगौले महती चक्षुषी,
शृङ्गाकृतितुण्डम्, तस्य तत् कामनामात्रेण क्लृप्तदीर्घत्वं जातम् ।
पतत्रेषु कुसुमकिञ्चल्लेणपेलवाः केऽपि पदार्थाः सन्ति । स्वीय-
प्रभया दीप्यन्ते ते महाघर्गरत्नवच्चाक्चिक्येनातिमात्रम् ।

नूनं दृश्यते तावदिमे जातीयः श्वेत-कृष्ण-कर्पूर-पाण्डुरादि-
नानावर्णैश्चिताः संख्याकरणासमर्थाः क्षुद्रा महत्कलेवराः विचरन्ति
यथा तथा धरणीमण्डले सदा सर्वदा । एतेषु एके केवलं कृष्ण-
वर्णाः शुभ्रवर्तुलचिह्नैश्चिह्नितपक्षाः, अपरे एतदुभयवर्णमिश्रणेन

पीतपाण्डुरादिवर्णैरुपचितवर्णाः क्षुद्रैर्महत्तरैर्वा तिलचिह्नै-
रङ्गिताङ्गाः, अन्येऽपि वा सप्तवर्णसङ्करजातमुग्धदर्शनाः परस्परं
सम्भूय विच्युतिक्रमेण वा वसन्ते इतस्ततः सञ्चर्य पुष्पं पुष्पान्तर-
मुपविश्य तस्य रसकोषे निवेश्य मुखशुण्डं विधुनोति मुहुर्मुहुः
पक्षौ । पीते चापि रसे माध्वीकरसोन्मादनया उन्माद्य
द्वित्राः जर्जोऽधोभावेन परिक्रामन्ति चलन्ति च हेलया एकतः
अपरस्थलम् ।

किन्तु कष्टं ! प्रसूनचारि-शिलीमुखप्रभृतीनां यथा मधुसञ्चय-
कोषमण्डरक्षणक्रमञ्च वर्त्तते, परमेषां तत् किमपि न विद्यते,
नितरां तरुपल्लवसंस्तरे प्रसूननिकरे वा निवसन्ति क्वात्स्नं
जीवनम् । तेन च प्रायश एव विहङ्गमा आहारं कल्पयित्वा
धातुरपूर्वसृष्टिं जीवमेनं विलोपयन्ति क्लेशपरिशून्यया चेष्टया ।

एषु च स्त्रीप्रजापती पादपपत्रे काण्डे वा सक्तदतिसूक्ष्मान्
बहून् डिम्बान् प्रसूय यत्र तत्र विहरति लीलाचञ्चलविग्रहेण ।
ततो द्वित्राहमन्तरेण ते चापि डिम्बाः स्फोटित्वा कीटतनु-
मासाद्य क्षुधया दंदद्मानाः तरुपत्राणि प्रयोजनतया वल्क-
लान्यपि च आकाण्डं भक्षयित्वा अष्टौ उत दशदिनपर्यन्तं वा
सुप्तिमासाद्य मृतवत् संतिष्ठन्ते । तस्मिन्नपि च क्षणे तेषां मुखतः
केऽपि पदार्थाः निर्गत्य कीटानां प्रावरणीभूय क्षौमसूत्रपरि-
विभ्रमाः वर्त्तन्ते । ततः परं पक्षमध्वेन तदावरणं संछिद्य
सप्तत्राः ते कीटाः प्रजापतिरूपेण बहिरागत्य विचरन्ति देहधर्मेण ।

इदं जीवमपि तथा तेषां नयनमनोन्मादनं सुरम्यं

पक्षचित्रं संविधाय विमोहयति यो मामकानतिनात्रमिह
जगति स लोकोत्तरातिशायो परात्परपरमेश्वरोऽनुक्षणं किं
नु स्मरणीयः प्राणभृतामिति कृतमधिकवाक्येन ।

अनुशीलनीः—

अधोलिखितमाभाषमवलम्ब्य प्रबन्धोरचनीयः—

१। अलिविषये—षट् पदाः, स्वर्णमः, कृष्णचिह्नं शिङ्गितं-
शीर्षम्, सूचीमुखं, भारते, खेने, इटालीदेशे, मिशर-प्रभृतिदेशे
च बाहुलेन अस्य प्राप्तिः, परित्यमौ कार्यकुशलौ नौडनिर्माण-
कोशलं तस्याकृतिश्च मधुकमस्य प्रतिकोदरे डिम्बान् प्रसूयते, एक-
स्मिन् मधुचक्रे चतसृभिः श्रेणोभिर्मक्षिका विभक्ताः, मधुसंग्रहस्य
प्रणाली, मधुनः व्यवहारः, मधुस्य प्रयोजनीयता, अस्मिन् देशे
कुत्र मधुनः प्राचुर्यम् ।

२। मशकमक्षिकयोः—आकारवर्णनाः उत्पत्तेर्विवरणम्,
प्रकारभेदः, मनुष्याणां किमनिष्ठमुत्पादयति, केनोपायेन सञ्चार-
यन्ति रोगान्, मशकमक्षिकाभ्यां केनोपायेन परिव्राणमसमर्थः ।

सर्पः

इह खलु जगति संख्यातीतप्राणिगणगणनासु सर्पोऽति-
भीषणतमः सरिष्टपजातीयो जन्तुः । नूनमस्य रज्जुवत् वल्लरी-
वद्वा शरीरगठनम्, गोलाकारे चक्षुषी, ते चात्यति प्रोज्वले, एवं
ताभ्यां कर्णौ विनापि श्रवणविषयमवधारयति । सोऽयं जीवः
चतुरङ्गुलितः आरभ्य सप्तदशाष्टादशहस्तपर्यन्तायतियुक्तः संवृत्तः

एवमस्य श्वेतकृष्णविभेदेन संख्यातोताः जातिवर्णाः धरणातले समुपदृश्यन्ते केऽपि शुम्भाः फनहीणाः फनयुक्ता वा, केऽपि कृष्णाः आशीविषसमन्विताः फणित्वेन प्रसिद्धाः दंशनमात्रेण प्राणिनः प्राणयात्रापहारकाः ; केऽपि वा पाटलादिवर्णमिश्रणेन विचित्रचित्राङ्गाः, प्रतुग्रत इमे नयनमनोविमोहका एव । किन्तु भगवज्जगत्पतेर्निर्गमालुसारेण खल्पाधिकमात्रया सर्वेषामेव विषकोषो-वर्त्तते आस्यान्तरे दशनमूले । ते तु दशनाः गोस्तनचुचुकानीव सूक्ष्मरन्ध्रयुक्ताः ; नितरां दंशनवेलायामाघातेन विषकोषात् तच्छिद्रतः विषं खरित्वा प्राणिणः रक्तेन सह मिलित्वा सकलानि रक्तानि विषरूपेण परिणमयति ।

अपि किमहो ! धातुरपूर्वां सृष्टिः ! एषः खलु जीवः निरा-हारेण दीर्घदिनमपि केवलवायुमात्रभक्षणेन प्राणान् धारयितुं शक्नोति । अतएवाहस्म आचार्य्यो हेमचन्द्रोऽस्य पर्यायमधिकृत्य “... सर्पोऽहिः पशनाशनः” इति । आहार्य्याणि तावत्साधारणसर्पाणां जातिभेदेन विविधानि ; जलचारिणः प्राधाण्येन मत्स्याः ; वृक्षविहारिणः क्षुद्रकलेवराः विहङ्गमाः ; भूस्थानां मूषिकाः, भेकाश्चेति । सर्व एव ते द्विजिह्वाकाः रसनान् प्रसारयन्ति सङ्कोच-यन्ति च प्रतिसुङ्गत्तमतिमात्रम् । ये तावदत्यतिशरीराः ते हि कपिवराहदीनपि वृहदाकारान् जन्तून् विगृह्य लाङ्गूलेन वेष्टयित्वा क्रमशः गलाधःकुर्वन्ति । ग्रीष्मप्रधानप्रदेशा हि एतेषामुत्पत्तिभूमयः । तद्देशे हि आवर्जनापूर्णे देशे भूगर्भे वृक्षकोटरे भित्तिगान्ने वा विलं कृत्वा तत्र सक्तं बहन् डिम्बान् प्रसूय सर्पो

यथा तथा चरति । कालक्रमेण तानि अण्डानि स्वतः स्फोटित्वा सर्पशिशुरूपेण परिणमन्ति ।

ततो जातु सर्पी स्वशिशून् अनुसन्धाय भक्षयतीति जनश्रुति-
वर्त्तते । अपरं हि स्वरिष्टप्रधानाः इमे भूजगाः श्रोतागमे भूगर्भं
भग्नगृहतलं वा उपगम्य कृत्स्नं हिमत्त्वं विश्रमन्ति । तत्र
महत्यामपि बाधासमुपजातायां तस्मान्नोपसर्पन्ति । शीतात्तये
च धरणीतलात् वहिरेत्य जोर्णं त्वचं विहाय आहारान्वेषणार्थं
समन्तात् विचरन्ति तस्मिन्नेव एते भोषणतमाः जाताः रात्रौ
दूरात् दूरतरं देशं पर्यटन्ति । त्रिशत् ततोर्द्धतनं वा वर्षं
जीवन्तीति ।

आहितुष्टिकाः हि विविधोपायेनेतान् तीव्रहालाहलिकानपि
विष्टञ्च विषदन्तमुमुत्पाद्य दर्शकेभ्यः विविधक्रियाकौतुकं दर्शयन्ति
आहरन्ति च ते विषकोपतो विषम् । तस्मात् च आयुर्वेदोक्तसूचि-
काभरणप्रभृतौनि, वैदेशिकान्यपि कोब्रा (Cobra) नामकानि
भेषजानि समुत्पादयन्ति शारीरिकशास्त्राभिज्ञाः ।

आमेरिकाप्रदेशे विद्यते कश्चित् शिञ्जनकारी (Rattle snake)
भुजगः । तस्य पुच्छाग्रे किङ्किनीव शब्दकारिणी वर्त्तते कापि
घण्टिका ; तस्मात् तस्य गमनवेलायामुत्पद्यते कोऽप्यव्यक्तशब्दः ।
तेन तत्रत्यजनाः सतर्कतामवलम्बितुं प्रभवन्ति तत्तीव्रहालाहलि-
कात् भुजगात् ।

अपि नाम एतेषु व्यालेषु वर्त्तन्ते अनेके ये हि वंशीरवश्रवणेन
मुग्धा भवन्ति । तस्मादेव हि सर्पजीविकाः वंशीवादनेन तैः

समं यथेच्छं क्रीडितुं प्रभवन्ति । नूनमेति अत्यतिक्रूराः
 क्षतघ्नाश्च, ये हि यत्नेनैतान् परिपोषयन्ति पालयन्ति च तान्
 प्रत्यपि च कथं कथमपि स्वदौर्ध्यन्यमभिव्यक्तुं न समीहन्ते किञ्चि-
 न्मात्रम् । अस्ति तारदेतद्विषयिनी कापि विचित्रा कथा, यथा—
 कस्मिंश्चित् शीतकाले तुषारावृते पथि हिमानीसितं मृतकल्पं
 क्षुद्रमेकं पन्नगशिशुं निपतितं पश्यतः कस्यचित् कृषीवलस्य
 तस्मिन् कर्णभिजाता । ततः स तं गृहं नीत्वा यत्नेन वज्रि-
 सन्तापहारदानेन जीवयामास । अथ सोऽहिपोतः लब्धजीवनः
 स्त्रोयदौर्जन्यात् कर्षकस्य पुत्रदारान् प्रत्यधावयत् । तस्य
 तन्मन्दभावमभिज्ञाय स क्षेत्वाजीवः तमुवाच—रे रे सरिष्टपाधम ।
 क्रूरपापिष्ठ ! एष ते प्राणदातुः पुरस्कारः ? अतः गृह्यताम्
 स्वकर्माफलमित्युक्त्वा हस्तस्थितेन लगुडेन तं ताडयामास,
 तेन स सर्पाभक्ताः पञ्चत्वं गतः इति ।

भवतु तद्यथातथा, ईदृगनिष्ठकारिभ्यो यदिष्टत्वमस्माभिरुप-
 लभ्यते, तेन वक्तुमुपयुज्यते ; धन्यो हि परमकारुणिकः स्वप्ता !
 यदीदृशेऽपि सदाः प्राणनाशके विषे आसन्नमृतपुरोपगतस्य
 जीवनाय पौयूषरूपेण तत् कल्पितमिति किं विस्तरेण ।

अनुशीलनीः—

१ । अधोलिखिताभासवलम्ब्य प्रबन्धोरचनीयः । कच्छपविषये,
 आधारणवर्णना, आकारः, अवस्थानं, आहारादयः, व्यवहारः—
 अनेके अस्य मांसं भक्षयन्ति । उपाख्यानं—हितोपदेशकच्छपकथा ।

श्रीश्रीदुर्गापूजा

अस्मिन् किल भारतभूमौ सर्वत्र वेदानुगते वर्णाश्रमे
श्रीश्रीदुर्गापूजामहोत्सवः केवलं वङ्गेषु वर्तमानः समुपट्टश्यते ।
वङ्गान्तरितप्रदेशेषु रूपान्तरितेनास्मिन्नवसरे देवौपूजनं विद्य-
मानमपि न वङ्गोपास्यमानवत् प्रदेशव्यापिमहोत्सवरूपेण समनु-
ष्ठायते ।

वङ्गदेशेभ्योऽन्यत्र आश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य महानवमी-
पर्यन्तं नवरात्रानुष्ठानवार्ता श्रूयते । तदन्तर्गते प्रधानतो जयाख्य-
मार्कण्डेयपुराणान्तर्गतमप्तशतीश्लोकात्मकदेवीमाहात्म्यस्य प्रत्यह-
मेकावृत्तिपाठरूपं साधारणप्रकारदेवौपूजावसानकमात्रम् । तत्तद-
नवरात्रानुष्ठानं निर्दिष्टसंख्यकपुरोहितमन्तरेण नगरवासिनां
केषामपि नयनगोचरं स्यात् । यद्यपि च महर्षिमतान् गृहेषु
जातु भवनहारि नष्टवताभिधानस्य नवरात्रं यावत् त्रिसन्ध्यं
समनुष्ठानमवलोक्यते । तथापि तादृशतीर्थत्रिकाध्वनिमन्तरेण
न तत्रान्यत् साधारणजनान्नादकरं किमप्यनुष्ठानं वर्तते ।

इन्त ! खलु ॥ भारतीयवर्णाश्रमिणो यान्येव धर्मशास्त्राणि
पुराणोपपुराणोदितानि महर्षिसुखनिःसृतशासनानि महत्त्या-
ग्रहेण प्राणविनिमयेन च श्रद्धया समनुष्ठेयं निश्चयं नैमित्तिकञ्च
स्वस्वधर्माचरणं प्रत्यहमनुतिष्ठन्ति ; यस्माच्च स्वल्पमपि त्वत्तलनं

महापातकचरणमिव ते सम्यगनुमन्यन्ते, तान्येव पुराणादि-
धर्माशास्त्राणि प्रसुक्तकण्ठं वार्षिकशरत्कालोनदुर्गादेवौमहोत्सवं
विदधुः, किन्त्वहो वङ्गवासिनो विहायापरि किल भारतवासिन-
स्तद्विधानानां श्रुतौ वधिरा इव, दर्शने त्वन्वा इव, तदनुसरणे
निमर्यादा इव स्थिताः ।

किमहो ! न केवलं तेषामस्यायामेवंविधव्यवहारः ; वङ्गेषु
प्रचरन्तीनां शास्त्रानूदितानां देवपूजादिधर्माचरणानामनुष्ठान-
विषये तेषामेवमेवं व्यवहारोऽस्माभिरुपलक्ष्यते । महर्षिमुखासा-
नाहं शास्त्रोक्तश्यामाजगद्धात्रीसरस्वतोप्रभृतौनां पूजाविधौ अपि
तेषां हतादरो ताच्छिष्यभावश्च परिदृश्यते ।

केऽपि मन्यन्ते वङ्गान्तरितेषु प्रदेशेषु इस्लामधर्मीणां
तदानीन्तनसर्व्वमुखौनप्राधान्यमेवेतत् कारणमिति । कथयन्ति
च ते वङ्गेषु तदा महम्मदधर्मानुसारिणां प्रावल्याभावात् गौडीय-
ब्राह्मणास्तदानीं शास्त्रविहितान् सर्व्वानेवाचारान् यथायथं
सुनिर्व्विधञ्च परिपालयितुं समर्था आसन्निति । अपरे त्वाङ्गरसौम-
प्रतिभाविमण्डितविग्रहाचार्य्यग्रङ्गरप्रवर्त्तिताहैतवादस्थार्थ्यावर्त्ती-
दिप्रदेशेषु शिष्टजनेषु प्रधानतः प्रचरणात्, पृथग्जनैश्च तत्त्वैः
प्रोक्तमतच्छायागुगतकवीरादिमतानामुपरि साग्रहसमादराच्च
न तत्र तत्र प्रदेशेषु स्मृतिपूजा प्रधानपुराणादिशास्त्रानुगत-
वर्णाश्रमाचाराणां तावत् सम्यक् प्रचारोऽवस्थित इति, तत्रत्यो-
षितानां भूदेवानां मध्ये भूयसामेव सन्ध्यावन्दनादि नित्यक्रिया-
विषयकयथोचितज्ञानाभावमुपन्यस्य च ते मतमात्मनः समर्थ-

यन्ति । अपि नाम यद्वर्णोत्तमानां ब्राह्मणानामपि धर्मा-
चरणे न प्रवृत्तिर्वरीवर्त्ति, तर्हि का कथा तदितरेषामिति,
रोचते यस्मै यत् तदेवात्र कारणतया परिकल्पितं मनोविणा ।
वस्तुतोऽत्र कस्यापि कारणविशेषस्य सत्तामन्तरेण वर्णाश्रमिणां
मध्ये कथमिव तद्धर्ममूलीभूतपुराणादिधर्मशास्त्रप्रोक्तसदाचार-
पराश्रयतैवमभवत् । सन्ति हि नाम तत्तत्प्रदेशेषु तत्तद्धर्म-
शास्त्रनिबन्धा अविकला एव धर्मचारिणां गृहेषु, नापि वा
विरला तत्रत्यप्रदेशेषु महामहोपाध्यायादोनां विद्वदरेणानां
भूस्वरव्याणां वसतिः, किमु सनातनधर्मशास्त्रद्वेषिण एव
प्रायशः ? तथापि तेषु तेषु प्रदेशेषु वर्णाश्रमाचारस्य यद्व्यविशेष-
वेकत्वं समुद्भूतं, तन्नु केनाप्यनोर्ध्वचनोयकारणेन भवितव्यमिति
कस्तावदत्र सन्देहस्यावसरो लवोऽपि ।

अस्या. पूजायास्तावत् कृष्णनश्रम्यादि प्रतिपदादि षष्ठ्यादि
मसम्यादि महाष्टम्यादि केवलमहाष्टमी केवलमहानवमौपूजा-
रूपाः सप्तकल्पाः । यथा हि देवोपुराणे—

“इषे मास्यसिते पक्षे कन्याराशिं गते रवौ ।

नवम्यां वोधयेद्देवो क्रौड्वाकौतुकमङ्गलैः ॥

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां पठ्यां विल्वाभिमन्त्रणम् ।

मसम्यां मूलयुक्तायां प्रतिकायाः प्रवेशनम् ॥

पूर्वपदाद्युक्ताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।

उत्तरेण नवम्यान्तु बलिभिः पूजयेच्छिवाम् ॥

अवगणेन दशम्यान्तु प्रणिपद्य विसर्जयेत् ॥” इति

कृष्णनवम्यादिकल्पेषु आखिन कृष्णनवम्यामाद्रानक्षत्रयुक्तायां
देवीं पूजयित्वा बोधयेत् । तथा च लिङ्गपुराणम्—

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाद्भवे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥” इति

अपि पूजैषा पुनरेकस्यामपि शरदि वारह्यमेकयैव विधानेन
भवति । चेत्रे क्वापि वैशाखे च चान्द्रमासगणनया या पूजा सा
वासन्तीसंज्ञया, आखिने कदा कार्तिके च मासि तादृशगणनया
यैव पूजा सा शारदीयार्धनाख्यया व्यपदिश्यते सङ्गिः । अनयो-
र्मध्ये शेषाभिहितयां पूजायां यादृशीं प्रीतिं समनुभवन्ति जाति-
धर्मेनिर्विशेषेण जना मन्ये तादृशौमानन्दधारां पुत्रकन्या-
विवाहेऽपि कथं कथमपि नाप्नुवन्ति क्वचित् समयप्रदेशेषु ।

विद्यते तावदेतद्विषयिणोरचनायामनेका वक्तव्या कथा,
किन्तु प्रबन्धगौरवमिया ग्रन्थस्य च कलेवरवृद्धित्वशङ्कया च
स्थूलतः इत्यन्तमेवोक्तास्माभिरिदानीं विरम्यते इति शम् ।

अनुशीलनो—EXERCISE.

१ । अधो लिखितमामाषमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः । सरस्वती-
पूजाविषये—समयः, कालाणां कौटुम्भ आनन्दः, पूजाया पूर्वदिने तेषां
मनोभावः ।

२ । दोहोत्सवविषये—तस्याः पूजायाः पूर्वदिनकार्यजातम्,
उत्सवदिनं गोविन्दार्चनं, परदिने फणोत्सवः । आर्यावर्त्तादिदेशेषु
वङ्गदेशापेक्षयानन्दाधिकः ।

वृत्तान्तात्मकः प्रबन्धः

(*Narrative Essays.*)

पूर्वोक्तेषु त्रिविधप्रबन्धेषु वृत्तान्तात्मकः प्रबन्धो द्वितीयः । स तावत् घटनाविशेषस्य विवृतिरूपतया वृत्तान्तात्मकः । घटना हि वास्तव उत काल्पनिकोऽपि भवितुमर्हति । इतिहासस्य कोऽप्यंशः ; अपि वा कस्य जीवनचरितमथवा भ्रमणवृत्तान्तः पौराणिकेति वृत्तञ्च तदन्तर्गतमेव श्रेणीविभागावसरे निर्दिश्यते परमविधेयैः पुरुषैः । ऐतिहासिकप्रबन्धे—वर्णनोपघटनायाः समयः, इतिहासेन सह तस्य सम्पर्कः, घटनायाः कारणं, विशेष-विवरणं, फलमिष्टमनिष्टञ्च वर्णनोपयम् ।

महावीर आलेकजन्दारः *

आसीत् परा यूरोपस्थले मेसिडोनियान्तःपातिपोलानामक-नगरं फिलिपनामधेयः कश्चिन्नरपतिः । तस्याङ्गजो हि महावीरः सेकेन्दरः । स हि ख्रिष्टजन्मनः प्राक् पञ्चपञ्चाशदधिकत्रिशत- (३५५) वत्सरादृष्ट्वै किमु षट्पञ्चाशदधिकत्रिशत-(३५६) वत्सरे जन्मपरिगृह्य वीरवरेण्योऽभूत् ।

बाल्ये च वयसि स खलु महाभागः प्रोक्दार्शनिकमुख्यात् परिष्ठलनामधेयात् साक्षात् ज्ञानकल्पात् नानाविषयिनीं शिञ्चा-

* अस्मापरो नाम सेकेन्दर ।

मभिलभ्य स्वल्पेनैव कालेनातुलनोयामात्मोन्नतिमाससाद । द्वाविं-
शतिवर्षवयःक्रमवेलायाम् एसियानामकभूभागस्य जयार्थं महती
प्रवृत्तिरेव तस्याभिजाता । तेन हि चत्वारिंशत्सहस्रमनोकिनी-
मादाय एसियास्थलमेत्यादभ्योद्भूमेन एसियामादनस्थलं पाले-
ष्टाइनभुवं पारस्यं मिसरञ्चाधिकृत्य ख्रुष्टजन्मनः प्राक् सप्तविंशत्य-
धिकविंशत-(३२७) वर्षे भारतीयपञ्चनदभूमावाजगाम ।

तदागमनमाकर्ण्य तत्रत्यः शिलराजः स्त्रोयदौर्व्वंख्यात्
भौतो भौतो हस्तिघोटकप्रभृतिनानाविधान्यगणितवस्तुचयानि
तस्मै वीरकुलकुक्षरायोपढौकनान्यपकल्प्य तेन सह मैत्रौमुप-
स्थापयत् ।

तस्मिन्नेव च क्षणे पुरन्दरप्रतिमप्रतिपक्षचयसम्पादकः पञ्च-
नदाधिपः पुरुरगणितचमूवलमभिगृह्णन्तं शूरशौण्डं सेकेन्द्रं
जानन्नपि समरे समाह्वयातिभोषणमाह्वं समवतारयत् । तत्र
चागणितप्रतिपक्षसेन्यवले स्त्रीयवाहुवलमात्रसहायिनानेकानौ-
किनीः कृतान्तपुरातिथिमानोयावशेषेणादृष्टप्रतिकूलतया परा-
जितोऽभूत् ।

अनन्तरं विजयगर्व्वगर्व्विता श्रीकवीराः सेकेन्द्रमनयब्राह्मणं
पुरमावहयानिदम्भेन । तमवलोक्यातिविस्मितः सेकेन्द्रोऽभा-
षत,—“भो वन्दिन्, मत्तः कौटुम्भमेव व्यवहारमाभंशसे ?” तदु-
त्तरं पुरुः “यद् भूभृदभिकाङ्क्षितुमर्हति” इति वीतभयमुवाच ।
किन्तु विजेतुस्तादृशं वचः श्रुत्वाभ्योनिधिरिवावचलितः गिरि-
रिवातिकठोरः नवनौतमिवातिशयपेलवचेताः स एव महात्मना

स्वयं तद्वन्धनमुन्मुच्य यथोचितराजसम्मानेन सम्मानयत् । एवं सौहृद्यं प्रतिपाद्य कतिदिनं तत्र गोष्ठीसुखमनुभूयानेकजनपदं विजित्य च तस्मै उपायनमुपकल्पयत् ।

अत्रावसरे चैकदा मगधाधीशं चन्द्रगुप्तमभिभवितुं तस्य महतो सृष्ट्वा समवजायत । किन्तु धनानां तत्रासम्मतितया कृतोद्योगेऽपि तस्मात् प्रतिनिवृत्त्य तानित्व द्विधाविभज्य भागैकं जलपथेन स्वदेशं प्रेषयित्वावशिष्टेन भागेन सह वेतुचिस्थानाभ्यन्तराध्वना पारस्याभिमुखं समुपाययौ ।

तत्र च त्रयविंशदधिकत्रिंशत्-(३२३) खृष्टपूर्वशरदि “वाविलन्” नामकनगरं त्रयविंशत् वर्षे-(३३) वय क्रमवेलायां स खलु महामपुरुषो वीरवरेण्याद्भूतकर्म विनश्वरं पाञ्चभौतिकं विश्वं परिजहार ।

हाहा ! कष्टमपि कष्टम् ॥ ईदृशमपि दोष्यभावानुदितं पुरुष-धैर्यं महामहिमकालोऽनुपयुक्ते खलु वयसि संगृह्य महान्तमेवाभावं जगति समुपस्थापयत् । परं नास्य विजित्वेन ख्यातिः नापि वा राज्यविस्तारण ; यत् यूरोपीयैः सह एतद्देशवासिनां परस्परं सौहृद्यं बाणिज्यञ्चावाधेन सम्यक् भवितुमर्हति तदर्थमेव महान्तं यत्नमस्य प्रकटयन्ति तदागमनमार्गप्रतिष्ठितानि नगराणि । अद्यापि च तदुपस्थापितम् “अलेक्जान्द्रिया” नगरम् आफ्रिकायूरोपेसियाखलवर्तिनां सार्धंवाहबाणिज्यकेन्द्रभूमितया तस्यातिमहतीभविषद्दृष्टेरुपस्थापनसुत्तार्थस्यापि च समाधानं आपयतीति किं बाहुल्येन ।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१। अधोलिखितविषयमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः । नेपोलियान्
बोनापार्टविषये-१७६८ खृष्टाब्दे कसिकाद्वीपे जन्म, पिता साधारण-
गृहस्थः, दशवर्षात् पञ्चदशवर्षपर्यन्तं युद्धविद्यामभ्यस्य सैनिकश्रेणीभूतः
१७८५ खृष्टाब्दे पारिसनगरस्य विद्रोहदलनम्, १६८६ खृष्टाब्दे अष्ट्रीय-
सेनाविजयः, १७८७ खृष्टाब्दे मिशरदेशजयः, १७८८ खृष्टाब्दे फ्रांस-
देशस्य शासनभारग्रहणम्, १८०४ खृष्टाब्दे तस्य राजा, १८१२ खृष्टाब्दे
पञ्चलक्षसैन्यैः सह रुमियाविजयार्थगमनम्, तस्मिन् युद्धे बहुबलविना-
शात् पञ्चसहस्रमात्रावशिष्टेन सह स्वदेशगमनम्, १८१४ खृष्टाब्दे एलवा-
द्वीपे अवस्थितिः, तस्मात् भूयः राज्यग्रहणं ओयाटारलुयुडे डिउक्
अव अथिलिंटनेन पराभवः ; सेण्टहेलेनाद्वीपे अवसक्तः १८२१ खृष्टाब्दे
तत्र मृत्युः ।

महामहोपाध्यायश्चन्द्रनारायणन्यायपञ्चाननः

अस्मि वृत्तमानफरिदपुरमण्डलान्तर्गतधानुकाख्यसमवसथः ।
स च यागयज्ञाद्यनुष्ठानेन स्वाध्यायाध्ययनेन विद्यार्थिनां शास्त्रा-
लोचनया देवविग्रहायतनतया च चिरन्तनमाश्रमपदमिव प्रति-
भाति । तत्रानेके भगवद्विगोचसम्भूता महासूरिसत्तमा भूसुर-
सुख्या विद्यया ब्राह्मण्येन च संप्रत्यपि भागतप्रसिद्धा आसन् ।

तेषु कविरालङ्कारिको न्यायशास्त्रप्रवीणश्च कश्चित् कृष्ण-
जीवनन्यायालङ्काराख्यस्तेजसि भृगुरिव, शास्त्रार्थे गोतम इव,
कवित्वे काव्य इवासीत् । तस्य तावद्विस्तृत्यधिकसप्तदशशत-

(१२७७) खृष्टशके चन्द्रनारायणो नाम पुत्रोऽभवत् । स च बालचपलताननन्तरितेऽपि वयसि पिह्यतो व्याकरणं काश्यमलङ्कारश्चाधीत्य तेषु तेषु परं प्राबोध्यमलभत । तस्य तु तदानीं तादृशो प्रज्ञामभिज्ञाय प्रज्ञावानपि सातिशयं विमुग्धा आसन् । परं परिणते वयसि स एव ज्ञानवृद्धो बालो जनकाध्यायादिदर्शनशास्त्रमधीत्यालौकिकप्रतिभासमानान्यच्च पाण्डित्यमासाद्य न्यायपञ्चाननोपाधिं परिजग्राह ।

ततोऽष्टाविंशतिवर्षवय क्रमवेल्लयां पितुरनुपरने हि तस्य मठके छात्राणामध्यापनमारभ्य त्रिंशद्वर्षं यावत् सातिशयनैपुण्येन तानध्यापयत् । अपीतोऽभ्यन्तरे तु तस्यालौकिकप्रज्ञामाहात्म्यं सुमनसां सौरभमिव समन्तात् परिव्याप्य ज्ञानमधुलोलुपान् शिष्यमधुपान् एकतोऽन्यतस्ततः परतः इत्यादिक्रमेण काशीकाश्चोद्गाविड-नेपालादिसुदूरदेशस्थाद्विद्यार्थिनः समाकर्त्तुं तदन्तिकमनयत् । ते चाभिनवशास्त्रार्थव्याख्याश्रवणेन कूटार्थ-मोमासावगतेन च परं परितोषमाससाद ।

अनन्तरं विद्यारसरसिको वाराणसीनरेशो लोकपरम्परया तस्य तादृशं पाण्डित्यमवगम्यात्ममभापण्डितपदे तं वरयितुं सुचतुरं सन्देशहरं नियुज्य महामहोपाध्यायपदलाञ्छनस्य चन्द्रनारायणस्य समीपं प्रेषयामास । स च एकत्रिंशदधिक-ष्टादशशत-(१८३१) खृष्टशरदीय-सेप्टेम्बराख्यमासीत्तरभागे तत्रागत्य राजाभिलाषमाख्याय तन्पटं ग्रहणार्थं सातिशयं चन्द्र-नारायणमनुनिन्दे ।

ततः स गमनानुकूल्ये प्रातिकूल्ये च प्रथमतो बहुतर्कं युक्ति-
च्चावतार्य स्वजनानाञ्च मतं परिगृह्य परिशिषे तत् खट्वशकौय-
मार्चमासे वाराणसीमित्य तन्नरपतेः संसदलङ्घकार ।

एवं नाम तत्र गमनादूर्ध्वतने काले स्वाङ्गजं राधाकान्तं
सर्वविधशिक्षया शिक्षितं कृत्वा शिरोमणिरित्युपाधिं पितृपेता-
महिकमावसथञ्चापि तस्मै समर्प्य कथं कथमपि संसारबन्धना-
दिनिर्मुक्त आसोत् ।

परं स खलु पुन्रपधौरेयश्चन्द्रनारायणो राजसभामधिक्षाय
द्वित्रमेव हायनं राजानमशेषविधया शास्त्रार्थपर्यालोचनया
स्त्रीयासाधारणचातुर्येण च परितोष्य नानादिग्देशगतान्
वित्थार्थिनोऽध्याप्य च तदानींतनानां पण्डितमुख्यानां वरेणोऽ-
भूत् । तदा तु तस्याविसम्बादितप्राधान्यमवगम्य तदत्य-
राजकौय-कुड्मन्मूकलेजाध्यक्षेण तद्विद्यालयस्य सर्वप्रधाना-
ध्यापकत्वपदं प्रदत्तम् ।

तस्मिन्नेवावसरे स खलु महाभागः कुसुमाञ्जलेष्टौकां गादा-
धरीयानुगमटौकां गौतमसूत्रवृत्तिं जागदीशक्रोड़पत्रटौकां
जागदीशचतुर्दशलक्षणोपत्रिकां तत्त्वचिन्तामनेष्टिप्यनीं तर्क-
संग्रहस्य टौकां न्यायक्रोड़पत्रं नृपधचरितस्य टौकां, तथाति-
विषमं समयतर्कसान्द्रान्वतमोऽपहर्तुं चान्द्रौमिव चान्द्रीनाम
पत्रीं निर्माय विमोहयति प्रज्ञावतां मनांसि बाहुल्येन ।

परतः सप्तचत्वारिंशदधिकाष्टादशशत-(१८४७) खट्वशके
प्राकृतधर्मेण पञ्चसप्ततिवर्ष-(७५)वयःक्रमे सकलजनोपरत-

वाञ्छितास्यदेऽविमुक्तपुण्यपत्तनेऽविश्यमेव नाशं देहमपहाय
चिरममृतत्वमाप्सद् ।

नूनमवगतास्माभिस्तत्रभवतो विषयिणी काश्चादिप्रदेशजा
तथा वङ्गीया च नानाविधैतिह्या कथा । सा च प्रबन्धगौरव-
भयात् तथा पाठार्थिनां धैर्य्यच्युतिशङ्कातश्च परिहृतेति किं
बाहुल्येन ।

अनुशीलनी—EXERCISE.

१ । अधोलिखितभाषामवलम्ब्य प्रबन्धी लेखनीयः । पण्डित-
श्वरचन्द्रविद्यासागरविषये १८२० ख्रष्टाब्दे मेदिनीपुरे जोरसिंहग्रामे
जन्म, तत्र पाठशालायामध्ययनं, नववर्षवयःक्रमे कलिकातागमनं,
संस्कृतकलेषु एकादशवर्षाध्ययनं, तस्मिन् सर्वज्ञस्थानाधिकारः,
अध्ययनादनन्तरं फोर्ट उइलियमकलेजस्य प्रधानपण्डितपदं संस्कृत-
कलेजस्य सहकारिसम्यादकः, संस्कृतग्रन्थस्य विशुद्धसंस्करणं, तस्य
वङ्गानुवादश्च, १-५५ ख्रष्टाब्दे विद्यालयसमूहानां परिदर्शनकार्य्यलाभः,
नूतन-शिक्षाप्रणालौप्रवर्तनं विद्यालयपाठ्यपुस्तकप्रणयनं, कार्यादवसर-
ग्रहणं, देशहितकरकार्य्यानुष्ठानं, बालिकाविद्यालयस्थापनं, मेट्रपलि-
टन इन्स्टिटुटिसनविद्यालयस्थापनं, १८८१ ख्रष्टाब्दे मृत्युः, चरित्रम्,
परदुःखकातरता, दया, अनाथस्य तथा निराश्रयस्य च पालयिता,
रिषधवाविवाहस्य प्रचलनप्रचैष्टा ।

ग्लाडष्टोन्महोदयः

अयं खलु प्रथितयथाः महामतिग्लाडष्टोन्महोदयः, नव-
त्वधिकाष्टादशखुष्टाब्दे (१८०६) इंग्लण्डान्तःपातिलिभारपुल-
नामके नगरे जन्म परिजग्राह । अस्य तावत् पितरौ स्कट-
जातीयौ । स एव हि महामतिस्तयोश्चतुर्थो नन्दनः । नूनमसौ
इंग्लण्डभूमौ प्रसूतोऽपि यावज्जीवनमात्मानं स्कटजातीयं
प्रख्यापयति, स्कटजातीयास्तस्यातैव प्रियाश्चावभन् । तस्य
पिता जन्ग्लाडष्टोननामा बणिगवृत्त्या प्रभूतमर्थमुपाज्य-सार्थ-
वाहनिवहेषु प्रख्यातनामासीत् ।

अस्य तु विद्यारम्भोपयोगिनि वयसि विद्यारम्भे सञ्जाते,
क्रमेण स अक्सफोर्डमहाविद्यालयाधीनयोः इटनकाइष्टचार्ज-
कलेजाख्यविद्यालययोर्विद्याभ्यासं कृतवान् । एकत्रिंशाधिका-
ष्टादश-(१८३१) खुष्टाब्दे स हि महात्मा सर्वश्रेष्ठोपाधिं प्राप्य
विद्यालयान्निष्क्रान्तोऽभवत् । शैशवसमये च रक्षणाशीलसम्प्रदायं
सर्व्वाल्लनानुजगाम । द्वात्रिंशाधिकाष्टादशखुष्टाब्दे न्यूर्कनगरस्य
प्रतिनिधिर्भूत्वा प्रथमं पार्लमेण्टमहासभायाः सभ्योऽभवत् । तत्र
महासभायामत्यल्लोयस्येवानेहसि स्त्रकौयाऽसाधारणवाग्मितां
प्रख्यापयामास । जनचत्वारिंशाष्टादशखुष्टाब्दे (१८३६) लर्ड-
मेकलेनाम्ना वाग्मिना तस्याध्यवसायो द्रढव्रतञ्च भृशं प्रशंसितम् ।
चतुश्चत्वारिंशदधिकाष्टादशखुष्टाब्दे (१८४४) सार् रवार्ट्पौल-

नाम्नाऽसौ कोषागारस्य बालसभ्यपदव्यां नियोजितोऽभवत् । एवं तेन स्वकौयाऽतुल्यवाग्मितादिगुणधामप्रभावेण यथाक्रमं पार्ला-
मेण्टमहासभायाः सभ्यतानुगता नानापदव्यधिरुदा । अष्ट-
शष्टाधिकाष्टादशशतखुष्टाब्दे (१८६८) प्रथमं स प्रधानमन्त्रिपद-
मधिचकार । परं क्रमेण वारत्रयं तत्पदवीमधिकृत्य इंग्लण्डस्य
यशःसौरभं दिगन्तेषु प्रसारयामास ।

ततोऽष्टनवत्यधिकाष्टादशखुष्टशरदि (१८६८) निखिलधरा-
तलं गाढतमसाऽष्टखन्, आयर्लण्डवास्तव्यमानवहृदयकुसुदानि
सङ्कोचयन्, भारतीयप्रजाहृदयचकोरजातमगाधहताशताजल-
निधौ निमज्जयन्, इंग्लण्डोयप्रजानक्षत्राणि दुःसहवियोगव्यथा-
निष्प्रभौकुर्वन्चक्षुः गतः किल राजनीतिगगनतलात् ग्लाडस्टोना-
भिधः पूर्णिमाचन्द्रः । तमपहता खलु दुरन्तेनावश्येन कृतान्तेन
गृह्यतः किल सर्वकार्यसुमन्त्रणावादः प्रधानामात्यः इंग्लण्डभूमे-
र्गौरवविवर्धकमुखोज्ज्वलकररत्नाभरणरूपो भारतीयप्रजानां
सर्वदुःखापनोदकामो सुहृदामग्रणीः, समस्तधरणीमण्डलस्या-
द्वितीयो राजनीतिज्ञः । तस्य परलोकप्रस्थानमाकर्ण्यारुदत्
समस्तपारावारपरिहृता निखिला धरणी । अमुच्चक्षपि युगपत्-
ल्यरूपं श्रवणे मित्राणि चाहर्निशमश्रूनीति किं बाहुल्येन ।

अनुश्लोकी—EXERCISE.

१ । देशबन्धुचित्तरञ्जनदाशः, बाल्यकालः, शिक्षा, विदेशगमनं,
तत्र शिक्षा, तत्रावस्थानकाले विदेशिनां भारतीयान् प्रति अनुचितव्यव-
हारस्य तीव्रप्रतिवादः, तेन कर्तृपक्षीयाणां सनन्दाने कार्पण्यं, ततो

व्यवहारजीवपरीक्षायासुत्तीर्णः, स्वदेशागमनं, कर्मजीवनं, प्रभूतार्था-
र्जनं, दानं, राजसंसर्गात्यागः, देशकार्यं आत्मनियोजनं, कारावासः,
तस्मात्कृत्तिः, परलोकगमनं, देशवासिनां शोकः, तेषां शस्त्रानगमनं,
तदृदृश्यञ्च ।

चैतन्यः

अस्ति गौडेषु गङ्गोपकण्ठे नवह्रीपाभिधं नगरम् । तत्र
चेतन्यापरनाम गौराङ्गो जगन्नाथमिश्रस्य पुत्रत्वेन शचीदेवीगर्भ-
पञ्चाशीत्यधिकचतुर्दशशतखृष्टाब्दे (८८५) जन्म परिजग्राह ।
अयं खलु वंशो वङ्गीयवैदिकभूसुरकुलान्तर्गतः । तदंशधुरन्धरः
कोऽपि पूर्वजो भागीरथीतौरनिवासमिषेण श्रीहृददेशतः सपरि-
वारमागत्य ज्ञानोन्नतिविषये वङ्गानां केन्द्रभूतं नवह्रीपनगर-
मध्यवास । तदन्वयपावनीकृतोऽयं गृहीतसत्र्यासविश्वरूपानुजो
विश्वेश्वरो महिमगौरवेण तस्मतानुसारिभिः पराचोर्नैर्वैष्णवैः
विष्णुरवतारत्वेन उपकल्पितः तत्रभवतः प्रेमावतारत्वं पुनः
सवदादिसम्मतमिति प्रतिपादयिष्यते परस्तात् । मिथिलातो
न्यायशास्त्रमधीत्य वङ्गेषु प्रचारको वासुदेवसार्वभौमसकाशात्
अशेषविधशास्त्रनिचयानधीत्य धर्ममोमांसादिषु युक्त्यतिशयस्य
परां काष्ठां समालम्बवानयं नवपुरुषावतारः श्रीमान् गौराङ्गो-
देवः । मैथिलताकिंकधुरन्धरपक्षधरमिश्रविजयेन यसो धवला-
यितदिङ्मण्डलः किं पुनर्वङ्गभूमिः रघुनाथशिरोमणिः ; गौडीया-

नामभिनवमीमांसकः स्मार्तकर्मनूतानेषु रघुनन्दनभट्टाचार्यः ;
 तान्त्रिकक्रियासु लब्धप्रतिष्ठकृष्णानन्दस्तदगुरुपादान्तेवासिनो
 तस्य सतीर्थाः आसन् । परं यस्यान्तरात्मा समाजधर्मयोः
 पातित्वदर्शननानिश्चं क्रन्दते तयोः संस्काराय च यस्य जन्म-
 परिग्रहः, एतादृशो महाप्राणस्तदन्तरिणावान्तरविषयालोचनया
 पृथगजन एव चित्तस्य प्राशस्त्यं परिहृष्टिञ्च लब्ध्वा कथंकारं
 केवलेन तद्रसेन रसित एव चिरमवस्थातुं शक्नुयात् ? अतएव
 पठद्दशायामेव संस्कारकार्येऽविचलितलब्ध्यासौदसौ महामतिः ।
 किं बहुना प्रथमायाः पद्म्याः लक्ष्मीदेव्याः आकालिकमहा-
 प्रयाणान्ते यौवने कृतपादक्षेपां बालतपनविक्रमनोन्मुखाभ्युज-
 सदृशीं स्नानुरूपां रूपसीं बधूं विष्णुप्रिया लब्ध्वापि, अन्तेवासिभ्यः
 शास्त्रधर्मविकरणजनितयशःसौरभायितदिग्विभागे पूर्णे यौवने
 स्वयं वर्त्तमानस्यापि संस्कारस्थावश्यसम्पाद्यत्वं तस्य हृदये जाग-
 रुकमासौदेवः निरन्तरम् । अतः सुविस्तृतं यशःसौभाग्यमाषा-
 ढीयगङ्गासदृशीं, पूततमां मनोरमां रमां, शोकजराजौर्णा-
 मङ्गजाङ्गगतप्राणां स्निग्धस्नेहप्रतिमां जननीमपि महत्तरकार्य-
 सम्पादनाशयाऽविगण्य केशवप्रतिमात् केशवभारतौतो लब्धदौक्षः
 संस्कारोपदेशकामनयैव गृहीतपारिव्रान्थोऽयं नवोनभाववहितो
 महापुरुषराजः श्रौमान् गौराङ्ग आसथरात् सेतुबन्धं स्वाभिमत-
 धर्ममतं प्रचारयन् सफलकामतया परिगतचित्तप्रसादः पूततमे
 पुन्योत्तमचेतले त्रयविंशदधिकपञ्चदशशतखण्डशके (१५३३)
 अवश्यमेव नास्यं नश्वरं शरीरं परिजहारेति कृतं बाहुल्येन ।

अनुशीलनौ—EXERCISE.

१। अधोलिखितविषयमवलम्ब्या प्रबन्धौ लेखनीयः। राम-
मोहनरायविषये—कुत्र वासः, तस्य मतं, समाजसंस्कारः, शक्तिः,
विदेशगमनं, तत्र मृत्युः।

महात्मा गान्धिः

अस्मि भारतस्वापरं प्रान्ते गुर्जरनामको देशः। तत्राऽरव-
-सागरस्योपकूले पोवरनामधेयं नगरम्। तस्मिन्नेवोनसप्तत्यधि-
-काष्टदशशत-(१८६६) खृष्टशके प्रथिते कस्मिन् वैश्यकुले मोहन-
दासकरमचौदगान्धिर्जननमाप्सदा। तस्य पिता पितामहश्च
तत्रत्यभूस्वामिनां राणोपनामधारिणां वंशपापम्यर्थेण देशोयान-
पदमलं चक्रतुः। तयोरौदार्यस्य प्रभुपरायणताया धर्मानुरागस्य
च ख्यातिरद्यापि देशे तस्मिन् प्रसिद्धिरस्ति।

एवमपि हि मोहनदासस्य जनयिता लोकेषु तेजस्वितां
तथा धर्मानुरागं न्यायनिष्ठत्वं शास्त्रज्ञानञ्च यथायोग्ये विन्यस्य
जनन्यपि च स्त्रीजनोचितविविधगुणेन तथा धर्मप्राणतया मनौ-
षया विशेषतो रुजाभिभूतानां शुश्रूषया च सर्वथा समाकर्षयतां
तदानो प्राक्ततानां मनांसि बाहुल्येन। ईदृशयोरादर्शदम्पत्यो-
नन्दनः स खलु गान्धिः, प्रथमाङ्कुरिते व्रयति मातृतः पेलवतां
मनोऽस्तिमत्यतिप्रशस्तां करुणां तथा पितुर्मनस्वितां गुरुगन्धोर्

ज्ञानमुभयत ओजस्वितां धर्मानुरागं भगवदभक्तिश्चाभिलभ्य
प्राप्ते द्वादशे वर्षे परिणयमकरोत् ।

परं शैशवे प्राक् सोऽयं मनस्वी स्थानीययोर्द्वितययोर्विद्या-
लययोः शिचकात् प्राथमिकशिखां समाप्य द्वादशवर्षवयःक्रम-
वेलायामुच्चविद्यालयं प्रविश्य तस्मात् सप्तदशवर्षवयःक्रमे प्रवे-
शिकापरीक्षातः समुत्तीर्णोऽभवत् । तत्र किलाध्ययनकाले
कस्यचित् सुहृद उपदेशेन विशिष्टव्यवहारजीवपरीक्षार्थं लण्डन-
नगरीं गन्तुं तस्य मङ्गती प्रवृत्तिरभवत् । किन्तु जननी तदव-
गम्य प्रथमतो नानाविधचेष्टया तं निवारयत् । किन्तु सा तत्र
विफलमनोरथतया पुनस्थाप्याग्रहातिशयश्च ज्ञात्वा कस्यचित्
जैनक्षपणकस्य सविधे “मद्यं मांसं तथा रमणीसंसगश्च सर्वथा
वर्जनोयं तवे”ति तं सत्यं वाचयित्वा परिशेषे विदेशगमन-
मादिदेश ।

ततःप्रभृति मातृभक्तौ हि स लण्डननगरीं गत्वा तत्र वर्षद्वय-
मवस्थाय प्रतिक्षणमेव जनन्युपदेशं स्मरन् केवलपि व्यसनेषु संसक्तो
नाभवत् । ततश्च सम्पाद्य विशिष्टव्यवहारजीवशिचक्षणीयविषयं
तदध्यक्षतोऽनुमतिपत्रमासाद्य प्रत्यावर्त्य च स्वदेशं कियंद्दिनं
वैदेशिकमोहमदिरोन्मादनयोन्मादितोऽभवत् । अनन्तरसुपरते
च तन्मोहे स्वप्रकृतिमासाद्य ब्रह्मचारीवद् गुरुकठोरं नियममव-
लम्ब्य भागवतादिवेदवेदान्तग्रन्थानधीत्य प्रकृतमनुष्यपदवी-
मुपार्जयत् ।

तदनन्तरश्च सुखेप्रदेशीयप्रधानविचारालये तस्य प्रथम-

कर्मजीवनस्य कार्यान्वयः एव समुपजायते । तत्र च सर्वैक-
वक्षरे कृते कार्यं त्रिनवत्यधिकाष्टादश-(१८८३) खृष्टशके
पोवरवन्दरीयः कश्चित् सार्थवाहः स्त्रोयाभियोगसमर्थनार्थं दक्षि-
णाप्रिकादेशं तं प्रेरयत् । नूनं तदानीं तत्र भारतीयौपनि-
वेशिकानां क्रमोन्नतिं समौह्यं तत्रत्ययूरोपीयाः आत्मप्रधान्यं
भारतीयैः काले विवृतं भवितुमर्हतीति भाविनीं शङ्कां विगणय्य
सर्वथा तान् निर्यातुमभिवितुं निश्चितुञ्च यतमानाः आसन् ।
परं शिक्षितमशिक्षितं भद्रमभद्रं सम्पन्नमसम्पन्नं वा भारतीयं
सम्भाषयन्ते ते “कुलीति” नितान्तनिकटसंज्ञया । तादृशीं दुर्गतिं
भारतीयानां संस्मरन्नेकदा पश्चि गच्छन् महाभागः नगरप्रहरिणा
चरणेन प्रहृतः । अन्यदा कस्मिन्नधस्तनविचारालये शिरस्त्राणमुन्मो-
चयितुमादिदेश । परत्र कदा बाष्पीयशकटगमनसम्पादकश्च तं
प्रथमश्रेणीतो वलेनावतारयत् । इत्याद्यनुचितानुष्ठानं यूरोपीयानां
स्वयमभीक्ष्य समुपभोग्य च स्वयं निरर्थ्यातनं तत्प्रथमनोपायं भाव-
यन् तत्रैव स्थितः । तस्मिन्नेवावसरे श्वेताङ्गशासकाः गुरुकठोरं
यावतीयनिरर्थ्यातनं सम्भवति तद्राजकीयविधानानुमोदितं विधाय
तेन नियमेन निरर्थ्यातयन्ति भारतीयान् ।

ततः षोडशधिकोविंश-(१८१६) खृष्टाब्दे द्रान्समालभूमेः
राजप्रतिनिधिः बहुप्रतिवादसत्वेऽपि नवीनराजविधानं राजानु-
मोदितं कृत्वा तत्र प्रावर्त्तयत् । तच्च—“एसियाखण्डवासिनां सर्वश
एव स्वनामलिखनमङ्गल्यङ्गनञ्च राजद्वारे वन्दिवत् कर्त्तव्य”मिति,
तच्चाशेषविधप्रतिवादेनापि विफलं कर्त्तुमसमर्थतया परिशिषे

“निष्क्रियप्रतिरोधः” (प्यासिम् रेजिस्टेन्स) नामान्दोलनमवलम्बयत् । तदान्दोलनस्य परिणामे सप्ताद्यधिकोनविंश-(१८०७) ख्रिष्टाब्दे तस्य मासद्वयं कारावासो घटते स्म । तत्रैव चैकोनशताद्यधिकाष्टादश-(१८८८) ख्रिष्टाब्दे वुयरसंग्रामे आहतानां शूयूषणार्थं सेवकसमितिं सङ्गठ्याहतं शूयूषयत् । तत्कार्येणातिशयः प्रीतो राजप्रतिनिधिस्तस्मै पदकमेकमदात् । एवं चतुरधिकोनविंश-(१८०४) ख्रिष्टाब्दे भारतीयेषु भेगाख्यमहामारिसमुपस्थिते सेवकसमितिं विन्यस्य रोगक्षिप्तानां सेवां कृत्वा सेवाव्रतमुदघापयत् । ततः षडधिकोनविंश-(१८०६) ख्रिष्टाब्दे ईराज-राजशक्तेर्विरुद्धवादिनां जुलुलाण्डवासि-कामिजातीयानां युधे पुनः सेवाव्रतमवलम्ब्य राजदत्तपदकमेकं प्राप्तवान् । इत्यनया दिशा तत्रत्यदेशवासिनां श्वेताङ्गकृष्णाङ्गानां विविधानि हितकार्याणि सम्पाद्य तस्मात् प्रत्यावृत्य इंग्लण्डमुपगम्य च महासमरे ईराजानां साहाय्यार्थं तत्र भारतीयसेवकदलं संस्थाप्य तेषामशेषविधं साहाय्यं कृतवान् ।

तदनन्तरं भारतेषु सप्तदशद्यधिकोनविंश-(१८१७) ख्रिष्टाब्दे सम्पारणाख्ये देशे रायतगणेन सह तत्रत्यनीलकरविदेशीय-वणिजां भूसम्बन्धीयविवादोपस्थिते भारतमागम्यासीमयत्नेन तेषां रायतजनानां पञ्चमवलम्ब्य सर्वे स्वमीमांसत् । ततः परमाहम्भदावादीयप्रावरणवयनयन्त्रपरिचालकानां अस्मजीविनां तदयन्त्राध्यक्षैः सह मनोमालिन्योपगते अस्मजीविपञ्चमवलम्ब्य “यावन्तं तेषामभियोगः कर्तुं पञ्चैर्नोपशमितव्यः, तावन्तमेव मम

प्रायोपवेशन”मिति प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञानुरूपं कर्म कृत्वा परिशिषे स्वामीष्टफलमलभत ।

परं षोडशाधिकोनविंश-(१८१६) खृष्टशरदि गुर्जरदेशे अस्याजन्मत्वेन राजकरदातुमसमर्थाभ्यः प्रजाभ्यो गुरुकठोरनियमेन करमाग्रहितुमारेभिरे राजपुरुषाः । तच्चानुचितं मन्यमानो महापुरुषः तासु “सत्याग्रहमन्त्रं” प्रचारयत् । तच्च—“वल-वतोऽमानुषिनिर्व्यातनमपि विशिष्टैरेव धैर्यैः सहनीयम्, न पुनः कथं कथमपि प्रतिपक्षत्वेन वर्त्तितव्य”मिति । तन्मन्त्रानुप्राणिता-स्तत्रत्यास्तथानुष्ठितेनाचिरेण स्वीयकरभारादुन्मूक्ता आसन् । ततःपरं देशेऽस्मिन् “रौटालविल” नाम्नीं प्रजाप्रतिकूलराज-शासनपद्धतिं प्रचारितुमुद्युक्ते राजपुरुषे गान्धिप्रमुखा भारतीय-जनमङ्गलाकाङ्क्षिणो महापुरुषाः तत्पद्धतेरनौचित्यमाख्याय तौत्रं प्रतिवादं कुर्वन्तोऽपि तान् न विगणय्य राजपुरुषाः तत्पद्धतिं राजविधानानुमोदितामकुर्वन् । तेन महात्मा भारतेषु सर्वत्र स्वीयासाधारणसत्याग्रहमन्त्रं शनैः शनैः प्रचार्य तत्प्रतिकारकाल्ये समुद्बोधयज्जनमानसम् । तस्मादेव हि सम्प्रति पञ्चनदीयज्जालि-यानवागाख्ये तादृशानां पैशाचिकात्याचाराणामनुष्ठानमभवत् ।

अधुना तत्सत्याग्रहमन्त्रमेव “नन्-को-अपारेश्न” वा सह-योगितावर्जनरूपेण परिणतिरासीत् । तस्य स्थूलार्थस्तु “राज-सम्पर्कः सर्वतः परिहर्तव्यः” इति ।

वस्तुतः वर्त्तमानेऽस्मिन् जगति महात्मनोऽमानुषौ त्याग एव तस्य देवत्वमुपस्थापयति बाहुल्येन । स हि निर्व्यातित-

पक्षमवलम्ब्य प्रवलवाधाविपत्तिमपि चाविगणय्य तत्प्रतिकाराय
स्वशक्तिमुपस्थापयत् पर्याप्त्येन । सन्तोह जगति बहवो धार्मिकाः
बह्वध कर्मिणस्त्यागिनश्च किन्तु एकस्मिन्नेव विग्रहे एतेषामपि
त्रयाणां समवायो नितान्तविरल एवास्तां मुधैवाधिकजल्पनेन ।

अनुशीलनी—EXERCISE.

अधोलिखितविषयमवलम्ब्य प्रबन्धो लेखनीयः । मनस्वी स्वर-
आश्रुतीप्रसूखोपाध्यायविषये—वंशपरिचयः, पाठ्यावस्था, कर्मजीवनं,
प्रधानविचारपतित्वं, विश्वविद्यालयस्याध्यक्षता, कर्मशक्तिः, उपाधि-
लाभः, चरित्रम्, मृत्युश्च ।

व्याघ्रो वानरः शृगालौ च

एकदा काचित् शृगालौ श्रावकान् आदाय वनं विहरति
स्म । अथ विहरन्त्यां तस्यां रविरस्ताचलचूडामुपागतः । ततः
सन्ध्यासमागमे सा नातिदूरे व्याघ्ररवमाकर्ण्य भौता भौता
सन्निहितं कञ्चित् विलदुर्गं प्रविशेत् । तत्र ब्राणेन व्याघ्रविवरं
परिज्ञाय किं करणीयमिति विचिन्तयन्त्यां तस्यां कञ्चित् व्याघ्रः
सपदि एव विवरसमोपमुपागत्य केनापि सत्त्वेनात्र वर्तितव्य-
मिति विज्ञाय सुभृशं ननर्द सुहुर्मुहुर्विजृम्भयच्च । तादृशं

नादमाकर्ण्य सा शवकान् सुहृर्मुहुस्ताडयामास । तेन ते उच्चैः
क्रन्दितुमारेभिर ।

ततः शृगाली सान्त्वनाच्छलेन तान् शवकान् उच्चैरकथ-
यत्—रे पुत्रकाः । मारुदित, दिष्ट्या महाकायः कश्चित् शार्ङ्गलः
आत्मनात्र समायातः प्रविष्टेऽस्मिन् दुर्गमध्ये व्यापाद्य तेनाशन-
क्रियां निर्व्वहयामि । यदि वो एतादृशं रोदनमाकर्ण्य पला-
यते तर्हि निराहारेणानुदिनं वर्त्तितव्यम् । एतदाकर्ण्य स खलु
व्याघ्रः भीतो महदेव सत्वमत्र वर्त्तितव्यमिति संविज्ञायाति-
द्रुतं पलायते स्म ।

अथातिद्रुतं पलायमानं तं दृष्ट्वा 'सन्निहिततरुशाखाः
कश्चित् वानरस्तमाह—भोः भोः मामक, हन्त ! कष्ट' ॥ त्वं
शृगालीभिया पलायसे ? प्रत्यावृत्त्य गच्छ पुनस्तत्र अहमपि
त्वया सह गत्वा दर्शयामि ते भयकारणम् दुष्टां शृगालीमन्तरा
नान्यत् । तदाकर्ण्य चकितो व्याघ्र आह—सौम्य, अहं तत्र
गन्तुमर्हामि, परं यदि त्वं दुर्हत्तसत्त्वेन सन्ताडितः मां विहाय
पादपशाखां समाश्रयसि तदा मे किं करणीयम् ? वानरो
आह यदि मद्वचसि ते प्रत्ययो न स्यात्, तर्हि पुरोवर्त्तिन्यानया
स्तया मे श्रोत्रां बद्ध्वा भवक्लाङ्गूलेन सह वेष्टयित्वा मामपि तत्र
नय इति स्थिरौकृत्य तथा कृत्वा तत्र गतयोः वानरव्याघ्रयोः
शृगालो भूयः कौशलजालं सुविस्तार्य्य पोतकान् आह—भोः
भोः वल्काः, प्रथममसौ प्राणी युष्मत्क्रन्दनमाकर्ण्य पलायितः,
अधुनातिचतुरो भवन्मातुलः भूयस्तमेव बद्ध्वा समानयति, यिनासौ

उत्प्लवितुं पलायितुमपि नाहंति । विरमत विरमत पुत्रकाः
 क्षणादेवासौ मदीयकरालदशन मध्यवर्ती सम्प्रविष्यतीति । तदा-
 कर्णं शृगालौ स्वरमनभिज्ञातो मन्दबुद्धिः शार्दूलः भटिति दिश-
 मदिशं वा पलायितुमुपचक्रमे । तेन त्वरितं गच्छति तस्मिन्
 दृढबद्धो मन्दघो वानरः वृक्षप्रस्तराघातेन जर्जरितः अविलम्बेन
 पञ्चत्वमुपगतः ।

इच्छति यः परानिष्टं दुरात्मा कौतुकप्रियः ।

अनिष्टं निश्चितं तस्य स्वयं सोऽपि विपद्यते ।

ग्राम्य-जम्बुकौ

कश्चित् जम्बुकः लुब्धकैरनुसृतः द्रुतं धावन् पथि स्थितं
 कश्चित् ग्रामीणं दृष्ट्वा सकरुणं प्रार्थयामास । भद्र, लुब्धकैः
 आसितोऽहं देहि मे भवत्कुटीरे क्षणं विश्रामस्थानमिति । स
 ग्राम्यः स्वस्तीत्युक्त्वा स्वगृहकोणं दर्शयामास । अत्रान्तरे व्याघ्राः
 तस्य अनुपदमेवागत्य तमेव ग्रामीणं पप्रच्छुः । सौम्य, इतो
 यान्तं कश्चित् जम्बुकं दृष्टवान् ? सोऽप्याह—न हि मया दृष्टः,
 इति वाङ्मात्रेण परिज्ञाप्य, परं तस्य निङ्गवस्थानं वारं वारं
 अङ्गुलि-चालनेन निरदिशत् । तदप्यपरिज्ञाताङ्गुलिसङ्केतेषु
 तेषु सुदूरं निर्गतेषु जम्बुकः निभृतं गन्तुं समुपचक्रमे । तद्-
 दृष्ट्वा ग्राम्य आह—अये, किमेषा रीतिः, येन ते अभयं दत्तं तम-

नादृत्य कथं गन्तुमारभसे ? जम्बूको मन्दं विहस्याह—भद्र,
वचनपरिपन्थिनौ ते अङ्गुलिः इदानीमपि स्तथयति मे भव-
बन्धनम् । न चेत् उपकृतेरानृणं नूनमवगच्छेयम् । इत्युक्त्वा
द्रुतं तस्मादपगतः ।

वचस्यन्धत् मनस्यन्धत् कर्मस्यन्धत् दुरात्मनाम् ।

वचस्येकं मनस्येकं कर्मस्येकं महात्मनाम् ॥

काकः शृगालश्च

अथैकदा कश्चित् बलिभुक् मांसविक्रेतुर्विपणितः मांसखण्ड-
मेकं चोरयित्वा चक्षुःपुटेनादाय सुसन्निहित-तृणाशया-
मुपविष्टः । तत्र पादप-च्छायां संसेवमानः कोऽपि जम्बूकः
तमवलोक्य कपटप्रबन्धेन वक्ष्यित्वा मांसं लब्धमिच्छन् बलिभुज-
मुपेत्य ललितवचनोपन्यासेनाह—मित्र, कुशलं ते ? अहं तावत्
भवतः सख्यमिच्छन् नानास्थानमुल्लङ्घ्य इत एवाभिवर्त्ते । परं
वनोपवनं शैलकुञ्जश्च परिभ्रमता मया भवतां सहस्रः कुचापि
सर्वाङ्गसुन्दरो विहङ्गमो नाद्यापि विलोकितः । ईहो !
किमिव ते भ्रमर-कण्ठी पक्ष-पुटौ वासुदेवसमप्रभा चक्षूः ।
इन्द्रीवर-नीले नयने नृत्यकारणक्षमौ च चरणौ । हस्त ! कष्टं
तथापि मे द्रव्यत् दुःखं यत् धात्रा सर्वाण्यपि ते चित्ताह्लादकराणि
अङ्गप्रत्यङ्गानि विधाय परं क्लपणतया मूको निरमायि । स्वल्प-
बुद्धिरसौ काकः स्तावदात्मस्तुतिं समवर्गम्यालोचयत्—“अहो !

पर्याप्तं मद्रूपविमुग्धोऽयं जम्बूको यदि मे कण्ठस्वरं शृणुयात्
तर्हि महान्तमेव विस्मयमालभिष्यति” इति विमृश्य यावदसौ
चक्षू व्याददौ तावदेव मांसखण्डं भूमौ पपात । शृगालः
स्वाभीष्टमांसखण्डमासाद्य पुलकितमनाः तस्मादपगत्य गभीर-
तरं वनदेशमुपागच्छत् । काकस्तु परमात्मबुद्धिं निन्दयन् अन्यत्र
समुपययौ ।

स्वार्थेन भजते धूर्तः सिद्धे कार्ये विरज्यते ।

न कस्यचित् प्रियो धूर्तः कथित् धूर्तस्य न प्रियः ॥

चिन्ताघटितरचना—Reflective essays.

प्रागुक्तेषु द्विविधरचनानिर्माणेषु चिन्ताघटिता रचना तावत्
तृतीया । तच्च नैति-गुणावस्थाप्रवादमूलतया चतुर्धा विभजितुं
शक्यते । एषा हि रचनातिकठोरतया विवरण-वृत्तान्तरचनान्तेषु
लेखनीया । अत्र लेखयितुः स्वमतमेवातिप्रबलया अन्येषामपि
मतं प्रथममुद्धृत्यात्ममतं परिशिष्टे प्रकटनीयम् । एतादृशे प्रबन्धे
विषयविशेषस्य, तस्य संज्ञयाः उत्पत्तेः कारणस्य चोपकारिताया
उत अपकारितायाः रूपस्य विपक्षस्य वा मतं समुल्लेख्य सर्व-
त्रेपि स्वमतं प्रकटय्य सप्ताप्तिं नयेत् । एतद्रचनादर्शो यथा—

कालः

इह तावदेक एव कालः द्रष्टुमुद्गर्ताद्युपाधिभेदेन बहुधा विभज्यते विद्वद्भिः सर्वे खलु प्राणिनः तद्वशेन आविर्भवन्ति, तोरोभवन्ति, संतिष्ठन्ते च । तन्तु कालं ह्यथा न यापयेत् । यस्यावत् आलस्यात् तं नयति स च जगत्प्रभृदयमात्मोन्नतिश्च प्राप्तुं न शक्नोति, परं यावज्जीवं दुःखमनुभवति च । एवमपि च संसारेऽस्मिन् न तावदेकोऽपि प्रभुतार्थदानेन मधुरवचन-विन्यासेन जीवन-यौवन-विनिमयेन च सुदृष्टार्हमपि क्षणं तमात्मवशं नेतुं समर्थोऽस्ति । देवा अपि च कालवशेन सृष्टि-स्थिति-संहारादिकार्याणि कुर्वन्ति पुनस्तस्मिन्नेव लीयन्ते ।
उक्तञ्च—

ये समर्था जगत्प्रभृन् सृष्टिसंहारकारिणः ।

तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ॥ इति

य एव कालस्य सद्व्यवहारं विदधाति ; स हि विद्यार्ज्जने धर्मार्ज्जने अर्थार्ज्जने च प्रभवन्ति । जगतामशेषसौख्येन च समन्वित एव स्यात् । नितरामभ्युदयकाङ्क्षिणः प्रेष्ठमानवकाः, सुदृष्टार्हमपि कालं ह्यथा नातिवाहयेत् । उक्तं हि—

कालमूलमिदं सर्वं भावाभावौ सुखासुखे ॥

कालः सृजति, भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुप्तेषु जागर्ति कालो हि दुरतिक्रमः ॥ इति

अतएव कालस्य सद्व्यवहारः सर्वथैव समाचरणीयः सर्वेषा-
मिति किं बहुधा ।

प्राचीनभारतम्

इहो ! विद्यावयोवृद्धाः, प्रिययुवानः, सुकुमाराः कुमाराश्च,
अवगच्छस्वम् ; शतार्धवत्सरादूर्ध्वं अवत्ये खलु सम्ये जगति
शिञ्जिताभिमानिनः सभ्याः अस्मद्देशीयाश्च प्रायश एव पाश्चात्य-
शिञ्जितानुप्राणीताः सामाजिकाः अन्नभवा रीतिं नीतिं ज्ञानञ्च
किमन्यत् शिञ्जादीन्नाप्रभृतिं यावतीयां प्राचीनकर्तव्यानुष्ठान-
पद्धतिमपरां विश्वविश्रुतामनुनीयामतीतकीर्तिकारिणीञ्चापि
तुच्छातितुच्छतरं समवमन्य तर्ङ्गितानन्दिता इव प्रतीच्यमोह-
मदिरासंवशीकृतमानसाः आत्मानं स्वसर्वस्वञ्च दीनातिदीनतर-
ममन्यन्त । संप्रति हि देवगत्या यथार्थशिञ्जितानामदम्य-
चेष्टापरम्परया कारणकोटिकानां घातप्रतिघातेन च तदेव हि
ह्रिया धारा प्रसक्तता च कथं कथमपि न्यूनीभूय निद्रालसित-
जननयनान्तर्पथ्यन्ते बालाम्बरमणिमयूखमिव स्वरं स्वरं स्त्रीया-
सामान्यमतीतगौरवमातनोत्यतितराम् । तच्च सातिशयमेव
शुभमसूचकं मन्दभागधेयानामस्मदीयानामतिमाचम् । यतः
प्राचीनतमानां ज्ञानविज्ञानाधाराणां शास्त्राङ्गसाहित्यानामध्ययने
संजायते जातीयता, क्रमोन्नतिश्च शनैः शनैरेवात्र जगति ;
यत् तेषां पूर्वजनानां यशोऽवकीर्णं भास्वरे पथि सञ्चरणेन नूनं

सम्भवति तेषु तेषु प्रवृत्तिप्रेरणा निराधारा रतिश्च ; सुतरामात्मो-
न्नतिसंविधाने तदेवान्वयतमं प्रकष्टं वीजमिति किं तच्च
विचारणानां प्रतीक्षा ?

अग्र्यहो ! दृश्यते तावत् पर्यालोचितेषु समग्रभूभागेषु
यद्यपि कापि भूमिः अतोत-गौरवमहिम्ना विश्वमानसं मोहयति
स्तम्भयति रमयति च सा किलानन्तवसुपर्वतारामनदीचैत्य-
ग्रामसंधारिणी दन्तुरादिजन्तुसंवहविग्रहा सर्वसौख्यसंप्रोहा
विमलाम्बरचुम्बितमहामहिममहिम्नमौलिविलसिताशेषतुषार-
सारसञ्चयमुकुटा घनच्छदमहीरुहमेदुरदूरदूरान्तरकुसुमसुसुमा-
यितकाननस्थामलदीर्घकुन्तला, वच्चोजस्यर्शजदोलन् मन्दाकिनी-
श्रुक्तिमौक्तिकदामविलोला, स्वर्णसाम्यश्यामाकहरितायितामल-
दुक्षूलजघनच्छदसङ्कुला, नीलजलविजलधौताङ्घ्रियुगला, काक-
क्षितकोकिलबलाकाबर्हिङ्कुलप्रखरमुखरदिगन्ता, वरश्चार्थ-
पूज्यान्यस्तसमस्तशर्मकर्ममुख्या, सततविततजीवजीवनधारण-
कारणशस्त्रमुसुमायिताख्या, अगच्छपुण्यार्थतीर्थसत्तमपत्तनशत-
शोऽवकीर्णा, ऋतुषट्कपर्यायितवर्त्यभोगसाधना, महामहीयसी
मान्यमनःप्रेयसौ मदीयेयं भारतीया वन्दनीया पुण्या भूमिः ।

अस्यामेव हि भुवनतपनप्रथममयूखमुखरितप्राचकाष्ठाः विश्व-
प्रेष्टाः वेदाः प्रचारिता जाताः । ते हि कदा कथं किमर्थं वा कैः
निरमायिषतेति संशयदोलायां दोदुल्यमाना विशालदृशो विच-
क्षणाः अद्याप्यनासावधयो बहुधामन्त्रयन्ते । प्रज्ञायन्ते च वेदाः
श्रुतिसृतिपरम्परया स्वयमेव परमैष्ठिचतुर्म्बुषपङ्कजविनिर्गताः ।

तथाहि—“स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेपनात् त्रयो वेदाः
अजायन्त” इत्यादि । परं सांख्यवेदान्तप्रमुखदर्शनशास्त्रप्रणेतारो
महर्षयोऽप्यलोकसामान्येनैव प्रज्ञावलेनेषां पर्यन्तभूमिं नाधिरो-
हन्तोऽन्तःपातिना पौरुषेणार्पेण चक्षुषा प्रत्यक्षीकुर्वन्तोऽपौरुषे-
याणि हि वेदवाक्यानीति प्राहुः । तथा हि—“गुरुमुखादनुश्रुयत
इत्यनुश्रवो वेदः, एतदुक्तं भवति श्रूयत एव परं न केनापि
क्रियत इति ।” “न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्” इति
सांख्यसूत्रम् । अपास्तु तदत्यतीता वेदविषयिनी गुरुका कथा,
अत्यतिक्रच्छा गुर्वी गवेषणा च ; यद् रामायणमहाभारतयोः
साम्यभावपूर्णम् अत्युदारोपदेशसङ्गावसम्भवं लौकिकालौकिक-
सर्वविषयसम्बलितमहाकाव्यस्य जगतां न कुत्रापि सङ्गावः
समवगम्यते श्रूयते च न घुणाच्चरन्यायेनापि कदाचित् । अपि
च भवभूतिकालिदासयोस्तुभ्यः कोऽपि वा महाकविः जननममि-
लभ्यात्मनोजातभूमिं परकीयदेशञ्च काव्यरसपीयूषधारया
समभ्यषिञ्चयत् प्रोणयञ्च हालिकजनमानसमपि सातिमाचम् ।
परं कैः कैरेवमेवमालोच्यते यत् “यूरोपीयसेक्सपियरकवेः
कवित्वं कालिदासकवित्वस्यानुरूपम् ।”

किन्तु निरङ्कुशया दृशा तद्वाचयितृणां वाचि पर्यालोचिता-
यामेवमेवमवलोक्यते यत् कविकालिदासस्य भावः कवित्वं रचना-
चातुर्यञ्च तत् यूरोपीयकविकुलकुलपतेः सेक्सपियरस्य भावा-
दितः कवित्वसौन्दर्येण पदयोजनमहिम्ना प्रसादमाधुर्यादिगुण-
सङ्गावसहस्रेण च सर्वत एव उन्नततरम् अत्युच्चकाव्यसम्पत्

परिपूरितश्च । तेनैव च प्रतीच्यभूभागमात्रेषु काव्यान्वेतानि
 किमुत ज्ञानविज्ञानाशेषग्रन्थान् प्रति सातिशयादरः, प्रवला च
 श्रद्धा, गभोरा हि भक्तिरचलेवानुरक्तिः समवलोक्यते प्रज्ञावताम् ।
 परमिह भूगोल-खगोलादिविषये यादृशीं प्रतिभां प्रस्फुरन्तः
 वराहमिहिरब्रह्मगुप्तार्थभट्ट-भास्कराचार्यप्रमुखाः मनोषिणः तद-
 तीव विस्मयकरं कौतुकावहञ्च जगताम् । तेषान्तु सन्दिष्टं
 ज्योतिस्तत्त्वमतिक्रम्य नाद्यापि केचन सभ्याः समग्रज्ञवन् शोभनं
 नवौनतरं वा तत्तथ्यमाविष्कर्तुम् । अपि च मन्यन्ते तावदनेके
 यत् पुरा पृथ्वीं त्रिकोणां सर्पादिप्राणिपृष्ठवस्थितां परितः एव
 प्रभाकरः परिवभ्राम इति प्राचीनार्थ्याणामतम् । तच्चातिहेया,
 परिच्छिन्ना, लवमात्रा च धारणेति सर्वथा वक्तुमुपयुज्यते । यतो
 गोलाध्याये भास्कराचार्येणोक्तम् :—“सर्वतः पर्वतारामग्राम-
 चैत्यवलेखितः । कदम्बकुसुमग्रन्थिः केशरप्रसरैरिव ॥” अपि च—
 “नान्याधारं स्वशक्त्या वियति च नियतं तिष्ठतीहास्य पृष्ठे ।
 निष्ठं विश्वञ्च शश्वत् सदनुजमनुजादित्यदैतं समन्तात् ॥” इति

आर्थभट्टेनाप्युक्तम् :—“भूपक्षरः स्थिरो भूरेवावृत्त्यावृत्त्य-
 प्रतिदेवसिकौ उदयास्तमयौ सम्पादयति नक्षत्रग्रहाणाम् ।”
 किञ्च :—“चला पृथ्वी स्थिरा भाति” इत्यादि ।

आर्थभट्टो भास्कराचार्यश्च नाम पाश्चात्यज्योतिर्विदाचार्या-
 कोपनिस् महोदयात् बहुपूर्वमेव जननमभिलभ्य भुवो गतिं
 माध्याकर्षणशक्तिञ्च समनुज्ञाय यथाहतुः स्म—“आकृष्टशक्तिश्च
 मही यत् तया प्रक्षिप्यते तत्तया धार्यते” एवमपि च यैव

निखिलाङ्गशास्त्राणां मूलरूपा दशगुणोत्तराङ्गगणनाप्रणानी
सा तु भारतीयमहर्षिचरणाराधितेभ्यः आरवोयेभ्यः पाश्चात्त्ये
सभ्यैरधितपूर्वा । उक्तञ्च आरवोयग्रन्थे :—“होक्मा अल् हिन्दु”
भावार्थस्तावदस्य यद् भारतीयविद्वद्भ्योऽधीतवन्तो वयमङ्गशास्त्र-
मिति ।

अन्यच्च नाम भारतं यदा ज्ञानविज्ञानादिविविधविषय-
सूक्ष्मातिसूक्ष्मविचारणया दिशा दिग्देशमुद्गाषयति, सभ्यान्
स्त्वभ्ययति, जगदालोडयति, तदा तावदनेके नाम देशीयाः का
कथा शास्त्रचर्चायाम् ? स्वकीयाहार्थ्याणासुत परिच्छेदादौनाञ्च
मंगहेऽपि मत्तवालिशाः किं वानभिज्ञा नग्नबालकप्राया इव
जाताः । परमपि यत् यूरोपीयदर्शनशास्त्राणां भित्तिस्थानं
ग्रीकदर्शनम् ; तत्तु कपिलादिमहर्षिसमुपदिष्टानां तत्त्वपदार्थ-
प्रतिविस्वमन्तरा नान्यत् वक्तुमुपयुज्यते । पिथागोरसप्रभृतयोऽपि
ये नाम ग्रीकदार्शनिकाः ते हि भारतभ्रमणाय समागच्छ-
न्निति प्रमाणमनेकत्र समालभ्यते । नितरां भारतीयैभ्यस्तद्दर्शन-
वौजं गृहीतं किं न वेति के नाम सन्ति प्रमाणेनावगमयितुम् ?

परन्तु यत् यूरोपीयचिकित्साविज्ञानफलमस्माभिः स्ततः
परतो वा नक्तं दिवसमुपभुज्य विस्मोयते प्रसंशयते च सहस्ररस-
नया तत्शास्त्रम् फलञ्च । तत्तु आरवोयेभ्योऽधीतवन्तस्त-
द् इति चिरप्रसिद्धिः ; ख्रीकृर्बन्ति च सुक्तकण्ठं प्रायश एव महा-
बुभवा विह्वरिष्ठाः इदानीमपि तथा, किन्तु आरव्याः तत्शास्त्रं
भारतीयैभ्यः समवच्छन्निति जनश्रुतिः परं प्रमाणञ्च सुलभतरं

तेषां चिकित्साग्रन्थे भारतभैषज्यानां त्रिफलाहरोतकीप्रभृति-
द्रव्यानां नामसङ्गावं बाहुल्येन समीक्ष्य समुपकल्पितम् ।

किञ्च—“विषस्य विषमौषधम्” इति यत् कविजनसुभा-
षितम्, तत्तु प्रवर्तमानस्य होमिओप्याथनामकचिकित्सा-
विज्ञानस्य भूलतत्त्वम् । परमेतद्वचनञ्चापि आसूत्रं कस्मिंश्चित्
ग्रामाणिके तच्चिकित्साग्रन्थे समुल्लेखदर्शनात् सैव प्रणाली च
भारतीयानां ज्ञातपूर्व्वेति सर्व्वतः प्रतिपद्यते । अन्यच्च-
“अर्षस्वन्तरममृतम् अप्सु लेषजम्” इति ऋग्ऋचा बहुशर-
दूष्टेऽपि सलिलचिकित्सात्र प्रचलिता, सर्व्वत्रैव सुसमादृतेति
स्फुटमनुमातुं शक्यते ।

एवञ्च दृश्यते तावत् स्वकीये परकीये च प्राचीनसाहित्येति-
हासग्रन्थे यत् पुरा पोताश्रयेण पण्यर्थं वारिधिवारि, समुत्तीर्थं
दिग्देशगमनसुत सम्परायेण परकीयदेशविजञ्च भारतीयानां
बाहुल्येन वर्णितम् । नितरां वक्तुमुपयुज्यते ते हि प्राचीनार्था
न केवलं शास्त्रपारमिताः स्वभुजवोर्य्येण तु परकीयभूमिमपि
विजित्यात्मप्रतिष्ठासातन्वन्नतिमात्रम् । रघुवंशे रघोः पारस्य-
स्थानम् ; राजतरङ्गिण्यां काश्मीरभूपतेर्ललितादित्यस्य भुङ्-
खारा- (वोखारा) वाञ्छीक- (वाल्ख)-तुरस्क- (तुर्कस्थान)
प्रभृति प्रदेशानां विजयप्रसङ्गं समुपश्रूय सर्व्वथैतत् सिद्धान्तं
मतं स्वीकरणीयं सभ्यानाम् । एवं नाम सुमात्रा-यावा-वाञ्छि-
सुखतर- (सकोद्रा) प्रभृतिषु द्वीपपुञ्जेषु इदानीमपि सनातन-
धर्मिणामुपनिवेशनिदर्शनमवेक्ष्य वक्तुमुपयुज्यते यत् पुरा ब्राहि-

अर्थं धर्मप्रचारार्थं वा तैस्तं तं देशं समेत्य उपनिवेशः स्थापितः । यावाहीपे तु सम्प्रति यदि च माहाम्मदौयो धर्मो बाहुल्येन वर्तते, तथापि तत्रावलोच्यन्ते द्विशताधिकाः देवमन्दिरा अतौ-
तार्थ्यगौरवमुद्घोष्यात्मनः स्थितिमातन्वन्त्यतिमात्रम् । तत्रत्ये
तु देवमठके धातु-पाषाणविनिर्मिताः शिव-दुर्गा-गणेश-सूर्य-
प्रभृतिदेवविग्रहाः सुप्रतिष्ठिताः सन्ति । परं तांस्तानद्यापि देव-
विग्रहान् वैधर्मिकाः समभ्यर्चयन्ति सालिशयां भक्तिमभिवर्षयन्ति
च तराम् । वालिहीपे संप्रत्यपि च यद्वर्माः प्रचलितः तं तु सना-
तनार्थधर्ममन्तरा नान्यत् वक्तुमुपयुज्यते । तत्र ब्राह्मण-क्षत्रिय-
वैश्य-शूद्राः इति मौलिकवर्णचतुष्टयाः प्राधान्येन निवसन्ति ।
तेषु च ब्राह्मणाः इदानीमपि आमिषमन्तरा केवलं यव-तण्डुल-
फलमूलाशनैरेव जीवयात्रां निर्वाहयन्ति ।

एवं तत्र शवदाहरीतिः सहमरणप्रथा च प्रचलिता स्त्रीणाम् ।
वर्तते चापि नीति-रामायणाज्ज्ञानविजयागम-देवागम-सत्त्वागम-
प्रभृतौनां ग्रन्थानां पठनप्राठनम्, शार्दूलविक्रीडित-वसन्ततिल-
कादिसंस्कृतकृन्दर्पा पद्ये प्रचलनञ्च बाहुल्येन । ऐतिह्यञ्च यावा-
वालिहीपवासिजनसमाजेषु यत् भारतीयकलिङ्गप्रदेशादेव तं
तत् द्वीपं समेत्य निवसन्तीति ।

अन्यच्च यत् प्रसिद्धं : लङ्कानाम् द्वीपं तद्भारतवर्षस्याति-
सन्निहृष्टम् । तत्र च बहुलशरदारभ्य एव , भारतीयानां गमना-
गमनमवस्थितिस्तस्य विजयवार्ता च संश्रूयते । यत् पुरा अयो-
ध्याधिपतिः रामचन्द्रस्तत्राधिवसन्तं भीषणानुशासनं दशाननं

निहत्य स्थलमेतद्विजयमकार्षीत् । तदनन्तरञ्च बौद्धधर्मप्रचाराय राजराजेश्वरो महामहिमाशोको नाम राजा स्वमात्मज-
मात्मजाञ्च तत्प्रदेशं प्राहिनोत् । ततोऽपि बहुलतिथावचिते
गौरीयराजतनुजो विजयसिंहो भ्रातृष्वत्रपाण्डुवासेन सह तत्
स्थलीं समेत्य स्वभुजवैर्येण भूपतिं पराजित्य लोकान् प्रशास ।
ततःप्रभृति लङ्काद्वीपस्य सिंहगोष्ठौशाशिततया सिंहलं नाम
समुपपन्नम् । परतो नूनं तत्र श्रीमन्तादिश्रेष्ठिजनानां बाणि-
ज्याय तत्रोपस्थितिवार्त्तया च मामकभाषितानां सर्वथावितथत्वं
सम्यक् प्रतिपद्यते ।

किञ्च श्रूयते प्राक् भारतभूपात्ताः रोमीयराजपरिषदि स्त्रिय-
शन्देशहरं संप्रेष्य तत्रत्यं तत्त्वमवगच्छन् । परं खुष्टीयप्रथम-
शकमिते फलितज्योतिर्विदस्तात्रोषित्वा शुभमशुभं वा भाग्यफलं
वर्षफलमुत अन्यत् किमपि वा ज्योतिस्तत्त्वं निर्द्धार्य प्रतिष्ठां
समादधिर । अपरतः खुष्टजन्मनो द्वित्रेऽपि शतवर्षोर्द्धं अवस्थानां
श्रेष्ठिनां दौगुच्याऽफ्रिकादेशस्य-कार्थेजप्रदेशे गमनागमनवार्त्ता
संस्थितिश्लाघ्यवगम्यते ।

खुष्टजन्मनः एकपञ्चाशदधिकद्विशतवर्षोर्द्धं (२५१) सिसिलि-
द्वीपप्रदेशे रोमकाधिपेन सह हासद्वुवात्तनामधेयस्य कार्थेज-
सेनापतेरतिदारुणे संप्रवर्त्तमाने सव्यराये रोमीयैः प्रतिपक्षवलानां
कार्थेजौथानां बहवो भारतीयसंग्रामकुशलाः लुञ्जराः निजायत्ती-
क्षताः । परम् आसञ्च तेषां हस्तिपकाः भारतवर्षीयाः सर्व एवेति ।
अन्यत् केचन लोनसुनान्ता मिसरदेशीयकविनोक्तं स्वरचिते

काव्ये, यत् भारतीयानामण्वपारापारविषये परं प्राविण्यसुत जलयुहे च सकलेभ्योऽप्यधिका शक्तिर्महानैपुण्यञ्च समवलोक्यते ।

उद्भूतसन् महोदयेनापि स्वरचिते पुराहृत्ते परिकल्पितम् ; यत् खृष्टप्रथमशकमिते आरवीयाणां भारतवर्षीयाणाञ्च नाविकानां मिसरप्रदेशगमनागमनवार्त्ता प्रमाणञ्चानेकत्र भूरिश एवोपलभ्यते । परं तस्मादपि पूर्वतने काले प्राच्याफ्रिकापादावस्थितं सकोद्राक्षौण्मधिवसन्तो भारतीयः स्वकीयाधिकारं कृतस्त्रदेशं व्यावर्त्तयन्त इति । अपि च खृष्टपूर्वषष्ठौतमे वर्षे (६०) सिन्दुवह्निचमारुह्य कतिशः सनातनधर्मावलम्बिनो बणिजः जर्मणोदधिसुपगताः । तत्र च देवगत्या ऋटितयानतया वेलाभूमिमवलम्बितान् तान् सुवेरियाधिपतिः रोमकराजप्रतिनिधिं प्राहिणोदित्युदन्तमस्माभिरुपलभ्यते । एवं प्रव्रतस्वविशेषजेन राजेन्द्रलालमित्तमहोदयेन च प्रमाणितमेकदा बौद्धधर्म आसमग्रनरत्रोयप्रदेशे प्रचारः आसीत् । परं गृहपटेशस्य च बहुतरं प्रदेशं रुद्रोपासना प्रचलिता जाता, रट्टल्याण्ड-रट्टडीम-राटिस्वन् प्रभृतिजनपदानामौद्दशनामेव तस्याः प्रकृतं प्रमाणम् । एवमासौच पुरा स्क्रटलण्डस्य हाडल्याण्डप्रदेशे काचित् क्रिया या प्रज्जलहृताशने नवनोतं गोधूमादिशस्य च त्रिनि.चिप्य “मां धनं देहि” “मामश्वं देहि” इत्यादि वेदोक्तहोममन्त्रेणाग्निं तपयन्ति लोकाः । अतएव तथा सर्वथा प्रतिपन्नोऽस्ति ; जातुनित वेदधर्म एव प्रललित आसीत् । परमशोकप्रदितग्रमणकानां चीन जापानप्रदेशे च गमनागमनवार्त्ता बहुधोपलभ्यते ;

किन्तु ततोऽपि ऊर्ध्वतने काले महर्षीणां तत्र गमनमाचारशिक्षा चापि श्रूयते । नीलतन्त्रे वसिष्ठदेवस्य चौनाचारशिक्तार्थं चीनदेश-गमनम् । देवर्षिर्नारदस्य श्वेतद्वोपाभियानमित्यादि बहुषु ग्रन्थेषु विदेशप्रयाणमार्थाणामुपलभ्यते । क्षुद्रतमेऽस्मिन् निबन्धे तेषां दिग्दर्शनमेव समवतारितं विस्तरभयात् ।

अपि नाम कलस्वसे संप्रति यद् आमेरिका नाम महादेशाविष्कृतृत्वमारोप्य परमगौरवकुसुमवृष्टिमभिवर्षन्ति पाश्चात्त्यसभ्याः, तत् पयोधिपरिवेष्टितभूमिखण्डं तस्माच्च बहुशरदूर्ध्वेऽपि ज्ञात-मासीदार्थाणामवगम्यते । यतो हि दृश्यते तावत् प्रवर्तमाने कालेऽपि तद्देशान्तःपातिपिकनामकजनपदमधिवसन्तो भूपतयः आत्मानं स्वगोत्रञ्च सूर्यवंशीयत्वेन व्यपदिशन्ति । एवञ्चापि वर्तते तेषां भूभृतां प्रधानमहोक्तवक्तार्यं “रामसीतोया” नाम कम् । तत् रामसीताञ्चनं विना नान्यद् वस्तुं सङ्गच्छते । केवलं देशभेदेन तस्य यत् किञ्चिद्विकृतिमात्रमन्तरेति । एवमपि सम-वलोक्यते पुरा कतिशो बौद्धग्रन्थकाः स्वधर्ममतप्रचारार्थं वर्तमानसकलजनपदवैभवमुत्थतममामेरिकाभूप्रदेशमभिययुरिति कश्चिंश्चन चैनिकग्रन्थे लिखितमस्ति । सुतरां ज्ञातपूर्वा आमे-रिका भारतीयानां सर्व्वथीपपत्तिः, परमेवंविधस्य बहुशो दृष्टान्तस्य नानाविषये नासङ्गावोऽवलोक्यते स्वकीये परकीये वा पुराहृत-सम्बलिते ग्रन्थे ।

संचेपतस्तु स्थूलेन सूक्ष्मेण वा दृशा रसायनज्ञाने संगीते स्थापत्ये कलाज्ञाने भास्कार्ये परस्मिंश्च क्वापि विद्याविषये वा

यत्र यत्रैव लोचनवीक्षणं संपतति तत्र तत्रैवातौततमानामार्था-
गाममानुष्यं नैपुण्यमतुलनीया शक्तिरप्रतिहन्तो प्रतिभा च सम-
वलोक्यते । किन्तु कष्टं भोः कष्टम् । “ते हि नो दिवसा गताः”
अस्माकं तानि दिनानि गतानि, भूय एव समेथन्तोति कल्पनामपि
प्रवर्तमाने जगति कल्पयितुं कोटिका वाधा निराधारा होनता
च सहस्रमूर्त्या वाधयति स्थगयति दूनोति च मदौयमिदं ज्ञदथ-
चेत्यम् । नूनं तादृशान्वयसम्भवित्वेनात्मानं परिचाययितुमधुना
सर्वथायोग्याः खलु भारतीयाः । नूनं न ज्ञायते कदा कर्हि
विज्ञनियन्ता तेभ्यः पूर्व्वधिकारपर्यन्तभूमि प्रत्यर्पयिष्यतीति
कृतमधिकवचसा ।

“जननी जन्मभूमिश्च सर्गादपि गरौयसी ।”

हंहो । सामाजिकाः, अथि प्रियपाठकाः, सुकुमाराः कुमा-
राश्च, संविजानन्तो भवन्तः समग्रेऽग्निन् संसारे, प्रोन्नतमानव-
ममाजे, निरुद्धजनमध्ये च यन्मूर्तिमतीस्तेह्ररूपायाः कारुण्य-
कुसुमस्तवकितान्तरणकल्पवल्लीप्रच्छाद्यशोतलाङ्गायाः जनन्याः
मर्व्वेभ्योऽपि समधिकशान्तिस्तौख्यनिधानतया सर्वातिशयित-
मनोहारितया च निरतिशयितं गरिष्ठं सर्व्वसुख्यस्थलञ्च न वर्त्तते
तदन्यत् किञ्चनात्र जगति ।

अहो रे ! तस्याः परिमलपौष्पप्रतिमवक्षीजरसपानविमली-
कृतप्रफुल्लमानसाः निखिलज्ञानविज्ञानाटवीसञ्चरन्तः सन्तः प्राञ्ज-

सुखाः किमु पांशूपबद्धकरचरणाः, वर्णस्वरूपाविजानन्तो नितान्तमन्दमतयो वालिशधमाः, अथवारणानौविचरन्तो गिरिशुहाश्रयाः पशुपक्षिणोराममांसमात्रमश्रन्तो वन्धवराहसहचराः शश्वद्विकत्यनचयचर्चितचित्तप्रदेशाः मनुजनाममात्रविगृह्णन्तो वर्वराश्वापि वादमेव तामनन्धसामान्यामपूर्ववस्तु संविज्ञाय सर्वान्तःकरणेन भृशमभिनन्दयन्ति, अर्चयन्ति च तत्पूतप्रतिमामनन्धसाधारणीं कारुण्यभूमिं मत्वा स्मृत्वा प्रत्यक्षोक्तत्वा च प्रतिक्षणे प्रतिपदे प्रतिकार्यं च सम्यक् ।

हन्त । तस्याः ज्ञेहाद्रमूर्तिपत्रिकल्पनेन मन्दाकिनौवारिधाराप्लुतप्रदेशस्थलौव सततं पवित्रोयते सुखायते च सकलदुःखदन्धैर्मथितञ्चापि द्राक् तनयानां तनुजानाञ्च हृदयतलम् । अपि हि तया तनयतनुजानां सुखे वा दुःखे वा नितान्तदुर्गतदशायां वा कायच्छायेव संस्थायात्मसुख भोग्यं भुज्यञ्च चिरसुपहारौक्तियते वरिष्ठस्य लेशस्य सुकठोरे कर्कशे करे ।

परं किं नाम तस्याः सूतवाक्ष्यम् ? का नाम वा परा सन्तानार्थपरता, महञ्चापि च कष्टम् ? दृश्यते हि लोके निरुद्धप्राणिमध्ये च आगर्भग्रहणात् प्रसवपर्यन्तं भ्रष्टार्थं जननो संसहते पुंसोऽननुभवनीयां दुर्विसहं महतीमपि च यातनाम् । जाते च बाले तस्य परिरक्षणे, प्रतिपालने, सुशिक्षायां वा कति कतिशः कायक्लेशाः, कति वा भावनाः ? परं दृष्ट्या प्रमादिते गर्भे बाले वा तस्या वेदनायाः नास्ति पारं नास्ति वा तुलना अवधिर्वा भुवि किञ्चन दृष्टान्तस्थलम् ।

हा हा ॥ देवादृ यदा रोगाभिभूतस्य विकलाङ्गस्य नष्ट-
चित्तस्य चिररुग्णस्यापि वा तनुजस्थान्तिकं तल्पतलं वा सन्ततं
मंथाय सुरभिजधोरसमिराकम्पितनवद्भुमप्रवाल्लोपमेरिवाग्र-
हस्तैः प्रत्यङ्गं संमार्जयन्तो सर्वापराधं मर्षयन्तौ सरलान्तःकरणा
केयं सा गलदम्बुप्रवाहमुखो धरातलमभिसंसिञ्चयानन्यचेतसा
भगवन्तं नत्वा दिवं तच्चरणारविन्दप्रसादकरुणाकणा प्रार्थयते
सूतिमन्तरा सूताथे काचिदपरात्र जगति ? अतएवाहुतुः—

“मातरं पितरञ्चैव साक्षात्प्रत्यक्षदेवताम् ।

सदा गृह्यो निषेवेत सर्वकालमतन्वितः ॥

पृथिव्यां गुरुतरा माता गगनादुच्चतरं पिता ।

तृणाक्षधृतरौ भिक्षुर्वाताग्रे चलति मनः ॥” इति

एवंविधानां जननीनामपि जननीजन्मभूमिर्जातमात्रमपि सूतं
प्रसूतितोऽप्यग्रे व्यग्रहस्तौ प्रसार्थान्येष्टासलक्षितेन स्त्रैरं स्त्रैरं
स्त्रीयवक्षसि सन्निधाय प्राणधारणोपकरणं निःश्वासप्रश्वासादि-
विविधवस्तुजातं समर्प्य तेन सह सर्वाग्रे सम्बन्धं स्थापयति परि-
रक्षति च सा क्रमशो भुज्यभोग्यादिदानेन दशातो दशान्तरं
जातम् । परं सद्यः समुद्भवस्य तस्य यज्जननीस्तन्वरस एव
जीवनधारणप्रधानकारणतया विनिर्दिष्टोऽभूत्, तस्यापि च
भूमिरेव सर्वप्रधानो हेतुरित्यवगम्य मन्यासहे नासीत् पृथिव्यां
तदधिका कापि प्राणिपक्षे प्रीतिप्रफुल्लसाच्छन्यमूर्तिरन्यस्य
काचिदपरात्र जगति । अतएव किञ्चिद्ज्ञानोन्मात्रोन्नेषि-
तानां मनुजानां कायवाङ्मनोभिः सैव सर्वथा संसेव्या, संरक्ष-

णीया, संभूषणीया चात्मशक्तवनुरूपया चेष्टयेति कः सन्देहस्य प्रश्रयस्तत्र मनाक् ।

नूनमिह यत् स्वर्गो नाम श्रुयते, स हि सुखसाधनस्यान्य-
तरादन्यो वस्तु नेति श्रुतिस्मृतिप्रसुखासवाक्यैः सुसमाहितं, नितरां
तदेकान्तान्वेषणपरैः सबहुमानं नानादिशा प्रपञ्चौयते स्वर्गाधि-
गमनाय सुमहती प्रचेष्टा । केचिदिन्द्रियादिविनिग्रहणकर्माभि-
दुष्करस्तपोऽनुष्ठानैश्च, केचन दानादिसत्कार्यनिवहैः परोप-
कारैश्च, अन्येऽपि च अगणितगणनोपायैर्नाकसुखसम्भोगाय
सर्वथा समीहन्ते, किन्तु तेनैव विगणयन्ति विग्रह-निग्रहकान्
हिम-भारत मार्त्तण्डकरादिक्लेशसमूहान् कथं कथमप्यत्र
जगति । परिशेषे प्रयान्ति हि सहस्रशो गुरुकठोरप्रत्यूहानति-
क्रम्यासाधारणक्लेशपरम्परयामरीजननिषेवितां वैजयन्तीनाम
पुरीम् ।

परं हि यस्याः सहजलभ्यप्रभूतप्रसादपारिपात्यतया सर्वत्रा-
प्रतिहतप्रेमप्रसरतया निरवयपरमहृदयानन्दसम्बिधानेन च
वाङ्मनसोरप्यगाचरा शान्तिसंविधायिनी स्वसूतानामशेषसौख्य-
परम्परायै गृहीतातुल्यहाराशिर्मातेयं जन्मभूः स्वर्गतोऽप्यति-
रिच्यते । यतो महतोऽपि महतीयस्याः स्नेहकल्पवल्याः शस्यौ-
षधिभेषजाद्यैः परिपोषिताः परं दिगन्तप्रसारितसौरभप्रसून-
निकारैः प्रसाधिताः, मलयजोशीरकर्पूरकस्तूरिकादिभिर्गन्ध-
सम्भूतवस्तुसम्भारैः सुवासिताश्च ; परमेवमेवविधया परिपोषिताः
सन्तः सन्तानसमूहाः कमनीयकान्तिसुसमृद्धं कायमामरणमेवा-

दधति, परिपुष्णन्ति च नानोपचारैः सन्ततम् । नितरामेना-
मन्तरा क्षणभङ्गरेऽस्मिन्नवनीतले न तावदेकास्ति वितरितुमुत्-
सहते अनाकाङ्क्षितामनन्यसाधारणीं सुमहतीं करुणाधाराम् ।
केवलं मातैव वसुन्धरा तनयैर्भृशं विप्रकृतापि परं कारुण्य-
मानसाजीवनं तेषां कल्याणाय सम्यक्तये च समीहते संयतते
संसहते च सर्वविधामपि दुःसहयातनाम् ।

अपि योक्ता प्रसूतेरपि प्रसूतिर्जन्मभूः सा सुखे वा दुःखे वा
मम्यत्तौ विपत्तौ वा परं मातृगर्भावस्थितवेलायां वा तद्देहमेव
द्वारीकृत्य सर्व्वतः परिरक्षति जीवयति वर्द्धयति च नूनमेव
जन्तून् । श्रुतं तावत् शान्तशासने यद् दुश्चरस्तपश्चारिणाश्चर्य्य-
णामरपुरप्रवेशिनामपि पुनः पुण्यक्षयान्मर्त्यलोकाभिगमनं
निर्दिष्टं विधानं वा विधातुर्यथा :—“क्षौणे पुण्ये मर्त्यलोकं
विशन्ति” इति । समवलोक्यते च भारतं नहुषो नाम सोमात्
क्रमपर्यायेणोत्पन्नः कश्चन नरपतिर्दुष्करेण नृपसा स्वारान्य-
मभिलभ्य क्षौणपुण्यात् पुनर्धरणीमेत्य पन्नगयोनिमवाप ।

एवं हि लोकेऽस्मिन् ये तावन्मन्दमतयः पापानुशीलनोत्-
सुकाः महापातकयद्भैरालिसकर-चरण-कायाः ते चापि प्रति-
क्षणं प्रतिपटमेव स्नेहकल्पलतिकाया जन्मभूमिरशेषप्रसादमभि-
लभ्य निरतिशयं शान्तिसुखं परमाद्यापि प्रोत्तिमुपशुञ्चते सन्त-
तम् । एवं श्रूयते तावदास्तिक्यवादिनः प्रमुखात् द्युलोजा-
भिगमनं तस्य निरामयशान्तिसुखञ्चातिकठोराभिस्तपस्वाभि-
रालभ्यं, किन्तु जन्मभूमिस्नेहसन्धोगशान्तिसुधा पुनः सर्वथा

सर्वजनानां समानाधिगम्या प्राप्या च । दृश्यते सर्वत्राविषम-
दृष्टिश्चापि तस्याः भृशं विलसतितरां जीवजगति । एवमपि
नाम नहि तावदेवंविधाः केचन सन्ति जन्तुपदवाच्याः यान्
प्रति कदा कस्मिन्नपि न खलु कथं कथमपि निपतिता जन्म-
भूमेरपारा स्नेहदृष्टिः । सुरस्थानं तावत् सर्वातिरिक्तामाहात्म्य-
यतिब्रह्मचारिस्नातकादिभिर्निरन्तरमाराध्यापि भगवन्तमनेकत्र
नोपलभ्यते, किन्तु सर्वदेयं महौयसौ महौ ज्ञानतोऽज्ञानतो वा
सन्तानान् प्रत्यभिवर्षति निरर्गलाः सुपुष्कलाः करुणदृष्टिधाराः ।

इत्थमित्यमेव दिश यथार्थं विचार्यताम् आर्य्यवर्य्यैः विच-
क्ष्यैश्च यत् स्वर्गप्रेक्षया जन्मस्थल्याः कीदृशं गुप्तत्वं कीदृशी
वापूर्व्वार्कषेणशक्तिस्तस्याः विलसति तराम् । यच्च दूरे दूरतरे
वा राजैश्वर्य्यभोगनिरतान् किमु पुष्कलविलासोपकरणमुपभुञ्ज-
मानान् विलासिजनप्रधानानपि मनुजान् जाङ्गलिकातिनिहृष्ट-
स्थानमाहात्म्या विरलपथादिदुर्गता पक्षौम्यलौ तान् तानेव
प्रसभमाकर्षितुमपि समवलोक्यते । ह्येनप्राणिमध्ये च दृश्यते
पशुपक्षिप्रभृतयो जीवाः स्वाहारार्थं सुदूरं व्रजन्ति जठरं प्रपूर्य्य
सौत्सुक्येनात्मावाप्तं प्रति रंहसोपसर्पन्ति, रक्षन्ति च तत् विल-
दुर्गं नौडुं वा विपक्षेभ्यो यथोचितचेष्टयात्र जगति ।

अहो ! शिमङ्गतजीवद्वयार्कषेणकारिषु वस्तुनिवहेषु जन्म-
भूमिरिति नाम भूमिखण्डम् । अतमवगतञ्च भूविवरणात्
यन्नेरुमण्डलोपगत-व्याप्याण्डनामके देशे मासषट्कमेव
सूर्य्यस्तत्र ससुदेति पराधीनापि मासान् मेरुत्विवैव (Polar-

light) प्रदीप्ता तद्वत्त्वा तुषारोपचिता हिमोषरानिर्वचनीया भूमिः । यदि चेयमप्रचुरालोकसङ्गावतया पादपदवीहीन-
तया शस्यादिशून्यतया च मादृशानां दृशदि सा आवासाननु-
पयुक्ता सर्वथा प्रतिभाति, तथापि एस्किमोनामधेयाः कतिशो
मानवाः सानन्दं तामधिवमन्ति । आमोदाह्लादानिना क्रौडा-
कौतुकेन च संसारयात्रां संवाहयन्ति, शीलादिसामुद्रिकजीव-
मांशेः स्त्रोदरं प्रपूर्य अन्नदादिवत् विचरन्ति, सर्वं निर्वाहयन्ति
च सुखेन । परमेवमभीक्ष्य जन्मभूमितया तेषां तत्रावासा-
मत्तेः कारणं मिति प्रतिपद्यते । अतः सर्वथैव धन्या जन्मभूमिः,
धन्या ते च निरुपमा मौम्या स्मृतिः ॥ या प्रत्यक्षशरीरं परिगृह्य
सर्वानिव जन्तुन्नुच्यति, समाकर्षति, तेभ्यः समर्पयति च स्वर्गा-
धिकावाससोख्यमत्र जगति ।

नूनं स्फुटतः प्रतिभाति यस्मिन्नेव जन्म परिगृह्य यद्देशजै-
र्मर्त्यैः प्राणान् धृत्वा जन्तवो जीवन्ति, विश्ववैचित्र्यं समीक्षन्ते
ज्ञानविज्ञानानामनुशीलनञ्च विदधति मनोरथानमतं सामग्रो-
चयमूर्ध्वपुरुषचरणरज्ज्वर समुपलभ्यन्ते, सा सर्वभ्योऽप्यधिकेति
पुनर्न कैरेयाद्भौक्षियेत सभ्यमुख्यैः वर्णज्ञानविद्वेजैरेपि वा मनुजै-
रिति संविधाव्य महानुभवेरुक्तमतम् :—“जननी जन्मभूमिश्च
स्वर्गादपि गरीयसी” इति ।

एवं श्रूयते समवलोक्यते च इतिहासस्य पृष्ठातः पृष्ठान्तरे
यच्चात्मजन्मस्थलीपरिरक्षणे बहुशः क्षत्रदौराः वीरमर्यादामनति-
क्रम्य सुरपुरमुपाययुः । साम्प्रतमपि यूरुपखण्डे कति कति

योद्धारः स्वदेशार्थं त्यक्त्वा सन् जगति शुभं यशो वितेजिरे । परं दीर्घदिनादारभ्य यदि च भारतादन्तर्हितपूर्वा सेयं स्वदेशवत्सलता, तथापि वर्तमाने कतिशः कृतिवङ्गौयाः युवानः अन्ये चापि च भारतीयाः बहवः स्वदेशहिताय वित्तमर्थं स्वं जीवनञ्च परिजडुः कारावत्सङ्गाय के केऽपि राजविधानेनाजीवनं निर्जनगृहावासदुः सहदुःखं मौलिभिरेव सम्प्रत्यपि वरयन्ते । एवमेवं समीच्याव- गम्य च सुधियां कुधियां निधियामपि वा सर्वेषामेव जन्मभूमिं प्रति गभीरा अद्वा, सरला च प्रोतिरभिवर्षणोया संस्थाप- नीया च मातृमर्यादा शाश्वतो समान जगति ।

ये च मन्दमतयः स्वदेशद्रुहिणोनराधमाः एवंविधायामपि सर्वसौख्याधारभूतायामुल्लवभूमौ सर्वान्तःकरणेन विश्वासमपरां समुचितां भक्तिं नोत्पादयन् । तेभ्योऽधिकाः के तावत् सन्ति सत्त्वाः अधन्या अकृतज्ञाश्च मानवसमाजे द्विचाश्चैवापरे लोकाः ? मन्ये तेषामननुष्ठेयानि कानिचिदपि न सन्ति किल दुष्कृतानि भुवनत्रये । विधातापि च इहैव तान् प्रति समुचितं निग्रहं विधाय लोकान्तरे वीभक्षनिरयं व्यवस्थाप्य जीवनान्तं वृश्चिकदंशनज्वालाया विदग्धा च मरणाधिकां शास्तिं वितरतीति किं बहुजल्पनया ।

“धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलकारणम् ।”

अपि नाम जगत्सन्निभं सर्वं एव लोकाः अशीतिलक्षयोनिं
परिभ्रम्य परिशिषे तु मानवजन्म लभन्त इति अतिस्मृतिप्रसिद्धम् ।
तथा च भागवतम्—

अशीतिलक्षजन्मनः परं मनुष्यतां व्रजेत् ।

न तत्र धर्मचक्षणं वृथा जनुर्गतं भवेत् ॥” इति

अतएव इदं हि मानुषं जनुः सर्व्वेभ्योऽपि निरुत्तममिति
किं तत्र विचारस्यावसरः । नितरां मानुषजन्मनः परमोद्देश्यं
परमपुरुषार्थसाधनम् । तस्य मूलकारणं पुरुषस्यारोग्यमेव,
एवञ्च यथा कश्चित् चरणविरही गमनशक्त्यभावेन घनसोपाना-
वत्यध्वनि विद्यमानेऽपि नयनमनःप्रासादकरं प्रासादतलमारोढुं
न प्रभवति, तथैव मानुषजन्मरूपे सोपाने सद्भावे मूलकारण-
भूतामारोग्यरूपां पुष्कलां शक्तिमन्तरेण धर्मार्थकामरूपभूमिकां
त्रयारोहणपूर्वकमतिदुरारोहं निर्व्विणपदप्रासादमारोढुमपि न
शक्नुवन्ति तेषामादिकारणमारोग्यमेवेति तथैव तत् वचन-
विन्यासः ।

सन्तौह तावदशेषोपतापाः । ते च विविधसंज्ञया विशिष्यन्ते
परमविधेयैरार्थ्यमित्यैः । तेषामेवाभावेन शरीरस्य स्नास्थ्यमारो-
ग्यशब्देनोपदिश्यते । तच्चारोग्यं सुखस्य निदानम्, ज्ञानस्य
पन्थाः, परमार्थस्य ज्ञेयम्, उन्नतेः खलु प्रकृष्टा भूमिः, सुक्तेषु
प्रथमं सोपानम् । तत्तावत् स्नास्थ्यसम्बन्धिनां विविधनियमानां

सम्यक्परिपालनेन सम्यद्यते तेऽपि नियमा व्यायामादिशरीर-
द्वितसाधनान्यच्यन्ते । तथा हि—

“व्यायामो हि सदा पथ्यो वलिनां द्भिग्भोजिनाम् ।

स च शीते वसन्ते च तेषां पथ्यतमः स्मृतः ॥

लाघवं कर्मसामर्थ्यं स्थैर्यं क्षोभसहिष्णुता ।

दोषक्षयोऽग्निवृद्धिश्च व्यायामादुपजायते ॥

न च व्यायामिनं मर्त्यं मर्दयन्त्यरयो वलात् ।

न चैनं सहमाक्राम्य जरा समधिगच्छति ॥” इति

स च व्यायामो मात्रया प्रत्यहमेव करणीयः, तस्मात् शरी-
रस्य स्फूर्तिर्वलस्य वृद्धिर्देहस्य च कान्तिरुत्पद्यन्ते । अपि तद-
नुष्ठानमतिमात्रं नोचितं तेन शरीरस्य हानिः सम्भवति, सुतरां
दूषयति चरकसंहिताकारः । यथा—

“शरीरचेष्टा या चेष्टा स्थैर्यार्था बलवर्द्धिनी ।

देहव्यायामसंख्याता मात्रया तां समाचरेत् ॥

अमः क्लमः क्षयवृष्णा रक्तपित्तप्रतामकः ।

अतिव्यायामतः कामो ज्वरः कृदिश्च जायते ॥

व्यायामहास्यभाषाञ्चयास्यधर्मप्रजागराण् ।

नोचितानपि सेवेत बुद्धिमानतिमात्रया ॥” इति

तथा आहारविषयेष्वपि सदा संयमिना भवितव्यम् । यत्
स्वप्रकृत्यनुसारं पथ्य स्यात् तदेव भोक्तव्यमन्यथा रोगा आवि-
शन्ति, पथ्याकरणेन भेषजेरपि ते नाशयितुं न शक्नुवन्ते । अत
एवोच्यते लोलिम्बराजेन वैद्यकजीवने—

“पथे सति गतात्तस्य किमौषधनिषेधनैः ।” इति

अधिकभोजनं सदात्महितमिच्छुर्भिवर्जनोयम् । तथाहि—
“अतिभोजनं रोगमूलमायुःक्षयकरं तस्मादतिभोजनं परि-
हरत् ।” इति वस्तुतः तावदेव भोक्तव्यं यावत् सुखं परिपाकश्च
भजेत्, पक्वतां परिगतमन्नं पौयूषप्रतिमफलमात्मनोति, तथापरि-
पक्वश्च विषभावेनाक्रस्य धंसोन्मुखमेव समानयति जिह्वारस-
रसिकानापातसुखाभिलाषिणी मनुजान् । उक्तञ्च शार्ङ्गधर-
संहितायाम् :—

“रसो भवति संपक्वादपक्वादामसम्भवः ।

वक्लेर्वलेन माधुर्यं स्निग्धतां याति तद्रसः ॥

पुष्पाति धातूनाखिलान् सस्यक् पक्वोऽमृतोपमः ।

तथा मन्दर्वाङ्गविदग्धश्च कटुश्चान्तो भवेद्रसः ।

विषभावं व्रजेद्वापि कुर्याद्वा रोगसङ्करम् ॥” इति

परं तथैव सततमतिनिर्मुक्तो देशे स्वच्छो वायुरुपसेवनीयः ।

येन वायुरेव हि सर्वेषां भूतानामाधारः, प्राणिनां प्राणाश्च उच्यन्ते ।
तेनैव ते जगत्याण्यसङ्ख्या क्षोषकारैरुच्यन्ते । स च सुविशुद्धो निषे-
वितो विकारं तत्त्वं भस्मसात् करोति, नाडीषु सन्निकृष्टं शोणितं
शोधयति, देहस्य प्रतिभागं सञ्चारयति, मस्तिष्कशक्तिं नवी-
करोति, चेतस्य प्रमादयति, मनसश्च जाड्यं दूरमपनयति । अपरं
य एव प्रदेशांतिजघन्यलोकादिर्निवासनिबन्धनश्च तथा विषौ-
षधिपुष्पादिगन्धदूषितानां वशश्च वायुनामगन्धदुक्तेन च परीतः
परिभ्यासः स्यात्तत्र न कदापि कथं कथमपि विद्वत्तैश्चम् । तदुक्तं

सुश्रुतसंहितायाम्—“विषौषधिपुष्पगन्धेन वायुनोपनीतेनाक्रम्यते यो देशस्तत्र दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्वासवमथुप्रतिश्यायशिरो-
रुग्ज्वरैरुत्तप्यन्ते ।” इति

अतः स्वास्थ्यरिरक्षिषुभिर्यदुक्तं शास्त्रवचनं तत् परिपाल-
नीयम् । नियमपूर्वकं प्रत्यहं सान्ध्यप्राभातिकसमोरणसेवनम्,
मात्रानुरूपो व्यायामः, विमलाभिरङ्गिरवगाहनम्, सुपरिष्कृत-
परिच्छिदपरिधानम्, कौटपङ्कधूलिलताजालादिविवर्जिते सभ्ये
वेश्मनि वासस्थेत्यादिकानुतिष्ठतां न जातु स्वास्थ्यसम्पदं
व्याहृत्येत, रोगाद्यापि न सम्भवन्ति तराम् । आरोग्ये च सति
पुरषो धर्ममर्थञ्च संसेव्य वशौक्यतेन्द्रियग्रामः परमपुरुषार्थमपि
लब्धुं प्रभवति तराम् । तद्देशगमनहारमतिक्लेशादिकष्टबहुलं
योगाचारं हेलयोपवरन् सांसिद्धिकजननमरणादिदुःखमतीत्य
नित्यानन्दञ्च संलभते । उक्तञ्च गीतायां—

“युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥” इति

रोगाभावे च चिरमस्वास्थ्यदग्धहृदयाभिखिललोकनाथात्
धूलिधूसरितपलालतल्लोऽपि निरुजः परमानन्दमास्वदते । किञ्च
स्वास्थ्यमन्तरेणानेकेऽपि ब्रह्मस्यतिकल्पाः पुरुषाः न विद्याधिगन्तुं
नापि वा संसारसुखञ्च भोक्तुं प्रभवन्ति । बहव एव यथेच्छा-
चारेण स्वास्थ्यभङ्गादकाले कालकवलं यान्ति । इत्यादि बहु-
कारणकूटपर्यालोचनयावधीयते स्वास्थ्यनियमपरिपालनद्वारा

रक्षितमारोग्यमेव चतुर्वर्गसाधने प्रधानतमो हेतुरिति सुष्ठु
संभाषितम्—

“धर्मार्थकाममोक्षाणामारोग्यं मूलकारणम् ।” इति

“न लोभादधिको दोषः”

इह किल क्षणभङ्गरायमाने संसारे लोभो नाम मनुजाना-
मन्यतमोऽतिभीषणतमो महानजेयो रिपुः । स च पुंसां अशिन-
स्तुल्यवंशम् ; कन्दर्पस्येव सौन्दर्यम् ; कार्त्तवैर्यार्जुनप्रतिमं
वैर्यम्, किमु निखिलगुणास्पदमपि स्थूलं प्रसभं समाक्रम्याघःपात-
यति । लोभाकृष्टो हि कार्याकार्यं विवेक्तुं न शक्नोति, पूज्यापूज्यं
न गणयति, मेध्यामेध्यं, गम्यागम्यं, स्वाद्यास्वाद्यञ्च न विचारयति
किमन्यत् मित्रवान्धवजनसम्बन्धमपि परिहरति उक्तञ्च—

“लुब्धः कार्यमकार्यं वा न कौर्त्तिं निरयं न च ।

न धर्मं चापि वाधर्मं वेत्ति नैव हिताहितम् ।” इति

वस्तुतो लोभो हि जगतामशेषविधानर्थस्य मूलकारणत्वं
परिकल्पितुं शक्यते । स तु संसारस्य यावतीयविषयेषु स्वीयासं
वाधितमाहात्म्यं विस्तोर्त्य शनैः शनैरात्मवशं नीत्वागणिते दुष्प्र-
तिके कार्ये नियोज्य परिशिषे अधःपातयति विनाशदशायामापा-
तयति च प्रायश एव लोभाभिभूतान् नितान्तमन्दभाग्यान् ।

यथा तावदेको भोज्येषु लोभपरवशो रसना-परितृप्तसंविधाय-

कानि वस्तूनि समुपभोग्याचिरेणोदरामयादिदुरारोग्यैः रोगैः
सुदुःसहं क्लेशमनुभवति । परं ततो मृत्युरपि तस्य भवितु-
मर्हति । अन्यस्तावत् प्रमदाजनेषु समाकृष्टोऽनुचितानुराग-
तयाकालिकमहाप्रयानमिहैव लोकगर्हाच्च लभते । अपरो
येषु केषु विषयेषु सातिशयमाशङ्कतः प्रमाद्याते तेषां विषयाणां
विषमयफलप्ररोहैः क्लौवपङ्क्तविकलाङ्गत्वमपि समागच्छति ।

लोभाभिभूतस्य मतिः कदा जनहितकर्मेणि किंवा विशिष्ट-
कार्ये न प्रवर्तते, परं दुर्भावा एव प्रतिनियतं हृदि दृढविलग्न-
तया पदं निदधति, एवं नामासौ गर्हितादपि 'गर्हितमाच-
रितुं न कथं कथमपि विकल्पमनुसरति । तथा प्रवर्त्तमानो
मन्दभाग्यः एकदा तस्करकर्मे कर्तुमपि वदपरिकरो भवितु-
मर्हति । तस्मिन्नपि च प्रवर्त्तमाने कदा नियुक्तप्राहरिकराज-
पुरुषैस्तत्क्षणदृष्टनिगडितो राजशासनविधानानुसारेण कारा-
वासदासतामुपेत्य प्रत्यहं तैलनिरसनयन्त्रभ्रमणनिरतः, कदा
चैत्रादिमृदुत्पन्ननलीनः, कदा वातिशयभारोद्वहनजनितविलुप्त-
शिरोरुहो भारवहनसक्तः, कदाचिच्च चुद्रातिचुद्रतमे व्यलीके
काराध्यक्षकरगृहोतकशाधानोदसप्रस्रवरुधिरः, किमु नाम
तत्रोपचितप्रलम्बश्मश्रुकीशपटलसंहतमुखजुह्वरः, प्रवृद्धकररुहः,
भेलिनवसनो महाभौषणाकारः कदन्नमात्राहारः इहैव नरक-
वाससमानानि दुःखान्यनुभवति स खलु मन्दभाग्यः ।

हा हन्त ! य एव, प्राकृतिकशौतोष्णरौद्रवृष्ट्यादिदुःसहदुःख-
मपाकृत्य जठरयन्त्रणया दंदन्नमानस्य प्रभुसेवासञ्चितार्थेन यं

पुष्पाति । एवं चैव हि विनिद्रयाक्षासनेन निरसनेन वा स्त्रीय-
रुधिरापेणेन वा यं प्रवर्द्धयति, प्रवलेभ्योऽरिष्टेभ्यश्च निजप्राण-
विनिमयेन परिचायति । स एव तादृशावापि पितरौ, तथेक-
रक्ताशं सहभुक्तं सहपीतं सहयातं सच्चवर्द्धितमनन्यसाधारणस्नेहै-
कायणौभूतमात्मप्रतिमं सद्गोदरभ्रातरम्, एवमनन्यशरण्यां पति-
मात्रैकमर्भसमालम्बनरूपां सर्वगुणैकानिलयां जायां निहत्य
किमु नियम्य खां खां कामनां पूरयत्यवशौ लोभीति नासङ्गाव-
स्तादृशस्य दृष्टान्तस्याव जगति ।

यथा पुरा राज्यलोभान्धकारितमतिः कुरुकुलधुरन्धरोऽभि-
मानौ राजा दुर्योधनः कुरुपाण्डवयोर्विवादोपगते सम्यर्थमनु-
रुद्धं भगवन्तं वासुदेवं सगर्वमाह—

“सूच्यते ण सुतीक्ष्णेण भिद्यते या तु मेदिनौ ।

तदहं नैव दास्यामि विना युद्धेन केशव ॥” इति

ततः प्रवृत्ते तस्मिन् भ्रातृकलहज्वलनरूपे महाहवाध्वदे
स्त्रीयानुजैकोनशतभ्रातृसहिता भौषद्रोणादिनिखिलवैरकुल-
वरेष्ठान्विताः पुत्र-मित्र-गोत्रोपचिता विविधायुधपुञ्जोद्भासिताः
सप्तदशचौहिन्यैः समिधः परिकल्प्य रणोन्मादनमादिताति-
लोलरसनाप्रसारितातिकायकठोरायै कलहदेव्यै वलिमुपाहरत् ।

अपि नाम यद्यप्यर राज्यलोभमपह्नाय यदुपतः प्रार्थनानु-
रूपां सन्धिं विधाय पाण्डवेभ्यः पञ्चग्राममदास्यत् तर्हि किम-
गणितशूरशोणितप्रसवणधारया धरित्रीदेव्यास्तादृशोऽभिवेकोऽ-
भविष्यत् किमु भारतसर्वस्वभूतान् तादृशशौर्यवैर्यञ्जितरा-

जन्यमहार्घरत्नान् दुर्योधनलोभपाठच्चरो सुधित्वा सम्प्रति वसु-
गर्भां वसुधामिमां हौनाहौनतमां दशां समानेय्य रिक्तां कर्तुं
ग्राभभविष्यत् ।

एवमेव च राज्यलोभाभिभूता महम्मदीया अनेके पितरं
भ्रातरं स्वसारश्चापि हत्वा नियम्य दूरीकृत्य च स्वीयलोलित-
लाससानलसुखे हविरपकल्पप्राप्तसम्बन्धं परिजहुरिति नाविरल
इतिहासपट्टेषु ईदृशस्य बहुशो दृष्टान्तस्यासङ्गावः । यत् राज्य-
लोभोनिगृह्यद्वयवृत्तिः श्रीगङ्गाजो जनकं साहजानं कारागार-
मुपानेत्यापूर्वकारकार्यमयमनन्यदृष्टपूर्वं मयूरसिंहासनं भारत-
साम्राज्यञ्च लोभराक्षसचरणोपहारो चकार । एवं दारा-सुरा-
दादिसहोदरनिवहान् निहत्य राज्यस्य सिंहासनस्य च आधिप-
त्याविसम्वाधित्वं चकार । इत्यमित्यमेवाधुनातनाः पौराणिकाश्च
वर्तन्ते खल्वेकाधिके दृष्टान्ताः । परं न हि तेषामास्यदमर्हति
क्षुद्रतमोऽयं मामकीयः प्रबन्धः । नूनमहो यस्तावत् यस्यावेशिनाम्बो-
भूय सकललोकगर्हि कर्म कर्तुं न लज्जते, नापि वा परिणाम-
दुःखाकरमपि ज्ञात्वा तत्परिजहाति, सोऽयं सर्वजनसहजात-
प्रतिपक्षो लोभः सकलदोषनिवहेषु गरीयानिति सुष्ठूक्तं “न
लोभादधिको दोषः” इति ।

“न तितिक्षा सममस्ति साधनम्”

तितिक्षा हि नाम क्षमापरपथ्या ; मानवानामुच्चतमा मान-
सिकवृत्तिविशेषा । सा तु शरीरिणां शरीरधर्मनिवहेषु मज्जोयसी
गुरुतोऽपि गुर्वीति वाधारहितं मतं प्रज्ञावताम् । तत्प्रभाव-
माहात्म्येनैह मनुजा विमलानन्दमुपभोग्य परत्र च श्रेयः किमु
ब्रह्मसायुज्यमपि लब्धुं प्रभवन्ति । आहुस्तावन्नयधर्मप्रेमेतारः—

“क्षमावलमशक्तानां शक्तानां भूषणं क्षमा ।

क्षमावशीलतिलोके क्षमया किं न सिद्ध्यति ॥

क्षमावतामयं लोकः परश्चैव क्षमावताम् ।

इह सम्मानमृच्छन्ति परत्र च शुभां गतिम् ॥

क्षन्तव्यमेव सततं पुरुषेण विजानता ।

यदा हि क्षमते सर्वं ब्रह्मसम्पद्यते तदा ॥” इति

वस्तुतस्तितिक्षोपचितश्चेतो गुरुकठोरिषु समुपागतेषु कार्येषु
न स्वल्पमपि स्वभाववैपरित्यमालम्ब्य कथं कथमपि हृष्टं कृष्टं
वा समवलम्बते ; परमुत्तरोत्तरमतिदाढ्यं सातिशयगाभ्यर्थेन
समुपेत्य सकलसुखप्रसवभूमित्वमुपपद्यते । एवं पुत्रकलत्रादि
वियोगजातिविघ्नेषु यथा तथा निरतिशयद्वयोपचितव्यापारे-
ष्वपि साम्यमातनोति । सम्पद्विपदोः समवर्तिता हि तितिक्षा-
न्वितानामसाधारणं लक्षणम् । इतरे तावदापातसुमधुरां
भविष्यति ह्यालाहलकल्पां सम्पदसासाद्य समुहेलितजलधर इव

स्त्रीतवक्षसः धरामिमां तुच्छातितुच्छं मन्थमानाः सुजनाचारश्च
 दृष्टाय मन्थन्ते । विपदा तु ते कणसात्रयैवाभिभूयमाना वेपथु-
 महपुषो वेतसपद्माणौव प्रकम्प्य क्लिश्यन्ते । तितिक्षोर्पाचित-
 चेतसः सुमहदपि विपत् कियदुद्देजयितुं न प्रभवति । सर्वा-
 स्त्रय्यस्त्रासु तेषां स्थैर्यमचलमटलं विराजते । मकराकर-
 स्तरङ्गिणीशतशो मिलितोऽपि न ध्यायते । नापि निदाघ-
 प्रखरसुरकरनिकरसहस्रेणाकृष्यमाणोऽपि खलितो भवति
 गाम्भीर्यात् । किमूदीयमानस्य परमस्ताचलाधिष्ठितस्य च
 प्रभाकरस्य रागो न तावत्पार्थक्यं समुपभजति क्वचित् । रस-
 हीनोऽपि हरिचन्दनः स्त्रोयसौरभ्यं न विमुञ्चति कणमपि ।
 अतो मनसि सततमिदं समाधाय प्रवर्त्तितव्यं यत् सम्पदं विपश्च
 नियतं परिवर्त्तत इति, तथा हि कविगुरुः कालिदासः—

“कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा

नो वैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ।” इति

तच्च सर्वे तितिक्षया खलु सोढव्यमेव प्रकृतमनुष्यपदाभि-
 काङ्क्षितानाम् । तथा सर्वानर्थनिदानप्रसवभूमेर्मनसः कुल्लित-
 वृत्तौर्विमलानन्दरसधारया परिप्लाव्य तस्मिन्नेव समुत्पाद्यते
 कैवल्यं नाम महामहोरुहस्य वीजम् । सति किल दृढे चेतसि
 दुःखं नाम मनुजानां केशाग्रमपि वक्रयितुं नाधीष्टे दूरे ताव-
 दास्तामन्योऽनर्थपातः । यथा हि आविलमपि सलिलमपरिष्पन्दि-
 सत् शनैः शनैर्नैर्मील्यमेति, तथातिशान्तमपि स्नानं पुंसस्ति-
 क्षया शिञ्चितमिव प्रमादमाविष्कुर्वाणं निश्चलतां गम्भीरताञ्च

समागच्छतितराम् । मूर्खास्तावद्ःखमुपशमयितुं परितः संरम्भं कुर्वन्ति, परं संरम्भवर्जितास्तित्तिच्चावन्तस्तु दूरमपगममपि तद्दःखं हेलयैव परिजहातुं प्रभवन्ति ।

दृश्यते हि पुराहते यद्रामयुधिष्ठिरनख-श्रोवत्सादयो भूपाला नानादुःखोपचिते वनाचनौ वनेचरा इव विचरन्तो वन्द्योचितं कन्दमूलफलादिकं भक्षयन्तो निःस्वादु कटुकषायं वा निर्भरोदकं पिवन्तः शीतातपादि नैसर्गिकं महन्तं क्लेशं समनुभवन्तश्च सौमातिगया विपदा निषीद्यमाना अपि केवलं तित्तिच्चाप्रभावेण सर्वं सहन्ते स्म तस्मादेव हि ते परिणामे परमभ्युदयं निःश्रेयसञ्च लभन्ते स्म । अहो ! श्रूयते हि युधिष्ठिरस्तित्तिच्चा-माहात्म्येन इन्धविकाररहितो नरदेहेन महान्तं हिमवन्तं नगमुत्तौर्यं खर्गद्वारमुपागच्छत् । विगतकल्मषा मुनयोऽपि तित्तिच्चाप्राबल्येन महत् कष्टमपाकृत्य जगतामशेषकल्याणञ्च संविधाय परां गतिमाससादुः । इत्थं नाम कार्य्यदशनेनानु-मातुं शक्यते यत् यज्जगति दुर्लभत्वमनुमन्यते तत् सर्वमपि तित्तिच्चा दातुं प्रभवति । परमपुरुषाय प्रति च तित्तिच्चा सह-कारिणौ नितरामतिसुशोभनमभिहितं निखिलनीतिकुशलिना आरविणा—

“न तित्तिच्चासममस्ति साधनम्” इति ।

“महाजनो येन गतः स पन्थाः”

इह खलु संसारे हावेव महाजनशब्देन विशेषयन्ति सन्तः ।
 एकं बणिग्वृत्तिसमाचरन्तमपरं सम्मार्गनिदर्शकम् । ये खलु
 सार्थवाहाः प्रतिनियतविषयनीरनिधौ निमज्जमानाः करतल-
 सुद्राधिगतेन निर्व्वर्णपदमतितुच्छं मन्यमानाः, द्वित्रिकपर्दक-
 प्राप्तये च सृष्टा भाषितमपि न लज्जन्ते, तान् कथं कथमहो
 महाजन इति शब्दगौरवेण विमण्डयन्ति सज्जनाः, तन्न जानौ-
 महे । उदिते चापि मनसि तत्शब्दसंस्थानस्थानं स्तत एव समा-
 क्रमते लज्जा सज्जनानां चेतः । मन्योमहे ते क्रयविक्रयव्यप-
 देशेन नानादिग्देशेभ्यो यदुत्कृष्टं पण्यसम्भारं जगन्मङ्गलकरं
 वस्तुजातञ्चानीय जन्मभूमेः स्वकुटुम्बानाञ्च सुखसमृद्धिं वर्द्धयन्ति,
 अतएव तान् तथाविधोपाधिना समाकलयन्ति धीराः । अतः-
 परं ज्ञानवृद्ध्याः शब्दसंस्थानिकाः एव प्रमाणम् ।

अपरे ये तावत् महाजनशब्दप्रयोज्याः, ते किल सत्कर्मण्य-
 नुसंशीलयन्तः कलुषं त्यक्तकामाः विशेषं विविच्य कर्मण्यनु-
 तिष्ठन्ति । केन कर्मणा सुकृतं, केन वा दुष्कृतं; केन च
 मङ्गलं, केन वामङ्गलं, केनचन स्वीयमितरेषाञ्च दृष्टमनिष्टं वा
 प्रभवतीति सूक्ष्मदृष्ट्या पर्यालोच्य कर्मणि यतन्ते, त एव महा-
 जनाः संसारपान्थग्रनिलयस्य समालम्बनरूपाः । तैरेव समाचरितः
 पन्थाः परमश्रेयस्करः, यदि चापाततो दुःसाध्य इव प्रतीयमानोऽपि

तथापि यत्रेनैव समावलम्बनीयो मनुजानाम् । तेन च सम्भवति
 प्रभूता शान्तिः, निरतिशयं सुखम्, शाश्वतीः समाः ख्यातिश्च ।
 मन्त्रविष्णुहारौतादीनां धर्मशास्त्रप्रणेतृणां महर्षीणां पन्थान-
 मवलम्बमानाः ज्ञानवृद्धाः आपातसहजमनोरममार्गमभिप-
 श्यन्तोऽपि हेलया तं समपाह्वयेव चिरन्तनौः प्रथाः संरक्षन्ति ।
 विचक्षणः । विद्यते तत्र मतभेदानां बाहुल्येन सद्भावः, वर्तते
 चापि मतानां कुत्रचित् वेपरीत्यं, तथापि कुलसमाचारितपधा-
 नुवर्तित्यैव कार्याणि समाचरन्ति प्रायशः एव लोकाः । न तस्य
 दुष्टतामदुष्टतां वा समवलोकयन्ति पर्यालोचयन्ति वा मनसापि
 अन्यथा कर्तुं कदापि । (पूर्वपुरुषैराचरितानां सन्मार्गानुसारेण
 जायते तावत् समुन्नता गतिः, विमला च प्रतिष्ठा ।) तथा च
 देवतानां प्रत्यक्षमनालोकनादपि तत्र सातिशयो विश्वासः,
 शालग्रामे स्मर्ये वा देवविग्रहे देवतोपस्थितिबुद्धिः, पुण्य-
 तोयायाः जाह्नव्याः सलिलस्पर्शे निखिलकलुषविनाशनचिन्तन-
 मित्यादि बहुधैव विद्यते अस्माकं महाजनपथानुवर्तितत्वम् ।
 दृश्यते चात्र लोकव्यवहारविधौ महर्षिसमुपदिष्टमेकमेव व्रतं
 कुलप्रथानुसारेण विभिन्नदिवसेषु सुसम्पादयन्ति परमविधेयाः
 मनुजाः । कल्पन्ते च ते रवेः संक्रमणविशेषेण स्कन्दादिव्रतं
 दिनद्वये पूजार्थं । न तेन च एकस्य पापमपरस्य पुण्यं वा समुत्-
 पद्यते, नूनमधिकं वा वक्तुमर्हन्ति केचित् । येन च तदेव हि
 तेषां कुलक्रमगतो धर्मः । तत्कुलप्रथानुसारेणापि चाकृतं
 कार्यं सम्भवतितरामतिशयपापम्, एवमपि च वर्तते शतशो

दृष्टान्तः, यदेकमेव कार्यं विभिन्नदेशे विभिन्नप्रकारेण समा-
चरन्ति सन्तः, तत् बाहुल्यसमौहया प्रोज्झितम् । प्रस्तुवन्ति
नूनमार्थमिश्राः—यन्महाजनपदपङ्क्त्यनुसरणमेव चतुर्णामश्र-
मिणां परमो धर्मः, सुक्तेष्वपि प्रकृष्टा सुरणिः । लोकेषु तेव
दृष्टं शुभं वा यन्महाजनमार्गानुवर्त्ती कदा कोऽपि विपदि
पतितः, सुखात् वा परिभ्रष्टः, नितरां साध्विदमुच्यते—‘महाजनो
येन गतः स पन्थाः’ इति कृतं बाहुल्येन ।

वेहान् सर्वेन पूज्यते *

इह खलु संसारे परमेश-परिस्फुष्टोनां सर्वेषामेव जन्तूनां
मध्ये मनुजा नूनं विद्यागौरवेणैव प्राधान्यमापन्ना इति निःसंशयं
वचः । आहारनिद्रा-प्रभृतीनां संविशेषतया केवलं ज्ञानबलेनैव
तेषां प्राधान्यं स्वीकुर्वन्ति आर्यमिश्राः । तच्च ज्ञानं कथं भवे-
दिति जिज्ञासूनामस्माकं प्रश्नपर्यवसाने केवलं ‘विद्यैव निदानम्’
इति परिकल्पते । विद्याप्रभावमन्तरेण न तावन्मानवानामज्ञा-
नान्धता दूरीभवति । जगत्पृथग् धनो वा मानो वा विविध-
विभवपरिग्रहो वा शिष्टसुचेष्टपरिजनपरिपूर्णो वा किमधिकं
शौर्यदीर्घ्येणावधौरितवीरसमाजो वा विद्यामेकामपहाय न
कश्चिदप्रतिवादसहं सम्मानास्पदमवगाहते । विद्यां विना न

* न च विद्यासतो धनः । विद्यायाः किं फलम् । नास्ति विद्याधिका किञ्चित् ।

खलु किञ्चिन्मानवानां हृदि संस्थिताज्ञानतिमिरपुच्छमपाकर्तुं
प्रभवति । गन्धपरिहीनं प्रसूनमिव, विगतकमलं सर इव,
शशिविरहोष्णा रात्रिरिव, लावण्यरहिता युवतिरिव, रुजाभि-
व्याप्तं शरीरमिव विद्याहोनेन जीवनं नितरामवसीयते, एवमति-
दुर्लब्धानामपि विद्यासलिलविमलौकितचेतसां जनानामन्तः-
करणे यादृगानन्दप्रवाहः समुपजायते, न हि तावत् सुधाधव-
लितप्रासादतलवासिना भूभुजामपि विषयभोगसमूहेषु सुख-
जातं तस्य षोडशीमपि कलामहेति । ✓

विद्वांसो विनयिनो वृत्तिमन्तो मधुरप्रकृतयो विशुद्धचरित्राश्च
भवन्ति । अत एव स्यूते—

“विद्या ददाति विनयं विनयादयाति पात्रताम् ।

पात्रत्वाद्जनमाप्नोति धनाद्धयं ततः सुखम् ॥” इति

यथा हि एकमेव सुसौरभकुसुमं निखिलमेव काननभूमिं
गन्धसन्धारैरामोदयति, यथा च एकोऽपि हिमांशुरंशुजालैर्जग-
दिदमुद्गासयति, प्रीणयति च तद्वदेकोऽपि विद्वान् सुविमल-
यशोधरया संसारस्मिमसुज्ज्वलौकरोति ।

किमहो ! विद्यायाः पौष्ट्यमयं फलम् ? यदुपभुक्ताना व्यास-
बाह्योक्तिकालिदासप्रभृतयो गतासवोऽपि चिरायामरत्वमापन्नाः,
निखिलजगज्जनपूजिताश्च । किमधिकं, यस्याः सुमधुरकर-
स्पर्शेन कमठपृष्ठकठिनमपि मानवानामन्तःकरणं कुसुमपेलवौ-
भूय सांसारिकजीवनं बहुविधासुवृत्तिमानयति ।

विद्यामन्तरेण न खलु काचिदुन्नतिर्भवितुमर्हति जनानाम् ।

संसारे यदा किल विशिष्टमुच्चपदस्थमर्थवन्तमधिगतसम्मानं वा मानवमवलोकयामस्तदेव प्रथमं तावत् तस्य विद्यावेभव एव निदानतया मनसि समापतति । सत्यमिह संसारे जन्मान्तरोय-
सुकृतिवशादनधीतविद्या अपि कुत्रचित् कतिचिदेव मानवा मानिनो धनिनः समादृताश्च दृश्यन्ते, किन्तु कारणमेतत् सर्व-
वादिसम्मतं यदेकया विद्ययैव जनः समृद्धः प्रसिद्धश्च भवितुमर्ह-
तीति । विद्या नरं नौतिपथेन चालयति, इन्द्रियागोचरमति-
सूक्ष्ममतिदूरस्थमपि वस्तु प्रत्यक्षवद्दर्शयति, बन्धुवत् सततमात्म-
हितमादधाति, स्त्रजनपरिशून्ये दूरदेशे परं बलं सञ्चारयति,
सौन्दर्यसम्पदरिहीनस्यासि सौन्दर्याधिक्यमानयति, संसारे न
तावदौयते गौरवपदवौ वर्त्तते, या न विद्यया समधिकर्त्तं शक्यते ।
किं बहुना—सर्वे खल्विदं जगद्विद्यया स्ववशतामापद्यते ।
सर्वविधसमृद्धिसम्पन्नोऽपि मानवो विद्यामन्तरेण पशुरेव प्रती-
यते । सुतरां विद्यया यद्यत् फलं साध्यते, न पुनरन्येनापि
केनाप्युपायेन तत्तदधिगन्तुं शक्नुवन्ति ।

यथाहुरार्यमिश्राः—

“विद्या नौतिकरौ जगदवशोकरौ विद्या विशाला दृशः

विद्या बन्धुरसौ विदेशगमने विद्या परं सम्बलम् ।

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकां विद्या च रत्नं महत्

विद्या गौरवकारणं त्रिभुवने विद्याविहीनः पशुः ॥” इति

अहो ! किमाकलयामो विद्यायाः माहात्म्यमेकयेव रसनया,

सहस्रजिह्वेनापि वासुकिना सहस्रयुगमविरतकौत्तनेनापि न-

किञ्चित् प्रकटयितुं शक्यते विद्यागौरवम् । जले स्थले तथान्त-
रीचे चापि सर्वत्रैव तस्याः समानोऽधिकारः, उदकान्तरे
विद्यामाहात्म्येनापि स्थलचरा मानवाः सेच्छाहारविहारं कुर्वन्तः
हेलया कार्याणि सुसम्पादयन्ति । स्थले च परमाङ्गतानि लोक-
विस्मयकराणि विविधानि यन्त्राणि आविष्कृत्य अतिदुःसाध्य-
कार्याणि अनायासेन विदधति । बहुशतयोजनान्तरितानां
स्वप्रियजनानां सुहृत्तृद्वयेनापि ताडितप्रवाहेन वार्त्तां ज्ञातुं
शक्नुवन्ति जनाः । एवमपि च बाष्पशकटार्णवपोतसौदामिनौ-
दीप्तिप्रभृतयः मामकानां नयनपथे अहरहः एव व्याहरन्ति
विद्याज्ञानफलम् । अन्तरीचे यदेव मनुजाः 'एरोझेन्' नामक-
यानारोहणेन विहङ्गमा इव विचरन्ति, तथा-ह्वसहायकानि
शतभिन्नप्रभृतिविविधान्येयास्त्राणि तत्रावस्थाप्य समरप्रतिकूलं
पक्षं निर्यातुमभियतन्ते, तदपि विद्याया एव गौरवमातन्वतीति
यद्यर्थमभिहितं श्रीमता विष्णुशर्मा—

“सर्वद्रव्येषु विद्यैव द्रव्यमाहुरनुत्तमम् ।

अहार्थत्वादनर्थत्वादचयत्वाच्च सर्वदा ॥” इति

अनुभूयते च तत्र तत्र गच्छद्भिः कोविदैर्वित्ताधिकं माहात्म्यं
विद्यायाः, तथा हि गृहीतवित्तमनुजो बलवानपि दिनान्ते
पाश्चात्त्यवारिधिमवगाहमाने विभाकरे, उदयमाने च तमाल-
गर्वसर्वङ्गशय्यामत्विषि तमसि भौतो भौतः पदे पदे शङ्कमान-
द्योरभयं मन्दं मन्दमारण्यकेन पाटच्चरेणेषुभञ्जं भक्ष्यमानः
ख्यमेव ददामि वित्तमित्युद्घोषपरिशुष्यमानमुखो अपहृत-

समस्तधनो निरवशेषितकौपीनो महद्दुःखेन यत्र कुत्रापि जिगमौषति ।

विद्यांसस्तु तस्मिन्नेव पथि गृहीतपाथेयाः निरङ्कुशं परि-
भ्रमन्तो अपहर्तुमागतैरपि चौरैरिमे रिक्तहस्ताः साधव इति
बहुमानपूर्वकं सूचितमुपथा वनश्रोविलासविलोकनजनित-
हर्षोत्कर्षाः सोत्थासं परिक्रामतोति समुन्मिषत्येव विद्यागौरवम् ।
किञ्च प्रजापालनलब्धवर्णा अपि भ्रूयतो नैकस्या विद्यायाः
षोडशीमपि कलां शक्नुवन्त्यधिगन्तुम् । यतः किल राज्ञां
बहुलपरिपन्थिनां स्त्रीयेऽपि देशे न नितरां प्रशंसावाप्तिः ; किं
पुनः रिपुशङ्कटेषु अन्येषु देशेषु ? विद्यायास्तु यावद्दयावत्
प्रतिपक्षविजृम्भणं, तावत् तावत् प्रकाशन्ते प्रभाजालानि । यांश्च
देशानधिवसन्ति संख्यायन्त उदञ्चयन्ति च परिमलभरितां वाच
तत्रैवाभिनन्द्यमानवचोवैभवाः प्रक्राममाराङ्गन्ते बहुभिरिति
शोभनमुक्तं निखिलनयशास्त्रार्थदर्शिना मनीषिणा चाणक्येन—
'विद्यान् सर्वत्र पूज्यते' इत्यादि ।

“आत्मानं सर्वतो रक्षेत्”

अत्र तावद्दिनश्वरे संसारे निखिलकारुणिकस्य जगत्पितुः परमेश्वरस्याद्भुतशिल्पचातुरीमुख्यप्रत्यक्षोदाहरणे सातिशयविश्रयकरे चित्ताह्लादकरे नानाभावसद्भावे अगणितासत्यपि सतीव प्रतिक्षणं प्रतिभासमानेऽसमाने, किमधिकेन वचसा इतस्ततो विचित्रविलक्षणाकारे परिवर्तनि विवर्तमये संसारे तत्स्वभावानुप्राणितानुसारे विलक्षणा एव सर्व्वं प्रतिभान्ति भावाभावाः समुदायाः पदार्थाः प्रत्यक्षतः परक्षतो वा जीवनिवृत्तान्तःकारणे प्रतिक्षणं महीयसीमायिकशक्त्या ।

तद्वैलक्षण्यञ्च यत्र यत्र प्रतिभाषते तदवश्यमेव समाकर्षति चेतः सकलस्य जनस्य, येन येनेव चित्तमाकृष्टं तदेव सृष्टृणीयं, यत्र यत्रैव सृष्ट्वा तदवश्यमेव प्रियतास्यदमिति सम्भूयैव सर्व्वमेकैकतोऽधिकं प्रियतरमस्ति । यथैव हि प्राकृतिकवैलक्षण्यानां परिधिरवधिर्वा न तावत् किञ्चन प्रभवत्यत्र जगति । तथा प्रियास्यदवस्तूनामप्यवशेषो नास्ति किञ्चिन्मात्रम् । यथा यथा वगाहते जनमनः तथा तथैवोत्तरोत्तरं पूर्वापेक्षयान्यत् ततोऽपि विलक्षणमवलोकयति, विलक्षणतयैव चैतत्तत् सृष्टृणीयं प्रियञ्चानुभवतीति सर्व्वानुभवसिद्धम् ।

एवं किल विश्वस्यातिवैलक्षण्येन प्रत्येकेषां चित्तवृत्तीनां विभिन्नपरतया विभिन्नरुचितया च नहि तावत् सर्व्वं सर्व्वस्य प्रियतरं प्रेमास्यदञ्च सम्यक् भवितुमर्हति । दृश्यते तावदेकमेव

वस्तु कस्यचित् प्रियं तदेवाप्रियमपरस्य, यदेकस्यापि चाधिक-
प्रियं तन्मनाक् प्रियमपरस्य । परमेवमपि प्रत्यक्षीक्रियते यदेक-
मेव वस्तु कामनासम्प्राप्ते विधाते वा भिन्नं भिन्नं चित्तभावं जन-
यित्वा सुखयति दुःखयति मोहयति वा मानवचित्तं यथा—
रूपयौवनसम्पन्नातिपेशला काचिच्चकितदर्शना वामलोचना
दयितचित्तं तोषयति, स्थगयति व्यथयति च कामुकमर्मम् ।
एवमपि च वर्त्तते कस्यचिद् ज्ञानचर्चा प्रिया, अन्यस्य कूर्दना-
दिक्रीडा, अपरस्य विज्ञानादिगवेषणा, भिन्नस्य च संगीतानु-
शीलनौ इत्यमित्येव दिशा रुचीनां विभिन्नतया न तावदेकमेव
हि प्रियं कस्यचिदित्युपक्रम्य कविनोक्तम् :—

“दधिमधुरं मधुमधुरं मधुरादपि द्राक्षां ।

किन्तु रुचिभेदात्तस्य तदेव हि मधुरं यस्य मनो यत्न

दृढलग्नम् ॥” इति

अस्ति किल प्राचीनयुगे यदयत् प्रियं तदिदानोमप्रियमननु-
करणोयञ्च सभ्यताभिमानिनां पाश्चात्यशिक्षितानाम् । प्रवर्त्त-
माने च युगे यदाचारादिपद्धतिः अशनादिक्रिया च लोकप्रिया
सा चापि भाविनि युगे हेया सातिशयतुच्छाप्रिया च भविष्यति
किं न वा के वस्तुं प्रभवन्ति समर्थाश्च मनीषिणः ? किन्तु निकृष्टोत्-
कृष्टप्राणिमात्रस्यैकतानतयात्यन्तिकप्रियतास्यदं केवलमात्रेवेति
समौच्य निश्चिन्तयन्नेः स सर्वतः सावधानतया परिरक्षणीयः
सर्वेषामेव प्राणश्रुतामित्यभिसन्धिरार्य्यमिश्राणाम् । यस्मा-
देवात्मा सर्वापेक्षयातिशयप्रियः प्राणिनामिति तेषामाहार-

विहारादिकार्यनिवहे सुव्यक्तमेव परिलक्ष्यते । यदेवात्यन्तप्रियं तच्च सर्वथा संरक्षितुं प्रेरयन्ति वलादद्यावाभूयन्तश्चारिणी देवाः । तद्विपरीताचरणे च तेषामसन्तुष्टिः, स्वचित्ताशुद्धिः, लोभमनिष्टश्चापि सम्पद्यत इति विश्वजनयितुश्चिरन्तनो नियमः । अतएव सुखे वा दुःखे वा नितान्तदुर्गतदशाया वा सर्वप्रयत्ने-नावश्यमेव रक्षणोपयतामर्हतीति किं पुनस्तत्र विकल्पावकाशः ?

एवं नाम यच्चात्मसृष्टौ परिणाद्वत्त्वामनन्तपदार्थनिचय-सत्तेऽपि परमार्थतः प्राणिनामात्मैव प्रियतमं सर्वस्वमस्ति, न तथा पुत्रकनकादिनितान्तान्तरङ्गा वाञ्छवाः मित्राणि किमु प्रासादप्राकारानन्ताद्यशेषसंख्येयानि धनानि दासदासौजनाश्रया-तिरम्याणि भवनानि च सर्वस्वशब्दे नाभिधेयपदतां प्राप्तुमर्हन्ति । यदेव यत्परिमाणसर्वस्वं यस्य तच्च सर्वप्रयत्नैरेव संरक्षणोप-भवति । यच्च पुनः पारिभाषिकसर्वस्वं धनजनादिवस्तुजातं तच्च क्वचिद्विनष्टेऽपि न सर्वं प्रविलीनमुपजायते । परमात्मा तावदौदृशं सर्वस्वमस्ति यद्यिन् तिरोहितं निखिलचराचरमेव शून्यं स्यात् । तत्रास्ति सतामाभागकम् :—“आत्मशून्ये जगच्छून्यम्” इति ।

दृश्यतं हि सर्वं खलु जीवनिवद्धाः नानाक्लेशान् सहमाना अपि निरन्तरं सेवया, चौर्येण, छलेन, कपटेन गर्हितादपि गर्हितेन शोभनेन कर्मणापि वा किं बहुना येन केनाप्युपाय-नात्मनः सुखमन्विष्यन्ति रात्रिन्दिवम् । इत्यमित्यं भावैर्यदर्थ-मेव प्रवेष्टा, तच्च सर्वथा सर्वप्रयत्नतो रक्षणमेव बुद्धिमत्ता कोटिं संरोहति प्ररोहति चानन्तधारणाधाराम् । अपि यदि

कश्चिदसौमकायत्नेशेनोपरभूमौ जलसेकादिना शालौनुत्पाद्य
पञ्चादिभ्यस्तद्वक्ष्यार्थं वृत्तिं न वक्ष्णीयात्तर्हि कस्तावत् लोक-
व्यवहारज्ञं बुद्धिमन्तं तमभिधास्यति ? अपि च यदि कश्चि-
च्छिल्पी व्याघ्रादिजन्तुसङ्कीर्णान्महारण्यात् चन्दनादिमाहात्म्यं
काष्ठं संगृह्य तनातिशयितजनचित्ताङ्गादकरीं मूर्त्तिं निर्माया-
लस्यात् रौद्रवृष्ट्युपचिते विविक्ते निधाय नाशं नयेत् तर्हि तं
मूर्द्धमन्तरा क एव निर्दिशन्ति परमविधेया विद्यावन्तोऽत्र
जगति ?

अपि नामात्मा र्थमेव सुबहुधा प्रयतमानोऽपि यदि तद्वक्ष्यै-
सावधानः प्रयत्नेकतानञ्च न भवेत् तर्हि किमतोऽधिकं जाय-
पारतन्त्र्यञ्च संभवितुमर्हति ? आत्मना पुरुषस्यात्मलामः सञ्च-
वति । आत्मनैवापरिषामुपकारं सर्वथा विधातुमपि समर्थोऽस्ति ।
आत्मनैवाप्रलयस्यापि यशोऽधिगन्तुं युज्यते । किञ्च बहुधा
गिरा आत्मनेव पुरुषेष्पितं धर्मार्थकामरूपं वर्गत्रयमर्जितुमुत
चरमपुरुषार्थाभिधमपि परमानन्दसन्दोहं परमपदमोक्षमध्या-
सयितुं सततं समर्थोऽस्ति । नितरामात्रेव सारात् सारतरो
नितान्तेष्टञ्च प्राणभृतां नान्यस्तादृश इति किमस्ति वादोऽत्र ?
यतश्चात्मनोऽभावे हि यदात्मनोनमध्यवस्यते तदेवान्यदौयं भव-
तीति परिकल्प्यते महानुभवेः सभ्यैः । “आत्मेवात्मनो बन्धुः”
इति महाजनवाक्यम्, परमात्मसत्तायामेवापरस्य सत्ता, तदभावे
न तावदेकस्यापि सत्ता, सर्वस्याभाव एव सर्वथा परिगण्यते
गणयिता अतिमात्रम् । तदुच्यते हि केनापि कविना :—

“चेतोहरा युवतयः सुहृदोऽनुकूलाः

सदाकथवन्धाः प्रणतिनम्रगिरश्च मृत्याः ।

गर्जन्ति दन्तिनिवहाश्चपलास्तुरङ्गाः

मग्निलने नयनयोर्न हि किञ्चिदस्ति ॥” इति

प्रत्युत जनस्थलान्तरोत्तचारिणां प्राणिनामात्मापेक्षया कथिनास्त्यपरः प्रियः । दृश्यते हि प्रत्यङ्गलितकुष्ठौ रोगव्यथया प्रतिक्षणं पौड्यमानोऽपि आत्मरक्षार्थं सन्ततं यतते । एवमपि च मुहूर्त्तापचिते यम्यामयिणो भवन्तीला समाप्तिरेष्यति सोऽप्यात्मार्यं जालाङ्गलं पातुमुत्सहते । अतएव सर्वथा सर्वयत्नेनादौ म एवात्मा रक्षणीयः पुंसामित्युक्तं नयधर्मप्रवर्त्तकैः सूक्ष्मदृष्टिमग्निः परमपुरुषैः—

“आपदर्थे धनं रक्षेद्द्वारान् रक्षेद्दनेरपि ।

आत्मानं मततं रक्षेद्द्वाररपि धनैरपि ॥

किञ्च—त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।

देशस्यार्थं तथा ग्राममात्मार्यं सकलं त्यजेत् ॥” इति

अन्यदपि च तत्रावितथं वचः “पूर्वमात्मा ततो बन्धुस्ततो देशस्ततो जगत्” इति । परमा नीतिरेषा समलं करोति पुराहृत्तग्रन्थानां पृष्ठातः पृष्ठान्तरं बाहुव्येन । यथा—पुरा चैत्रवंशसमुद्भवो राजा सुरधः प्रवत्तारिभिः परिभूय पुत्र-कलवाटौनि विहाय मृगयाव्याजेन हयमारुह्य मैधसाश्वमं गत्वात्मानं परिरक्षत् । एवमपि च सत्यैकनिष्ठः परमविधियो युधिष्ठिरः कैतवानुचित्यं जानन्नपि अनेकच तथानुष्ठितम्, यथा

विराटराष्ट्रे मिथ्यानामादिप्रचारबाहुल्येन तत्रत्यान् सपत्न्यांश्च
वञ्चयित्वात्मानं नानाविपद्भ्यो रक्षितवान् । गौतमश्चापि कृतोप-
कारिणं नाडौजङ्गमात्मरक्षायै व्यपाद्यात्मानं समुद्धार । एवञ्च
महर्षिर्विश्वामित्रश्चात्मरक्षायं प्रवपच इव सारमेयपिषितमशित्वा-
त्मानं जीवयामासेत्याद्यनन्ता कथा विद्यते पुराणग्रन्थोदरे ।

अतएव सर्वथा वक्तुमुपयुज्यते यदिह कलत्र-पुत्र-पौत्र-मित्र-
घन-कनकादिसमृद्धिभिरपि येन केनाप्युपायेन चात्मावश्यं
रक्षणीयः प्राणभृताम् । तत्परिरक्षणे भाविनि काले यथापूर्वं
तदधिकं वा सर्वे सुसमार्घयितुं समीह्यते लोकः । परमात्मनि
विनष्टे न किमपि भवितुमर्हति सर्वसुखोपचितायां वस्तुधायां
किञ्चिदपि जनस्य । अतो येन केनाप्युपायेनात्मा सुरक्षणायैव
इति नीतिविदामभिमतम् । अतएव जलदनिर्घोषिणोच्यते—
“आत्मानं सर्वतो रक्षेत्” इति किमधिकेन वचसा ।

—*—

“न हि सुखं दुःखैर्विना लभ्यते”

इह खलु संसारे ‘सुखं मे भूयात्, दुःखं मे माभूत्’ इति
सततं दुःखं ज्ञातुं सुखञ्च लब्धमभिलसन्ति जन्तवः । न हि
क्विल दुःखस्योच्छेदमन्तरेण सुखस्य सम्भवः, तेजस्तिमिरयोरिदं
तयोः समानाधिकरणासम्भवात् ।

दृश्यते तावदत्र यत् शुद्धं महदपि च कार्त्तिकमुदयापयितु-

मिथुणा स्वल्पमनर्थं वा दुःखमन्तरेण न समासाद्यते कर्मणः शुभमयं फलम् । यथा हि तृष्णाविशृङ्खकण्ठः कश्चिदुदकार्यो अध्वगमनजं दुःखसृते जलपानजनितं विमलानन्दमभिलक्ष्य न समर्थयते । तथाश्वमेधवाजपेयादियाजौ नानाविधं काय-
 क्लेशं शतशः कठोरं विधिवोधितकार्यानुष्ठानसम्भवं दुःख-
 मनुभूय परिणामे इन्द्रचन्द्रादिपटवो चिरममरावासवासं कल्पान्तस्थायि सुखञ्च समुपगच्छति । एवञ्च केनचन जन्म-
 मरणाधिव्याधिजराजोर्नैत्वमभिमवितुमिच्छन्ना महापुरुषरत्नेन कैवल्यार्थम् इन्द्रियान् विनिगृह्य, रिपूनभिभूय, प्रचण्ड-
 मध्याह्नमार्त्तच्छतापि समन्तात् सन्निश्वस्य वज्रिम्, गुरुकठोरैऽपि तुषारपाति सलिलमवगाह्य, ऊर्ध्वाधोविपरौतभावेन संस्थाप्य पादशिरसौ, तथाविधानि अन्यान्यपि च कायक्लेशकराणि कार्याणि बहुजन्मनि समाचर्य अनन्तकोटिदुःखमनुभूय च आत्मानं साक्षात्कृत्य निर्व्वाणपदं लभ्यते । नितरां दृश्यते नावद-
 यद्यदेव हितमामनन्ति आर्य्यमित्राः, न तत्तदधिगन्तुं महदपि वा लवमात्रं वा दुःखमन्तरेण न सुखयतितराम् । एवमपि च निसर्गत एव जन्तवः परिणामसुखाभिलाषिणः सन्तो दुःखसाध्यं कार्य्यजातं समनुतिष्ठन्तः सुखं लभन्ते । तत्र केऽपि दरिद्रा धनिकसुखाभिलाषिणः स्वयोन्यतामनुसरन्तः परिश्रमश्रीलाः क्षुत्पिपासादिगुरुकठोरक्लेशमगणयन्तः । सागराम्बरां वसुधां पर्थ्यटन्तो लब्धधना दुःखविनिमयेन धनिकसुखं लभन्ते, केऽपि वा पारत्रिकसुखैषिणो व्रतोपवासादिविविहिताशेषकार्य्य-

जातानुष्ठानक्लेशाविरतिशयं दुःखं प्राप्य स्वर्गसुखं साधयन्ति ।
केऽपि च गुरुशुश्रूषापरवासाध्ययनादिक्लेशैर्लब्धज्ञानास्तीर्थादि-
पदवीं समासत्वाः पित्रादौनां निरतिशयामानन्दधारासुत्याद-
यन्तो नानासुखं समनुभवन्ति । भ्रुवप्रह्लादहरिश्चन्द्रादौनां
बह्वनामेव राजर्षीणां पुराणाख्यायिकाश्च प्रकष्टप्रमाणम्

तथाच—आसोत् वेदप्रियो नाम कश्चिद्ब्राह्मणः भिक्षालब्धेन
भक्ष्येण क्रमशस्त्रीणि दिनानि यावदतिथिं परिपूज्य निःस्त्रो
भूत्वा भूयो भिक्षया गृहस्थपीडनं विमृश्य भिक्षाविमुखः
फलभूलार्थी पत्न्या समनुगम्यमानो वनं विवेश । तत्र च
कालवशादसौ कालभोगिणा दष्टः सृतश्च, ततस्तत्पत्नी शुभव्रतं
नाम कुमारं प्रतिवेशिनो हस्ते समर्थं सहसृताभूत् । ततो
गच्छति काले स बालः वयस्यसविधे स्त्रिपिढोरश्रुतपूर्वमुद-
न्तमाकर्ण्य बहुधा विललाप । ततस्तु निजदौर्भाग्यमालो-
चयन् जगदाश्रयं परमेशमाराधयितुं कृतसङ्कल्पः, उपनेतुः
सकाशात् कावेरीतीरमाससाद । तत्र कञ्चैरेव तपोभिर्भगवन्त-
माराधयामास । ततस्तस्य तपःप्रभावेण समुपागतो नारायणः
सुवृत्तया गिरा शुभव्रतं सन्तोष्य ब्रवीति—

“उत्कील्य नयनं वत्स ! पश्य मे रूपमव्ययम् ।

अभीष्टं वृणु नो किञ्चिददेयं तुभ्यमस्ति मे ॥”

इति । शुभव्रतश्च विगलिताश्रुः सगदगदमाह—भगवन्
समागतोऽसि ? त्वमतिकठोरः खल्वसि, पश्य मे दुर्दृशम्,
तपोदुःखात् कङ्कालमात्रं शरीरं, त्वच्चरणसंस्पर्शेन न मे करौ

अभवतः व्यथं, वाक् च सम्यक् प्रसक्तुं नालम् । घोराश्वकार-
तश्चावृणोति मे चक्षुः पिपासया नितरामर्दितोऽस्मि । इयमेव
समुपस्थिता दीनस्य शेषदशा, इत्थं करोद्यमानः, शुभव्रतो भूतौ
निपपात । ततो हि भगवान् तमङ्गे निधाय प्राह—इहो वत्स,
तपसा परितुष्टोऽस्मि, अतो निखिलज्ञानविज्ञानादिसमग्र-
विभूतीनां त्वमेव आश्रयो भूयाः, इति वरं दत्त्वा ब्रवीति—
अयि पुत्रक, तपःप्रभृतिसदनुष्ठानदुःखमन्तरेण कुतः सुखस्य
सम्भवः ? जगति यानि यानि पदानि सन्ति, तानि तपः-
क्षेत्रलभ्यानि इत्युक्तान्तर्दधे ।'

वस्तुतः समवलोकयामो यदत्र राजधर्माधिकरणिकपदा-
दारभ्य यान्यपि वर्तन्ते यशस्कराणि सुखमूलानि कार्थ्यप्रप-
ञ्चानि, तानि दुःखमृते न लभ्यानि । धर्माधिकरणिकपदप्रार्थी
बहुकष्टाञ्जितप्रचुरधनचयजनितं क्षेत्रं अध्ययनचर्चासमुत्थं
दुःखञ्च सहित्वा पश्चात्तत्पदं लभते । इत्यमेव बहुशः वर्तन्ते
दृष्टान्ताः, बाहुल्यभयेन परित्यक्ताः । अतः सुष्ठु तावदभिहित-
माचार्यपादेः यत्—“न हि सुखं दुःखैर्लिप्ता लभ्यते” इति श्रम् ।

“आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः”

न लसति न सोत्साहेन कार्याणि विदधातीति ‘अलसः’,
उत्साहरहितो जनः तस्य भावः, आलस्यम् । आलस्यान्वितो
नरः न जगतामात्मनश्च किमपि सौख्यम्, हितञ्चापि कथं
सुसम्पादयितुं प्रभवति ।

दृश्यते च जगत्त्रयं प्रायश एव तादृशो मन्दभाग्यः, बाल्ये
वयसि अनृतेन वचसा हितकामिनो गुरुन्, स्नेहमयं पितरं,
महोयसीं मातरञ्च प्रतार्य कृत्स्नं दिनं रुजाव्यपदेशेन
किमपि वा करचरणहृद्रोगादिविविधदुर्हं मनोयव्याघरेतृपत्ति-
लक्षणं कल्पयित्वा आत्मोयानां मनसि सुसमानयति स्ववियोगजं
दुःखदैवम् । सन्भाव्य च तस्मान्निखिलस्नेहैकायनस्य सुतस्य
विच्छेदं पिता तस्य शिक्षायां सर्वथैव भवति मन्दादरः,
तेन च प्राप्ते वयसि शिक्षाशून्यतया पदे पदे समनुभूय
दुःखं जठतदैव्यमपनेतुं न कथञ्चिदपि समर्थोऽस्ति स
खलु वकारः । अत एव उत्ततिकामिनामवधारणार्थं कलकण्ठेन
संगीयते नीतिशास्त्रचतुरस्रद्वयमणिना महापण्डितेन विष्णु-
शर्माणा—

“षड्दोषाः पुरुषेणैव ज्ञातव्या भूतिमिच्छता ।

निद्रा तन्द्रा भयं क्रोध आलस्यं दीर्घसूचता ॥” इति

समवलोकयामो वयं इह तावन्नोके कोऽपि धर्मार्थं, कोऽपि वा

अर्थसिद्धये, केचन कामाय, केचन वा मोक्षार्थं, केचित् त्रिवर्ग-
हृतोः, केचिद्वा चतुर्वर्गफलप्राप्तये अल्पमनस्यं शरीरपातपर्यन्त-
मपि वा यतन्ते । तत्र यद्यपि दैवगत्या कश्चिद्विफलकामो धर्मार्थ-
कामानां किञ्चिन्मात्रलाभात् पर्याप्तमिति मन्वानः परिभवति ।
कोऽपि वा यावत् प्रज्ञाबलं, यावच्च सामर्थ्यं, तावदेव यतन्
भाग्यानुकूलं फलं लभते, केऽपि वा आमरणान्तं यतमानः अवशेष-
दर्शनलोलुप आस्ते । कश्चिद्वा निर्व्याणार्थं धर्मार्थादीनपह्वाय
मोक्षक्षेत्रमारोहति इत्येवमुद्देश्यवस्तुनि प्रयतमानानां साधूना-
मुच्चपदवौमनुसर्तुमनसः एव सर्वथा अधिकारौ, किन्तु नाना-
गुणसम्पन्नोऽपि अलसः किञ्चिन्मात्रमनुसर्तुं नार्हत्येव ।

अस्य च रिपोः प्रभावात् अङ्घ्रिं वानपि खञ्जवदास्ते, घृतकरोऽ-
पि नादत्ते, श्रुतिमानपि वधिरतां भजते, चक्षुष्वानपि नावलोक-
यति । प्रत्यक्षतोऽपि दृश्यते बुद्धिमानपि विद्यार्थी आलस्यप्रभावा-
दध्ययनं परिहरन् तत्त्वोपदेशतः चिरं वञ्चितो भवति ।
नितरां यानि यानि खलु वर्तन्ते मनुजानामतिप्रकटसुखा-
वहानि कार्याणि, यानि च तेषामवश्यकर्तव्यानि तेषु तेषु
सदा परान्मत्तत्वेन क्षीणा भवति अत्यन्तमापि जीवनगतिः,
प्रक्षीणञ्च संसारसुखं, नष्ट एवास्ते स्वजनक्षेत्रः, एवञ्च प्रति-
कार्यं समासाद्य सुमहन्तमेव विघ्नमन्तर्दुःखेन भ्रष्टं ज्वलति
शुष्ककाष्ठलम्बवद्भिरिव कृत्स्नं जीवनम् एवमपि च सर्व-
सुखनिदानरूपेण स्वाधीनतासुखेन नूनं प्रवञ्चितो दुर्भाग्यः पर-
सुखापेक्षितया स्वशरीररक्षणोपायपरिचिन्तनेऽपि घटते शिथिल-

प्रयत्नः, सुतरां क्षुधया पिपासया वा शुष्ककण्ठतालुरपि पाद-
मेकसुपसृत्य सन्निहितं भक्ष्यं पानोद्यं वा ग्रह्येतुं न समर्थोऽस्ति
जाड्यप्रभावेण ।

दृश्यते तावत् लौकिकव्यापारेषु यमेव शत्रुसंज्ञया परि-
गणयन्ति सव्याः । स तु एकैकविषयमवलम्ब्य सूचयति अन-
र्थान् । तथाहि—एको विषयाधिकारेण, अपरश्च स्वाधीकार-
पदवो लब्धुमिच्छया, तथान्यः ऋद्धिमतः धनकनकलामेन,
केऽपि निन्दया, केऽपि वा स्वार्थभङ्गवाधाशङ्कया परस्परं
वैरायते, किन्तु ते हि सपत्नयः कति दिनानि, कति मासान्,
कति वत्सरान् वा विपक्षतामाचर्य स्वामौष्टं प्राप्य किमु
क्लालवशेन प्रतिनिवर्तन्ते, परन्तु आलस्यं नाम महानेव शत्रुः
आनाख्यात् निधनं यावत् सर्व्वस्वमधिकृत्य इहामुत्र फले च
वृत्तयित्वा लोकान् परमदुर्गतपथमधिरोहयति सर्वात्मना
जगत्सुषिन् ।

दयादाक्षिण्यनञ्जतादिभिरतिविनयो भाणवको गुह्यमुखाङ्ग-
व्योपदेशोऽपि आलस्यसेवया प्रणिधानाभ्यासाचरणवैमुख्यादुपदेश-
साफल्यं नापद्यते । तथाहि—

“इतरेषामिह गुणानामाधारे प्रियालसमाणवकी च ।

प्रयत्नादपि न्यस्तो न भविष्यति फलवानुपदेशः ।” इति

देवगत्या प्राप्तश्रीः श्रियमभिलषन् वा अलसो जनः सर्व्वथा
तथा वञ्चितो भवति । अत्रास्ति विद्यापतिप्रणौतपुरुषपरोक्षा-
यामेका हास्योद्दीपिनी उपकथा, ।, तथाहि—

आसौन्ध्रियलाप्रदेशे वीरेश्वरो नाम कश्चिन्नम्नौ । स च स्वभावाद्दानशोलः परमकारुणिकश्च सर्वेभ्यो दीनानामायातुरपङ्गु-खञ्जवधिरासमर्थवृद्धेभ्यः प्रत्यहमिच्छाभोजनमर्पयति । तथा अलसेभ्योऽपि भाज्यं प्रयच्छति । तेन हि परमसुखेन ते दिनानि व्याहृत्यासते ।

अनन्तरं तेषां सुखं दृष्ट्वा वञ्चका अपि कृत्रिमालस्यं दर्शयित्वा तैः समं पिण्डं गृह्णन्ति । तदनन्तरमलसागारे बहुद्रव्यचयं दृष्ट्वा तच्चियोगिपुरुषैः परामृष्टम्—‘यदक्षमबुद्ध्या करुणया केवलमलसेभ्यः स्वामी वस्तूनि अर्पयति, तानि कपटेन निरलसा अपि मारिगृह्णन्ति, तर्हि मामकानां प्रमादः । यदस्मद्दोषेण स्यामिधनं वृथा नष्टं भवति, तर्हि वयं प्रत्यवायिनो भवामः, अतः अलसपुरुषाणां परौचां कुर्मः’ इति परामृष्ट्य प्रसृष्टेषु तेषु अलसशालायां ते नियोगिपुरुषाः वज्रं दापयित्वा निरूपयामासुः । ततो गृहलम्नं प्रह्वमग्निं दृष्ट्वा धूर्त्ताः सर्वे पलायिताः । किञ्चिद्विलम्बेन ईषदलसा अपि निगताः, किन्तु, चत्वारः पुरुषाः तत्रैव सुप्ता अन्योऽन्यमालययति । एकं पटाच्छादितवक्त्रेण उक्तं—‘अहो ! कथमयं कोलाहलः ?’ द्वितीयेनोक्तं—‘तर्क्यते अत्र हि गृहे अग्नि-लङ्घनोऽस्ति ।’ तृतीयेनोक्तं—‘य इदानीं जलाद्रवांसोभिः कटेर्वा अस्मानावृणोति ।’ चतुर्थेनोक्तं—‘अहो ! वाचालाः, कति वचनानि वक्तुं शक्नुयः ; तूष्णीं तिष्ठतः । ततश्चतुर्था-मपि परस्परालापं श्रुत्वा प्रह्वं वज्रिश्चापि लमवलोक्य

वधभयेन चत्वारस्तेन नियोगिपुरुषैः बहिष्कृत्य रक्षिताः । इति
सुभाषितं परमविदुषो विद्यापतेः ।

यद्यभावेण जीवनपातमपि नागण्यन्तः अलसा, ततोऽ-
धिकं किमिहास्ति हेयास्यदम् ? सर्वपादामाश्रयस्थानञ्च ?
अतः साधु खलु कौत्स्यते, निखिलकरतलामलकवद्दर्शना
नौतिन्नेन—‘आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः’ इति ।

“प्रोयाति यः सुचरितैः पितरौ स पुत्रः”

जगत्यस्मिन् ययोरनुग्रहेणैव तनयाः सुखमयं संसारं
सर्वसौन्दर्यनिदानं ज्ञानञ्च अधिकर्तुं शक्नुवन्ति । ययोरेव
प्रयत्नेन स्वस्वभक्ष्यं गृह्येतुमपि प्रभवन्ति । ययोर्मन्दाकिनी-
पूतधारा एव पवित्रस्नेहप्रवाहाः त्रायन्ते सुतान् कलुषसमूहात् ।
यौ हि स्त्रीयतनुक्षयसम्भवेनापि कर्मणा, हेलया सर्वस्वं विनि-
मयेन च सुखयितुं कामायेतेऽतिमात्रम् । यावेव क्षुधादृष्ट्या
च जठरददृष्टमानावपि विधृतः तनुजान् । यावेव च आज्ञा-
र्जितकष्टलब्धेनापि वभवेन शिक्षायै कल्पयित्वा ‘मनुष्यपदवीं
समानयतः स्वाङ्गजान् । तौ परमकारणिकौ पितरौ कल्प-
पादपाविव कठोरायामपि संसारकर्मभूमौ समुपदिशन्ति आर्थ-
मिश्राः । तयोरेव प्रत्यक्षदेवतयोरुपासनमपह्नाय यददृष्टचरं
देवमुपासन्ते साधकाः, तद्धि तेषामज्ञानाश्रयता एव भूमिः ।

न चानयोः स्नेहेन समं किमपि वर्तन्ते विषयाः, अन्यान्यपि च निरुक्तमानि वस्तूनि, यत्तावत् पित्रोः स्नेहपवित्रधारायाः शतांशेन सह तेषामनुक्तं शक्तवन्ति कथञ्चिदपि ।

यावदपोगण्डा एव वर्तन्ते अर्भकाः विषममृतञ्च तुल्यमूख्येन परिगृह्णन्ति, हितमहितञ्च परिकल्पितं न प्रभवन्ति, तर्हि प्रतिनियतञ्चायेव पश्चादनुसृत्य पितरौ रक्षतः निखिलपापतापात् । कठिनव्याधियस्तेषु च तनयेषु अवस्थातिरिक्तेनापि धनक्षयेण सुयोग्यचिकित्सकान् विनियोज्य भटिति निरामयं कर्तुं समोहेते परमसंख्यानि देवकार्याणि च समनुष्ठाय विपदमपाकर्तुं निरन्तरमेव यतेते । पुत्रसुखलाञ्छन्याये पिता वर्षा-तपादिस्वभावप्रभवं गुरुकठोरमपि कार्यमकरणायामपि दखन्तस्करद्वित्तञ्च समालम्बितुं न कथञ्चिदपि वितर्कयति । इत्थं कति कति समाकलयामो महीयसोः पित्रोर्माहात्म्यम् । अनन्तयुगकौर्त्तनेनापि तयोः महिमानं व्यक्तौकर्तुं न समर्थोऽस्ति भोगिराजवासुकिरपि रसनासहस्रेण । तयोः परिचर्या स्वर्गद्वारमनन्तधर्मास्रमवायं कृत्स्नं तपसः फलञ्च समानयत्यतितरां नवनीलनौरदनिघोषेणापि नितरां समवगायन्ति श्रार्थपादाः—

“पिता स्वर्गः पिता धर्मः पिता हि परमं तपः ।

पितरि प्रोतिमापन्ने प्रियन्ते सर्वदेवताः ॥ ✓

पृथिव्यां गुरुतरा माता गगनादुच्चतरं पिता ।” इत्यादि, अहो ! त एव धन्याः ये तावत् प्रत्यक्षदेवतयोः पित्रोः

प्रीतिमुत्पादयितुमर्हन्ति । समवलोक्यते च पिता पुत्रार्थं
 कां कां नाम निष्कृष्टां वृत्तिमनभ्यस्तां क्रियाञ्च नाधिगच्छति ।
 असीमविलाससामग्र्यो-सुसज्जित-हर्म्यतलवासो अपरिमितानु-
 गतदासदासोजनजुष्टो धनेश्वरः नानाविधबहुसुखसम्भोगपरोऽपि
 च ऋते पुत्रप्रीतिं सम्यक् तदनुभवितुं नालम्, अपि तु
 नितरामनिवृत्तिमेवालम्बते । अपि चेत् लभते तदनुपमं
 पुत्ररत्नं देववशात् तन्निरन्तरं परिहाय स्वसुखस्यैव तमेव
 सुखयितुं समोदते समन्तात् । सत्यपि सेवकजने स्वयमेव तत्-
 परिचर्यापरोभूत्वा आत्मानं बहु मन्यते । दौनस्तावद्
 आयासबाहुष्येन स्त्रोदरपूर्तिं कुर्वन् भिक्षालब्धेनैवाग्नेन प्रति-
 पालयितुकामः कामयते सर्वथा पुत्रम् । ईदृशयत्नबाहुष्य-
 लभ्योऽसौ तनयः कौटुम्बलक्षणलक्षितः पितृणामानन्दमातनोति
 सम्यक् तन्निश्चेतुं वयमसमर्थाः स्मः । शास्त्रवाक्यं पुनर्जीवतो-
 वाक्यपालनं, मृत-तिथौ विप्रेभ्योऽन्नप्रतिप्रादनं, गयायां पिण्ड-
 दानमित्यादि । तथाहि—

“जीवतो वाक्यपालञ्च मृताहे भूरिभोजनम् ।

गयायां पिण्डदानञ्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥” इति

इन्त ! खलु महतो महीयसः पितुरविचारितेनैवाज्ञा
 परिपालनीया पुत्राणाम् । पिता हितमहितं वा युक्तमयुक्तं
 वा कठोरमकठोरं वा नययुक्तमनयपूर्णं वा यदयदादिशति,
 तत् सर्वथा विधातव्यं पुत्रैः । पित्राज्ञानुसंशीलयतस्तनयस्य
 वचनमिदम्—

“पितुर्हि वचनाद्देवि पतियमपि पावके ।

भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चाणवे ॥” इति

न चैषा साधारणी वाणी, न चानन्यसाधारणं महत्त्वम् ;
यत् स्वस्तनं यौवराज्याभिषेकमपह्वाय रामचन्द्रस्य तादृशो वचन-
प्रवृत्तिः । धन्यो रामचन्द्रः । धन्या तस्य पित्रभक्तिः ॥

अपरस्य सोमवंशप्रसूतस्य शान्तनुनन्दनस्य भौषस्य पितृ-
सन्तोषार्थमविवक्षितभावेन ससागराद्या धरण्याः परित्यागः
स्मारयति पित्राज्ञानुवर्तित्वं जनानां मनांसि अतिमात्रम् ।

ततैवेतः क्षत्रियकुलचूडामणिः पूरयेव समाकर्षति चेतनानां
चेतः । स तु यौवनसुलभं सुखजातं तुच्छं दृणवत्तन्वमानः पितु-
र्यथातेजराग्रद्वणेन तमतितरामतपीत् । पित्राज्ञानुवर्ती तनयः
स्वगैराज्याधिगतोऽपि रौरवचरः, महाधनेखरोऽपि दीनहीनः,
मवेसौभाग्ययुक्तोऽपि मन्दभाग्यः । येन हि निखिलेश्वरगुणो-
पेतस्य जनकस्य वचनपरिपन्थी सुखलु मन्दभाग्यः । यस्य ईष-
टपि निश्वासपवनः प्रपद्यति कलुषपुच्छमात्मजस्य । शास्त्रवाक्यं
तावत् पुत्रासनरकपरित्राणात् मातापित्रोः पूततासम्पादानात्
पित्रोरवशिष्टकर्मसम्पादनाच्च पुत्रत्वं विज्ञापयति । यथाहि —

“पुत्राच्चो नरकाद् यस्मात् त्रायते पितरं सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति ख्यातः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥” इति

तेषु पुनः किं लक्षणमस्माभिः स्मर्तव्यमिति चिन्तनीयम्,
सद्यःप्रसूतपुत्रस्य सुखसन्दर्शनादेव नरकत्राणं पुनरस्मादृशानाम-
दृढचेतसां स्मर्तुमयोग्यम् । देहावसानात् परं पिण्डदानादिभिः

पिबद्दसि साधनमपि कर्मणामतिशयितानामसाध्यत्वात् तत्
सुसम्पन्नं स्यान्नवेति महानसौ संशयः । अतो मन्यामहे सर्वथा-
विचलितभावेन शास्त्रवाक्यमनुसृत्यं सत्पुत्राणां यत्—
“प्रोणाति यः सुचरितेः पितरौ स पुत्रः” अथवा ‘पिता स्वर्गः
पिता धर्मः’ इत्यादि । कृतमधिकवाक्प्रपञ्चेन, इति ।

“परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” *

परोपकरणं किल विपन्नानां तथा दुर्गतानामपि उद्धरणम् ।
ये तावन्महान्तः जरामरणसङ्कुले संसारसञ्चाले जलबुद्बुदो-
पमं जीवितमासाद्य परार्थे सर्वस्वमर्पयन्ति, ते हि दयावतारा
नरविग्रहरूपैरमरपुरविलासिनो वपुष्मन्तः धरामलंकुर्वन्ति ।
ते च कायेन मनसा वाचा तथा अन्येनापि येन केनचनोपायेन
परान् सन्तोष्य आत्मानं बहुमन्यन्ते । त एव खलु धन्याः
महाजनगणैरभ्यर्चितचरणाः सार्थकजन्मानो महापुरुषाः । अन्ये
ये पुनः स्वार्थसिद्धिमभिसन्धाय परदुःखमपाकर्तुमभिलषन्तः,
तेऽपि किल कियतो साधुपदवीमनुगन्तुं प्रभवन्ति । धार्मिक-
गणनायां तेषां नामानि च नयनपथे समवर्तन्ते सामाजिका-
नाम् ।

दृश्यते तावत् स्वार्थलेशपरिशून्यानां ‘परसन्तुष्टमात्रो-

* परोपकाराय सतां विभूतिः ।

पचितमनसां विधातुः नियमशृङ्खलेन कालैर्हिनेर्हायनेर्वा समुप-
जायते तेषां स्वार्थाधिकापि विपुला सिद्धिः । न चापि सुख-
दुःखमयेऽस्मिन् संसारे तादृशा एव संख्यावन्तो विरक्ताः, ये पुनः
सत्सिचामाहाक्तेन अन्यदौघार्थं आत्मानं बलिमुपहर्तुं
नार्हन्ति । केचन निसर्गत एव दयाप्रवणहृदयाः जातिः स्थानं
पात्रमपात्रञ्च नासमीक्ष्य आर्त्तदुःखमपनेतुं यतन्ते । आहुस्ता-
वदार्थपादाः—

“ते वै सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य बाधेन ये
तेऽमी मानुषमध्यमाः परहिताः स्वार्थाविरोधेन ये ।
ते वै मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय निघ्नन्ति ये
ये निघ्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥” इति

इह तावच्चक्रनेमिवदेव सुखदुःखैः संशुक्तमाने जगति न
कस्यापि भागधेयस्य क्लृप्तेन सुखं दुःखं वा चिरमवतिष्ठेते । न
वा एकदा यः परमदुर्गतः, अन्यदा स तथाविध एव संवृत्तः ।

उक्तञ्च—

“कस्यात्यन्तं सुखमुपनतं दुःखमेकान्ततो वा ।

नीचैर्गच्छत्यपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण ॥” इति

यद्यप्येवमभूते संसारे एकस्य व्यसने अपरः सहानुभूतिमास्थाय
स्त्रीयसामर्थ्यानुरूपं यतते । तर्हि तस्य विपदि सोऽपि यथाशक्ति-
साहाय्यं विधास्यतीति जगतो निसर्गनियमः । किन्तु अशेषगुणा-
स्पदोऽपि स्वार्थपरश्चेत् सर्व्वथैव घृण्यते परमविधेयैराचार्य्यमित्रैः ।
नितरां सर्व्वेषामेव परोपकरणमवश्यमेवावलम्बनीयम् । इह

तावत् वर्तन्ते धर्मार्जनार्थं यावन्तिवर्त्मानि परोपकरणं हि
तेषामेकतममतिप्रशस्यं वर्त्तु । परोपकारिणी मृता अपि सुम-
नस इव जगत्पत्र राजन्ते । किं बहुना परमसङ्कलमयस्य
भगवतो नामनिकरेण समं परोपकारिणामृतुपर्णयुधिष्ठिरनल-
प्रभृतिभूपालानां नामानि कङ्कौर्त्थं विभावरीं सुप्रभातां मन्यन्ते
मनुजाः । उक्तञ्च—

“शरीरस्य गुणानाञ्च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

शरीरं क्षणविष्वसि कल्पान्तःस्थायिनो गुणाः ॥” इति

परदुःखं हातुमभिलषन्तो महान्तः जीवनपातसम्भवतोऽपि
कर्मणो न विरतिमालभन्ते । तथाहि—

एकदा राजाधिराज उज्जयिनोपतिमंहात्मा विक्रमादित्यः
स्वसचिवेषु धराभारं निधाय यतिवेशेन पर्थ्यटन् कदा कस्मिं-
श्चिन्नगरोपकण्ठे भागिरथीतौरधौतपाददेशं किमपि देवाय-
तनमगच्छत् । तत्र देवगृहे बहवो महाजनाः पौराणिकात्
पुराणं शृण्वन्ति । राजापि नद्यां स्नात्वा देवालयमुपगम्य देवं
नमस्कृत्वा महाजनान्तिके उपविष्टः । तस्मिन् समये पौरा-
णिकाः पुराणवाक्यानि पठन्ति—

“अनित्यानि शरीराणि विभवो नैव शाश्वतः ।

नित्यं सन्निहितो मृत्युः कर्त्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥

श्रूयतां धर्मसर्व्वस्वं यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपौडनम् ॥”

इत्यादि पुराणकथनसमये कश्चित् स्थविरो ब्राह्मणः भार्य्याया

सह नदीमुत्तरन् देवगत्याभसि निपतितः । महापूरेण नौय-
मानो हाहाकारं कुर्वन् नदीमध्ये स महाजनान् प्रति वदति—
'भो भो महाजनाः, धावहं हहः सपत्नीको ब्राह्मणोऽहं
नदीप्रवाहेन बलात् नौयमानः । कोऽपि सत्त्वाधिको धार्मिको
मम सपत्नीकस्य जीवनदानं करोतु, इति जले नोद्धमानस्य
दीनध्यनिं श्रुत्वा महाजनाः सर्वेऽपि सकौतुकं पश्यन्ति, परं
न कोऽपि नदीमध्ये प्रविश्य प्रवाहादपनेतुं तस्मै अभयं प्रय-
च्छति । ततो राजा विक्रमो 'मा भर्षीः' इत्युक्त्वा नदीमध्ये
पत्न्या सह ब्राह्मणं महापूरादाकृत्य तटभूमिमनयत् । ततो
ब्राह्मणः स्वस्थीभूत्वा राजानमाह—'भो महासत्त्व, मदेतच्छरीरं
प्राक् मातापितृभ्यामुत्पादितम्, इदानीं तत्त्वो द्वितीयं जन्म
प्राप्तम् । अतः किमपि ते प्रत्युपकारः करणीयः । न चेत् अनन्त-
कालं मे रौरववासः स्यात् । नितरां पुण्यतोयाया गोदावर्या
उदकमध्ये द्वादशवर्षपर्यन्तं मन्त्रजपस्य पुण्यं तेऽद्य दीयते ।
अन्यच्च, यत् कच्छचान्द्रायणादिना किमपि सुकृतसुपाज्जित-
मस्ति, तत्सर्वं गृहाण' इत्युक्त्वा महावाक्येन तत्पुण्यं भूपतये
समर्प्य आशिषश्च दत्त्वा पत्न्या समं निजस्थानं गतः । अत्रान्तरे
अतिभीषणः कायः कोऽपि ब्रह्मराक्षसः राजसमौपमागतः तम-
वलोक्य भूपतिः साश्चर्यमाह—'भो भो महासत्त्व, कोऽसि
त्वम् ?' तेनोक्तम्—'अहमब्रैव नगरे कश्चन ब्राह्मणः निरन्तरं
गुरुन्, साधून् महतश्च दूषयामि, तद्दुष्कृतिवसेनैव अस्मिन्
अश्वत्थपादपे ब्रह्मराक्षसो भूत्वा अत्यन्तदुःखितो दशवर्षसहस्रं

तिष्ठासि । अथ भवतः प्रसादादुत्तीर्णो भवामि' इत्याकर्ण्य
स भूपतिः तदेव पुण्यं तस्मै अदात् । सोऽपि राक्षसः तेन पुण्य-
चयेन स्वकर्मणस्तौर्त्वा दिव्यरूपं परिगृह्य विविधव्यागुपन्या-
सेन राजानं स्तुत्वा दिवं गतः । भूपतिरपि स्वनगरमगात् ।

वस्तुतः परोपकारिणां जगत्त्रय अर्थिभ्यः सर्वस्वदानम् उत
जीवनार्पणपर्यन्तमपि शतशो दृश्यते दृष्टान्तः, नितरां "परोप-
करणं कायादसारात् सारमाहरेत्" इति यदुक्तं तददिशोभन-
मतिसमीचीनमत्यन्तसत्यञ्च वचः सुसूक्ष्मदर्शिनामिति कृतं
बाहुल्येन ।

“विनयो भूषणं महत्” *

विनयो हि नाम चेतनानां चित्तोत्कर्षज्ञापको धर्मविशेषः ।
स खलु सर्वेष्वेव गुणगणेषु गरीयान् । तेन परिहीनो नाना-
गुणविमण्डितोऽपि विचक्षणः गर्हत्वमेवावहति प्रेक्षावताम् ।
यैरेव गुणचयैः पुरुषा जगत्त्रय श्रेष्ठपदवीं भजन्ते, ऋते च विनयं
ते हि तेषामपकर्षमेव ज्ञापयन्ति । विनयो तावत् सर्वास्तु
अवस्थास्तु तथा सुखेषु दुःखेषु वा तुल्यरूपेण समाकर्षन्ति परेषां
मानसबलम् ।

स च विद्यया तथा वैभवेन विच्यतोऽपि स्वीया-

* विनयस्य गुणो गुणी नास्ति ।

साधारणविनयगुणेन परान् नियम्य सर्वथात्मवशमानेतुं प्रभवति । स्वदेशेषु विदेशेषु च तस्य समानोऽधिकारः । किन्तु विनयहीनस्य सन्त्यपि च विविधगुणग्रामाः, वर्चन्ते चापरिमेयाः अर्थाः, तथापि ते हि केवलं सुधेव किंशुककुसुमानौव दूरत एव सुसम्पादयन्ति दर्शकानां नयनानन्दधाराम् । वस्तुतो विनयविवर्जितं नरं गर्वप्रतिभूर्त्तितया परित्यज्यन्ति सज्जनाः । यथैव च स्त्रीगुणचयेविवर्जिता कामिनी महाघरन्नालङ्कार-विमण्डितापि न सुखयति केषामपि चेतः, परं स्वकौयविघ्न-कूटिकेन पदे पदे समावहति क्लेशम् । तथैव विनयपरिहीनस्य संसारकार्यनिबन्धेषु घटते महत्येव विदग्धना, सम्भवति च तस्मादेव सञ्ज्ञानर्थस्य सूचना, समुपजायते ततोऽपि जीवनपातः ।

तथा च निखिलविभूतिसमान्वितस्य सृष्टिस्थितिप्रलयकारिणो भगवतो नारायणस्य कुलसत्तमाः प्रख्यातशौर्यबलान्विता यादवाः पुरा किल तपोधनं महर्षिदुर्वाससमविनयेनावसत्य तदभिशापेन परस्परं विरोधमुत्पादयन्तः समूलमन्तकपुर-मवापुः । तथा पुनः सर्वसमृद्धिसम्पन्नाः महाहवविजयिनः प्रवलबलवाहनाः दुर्योधनादयः कौरववैरमुख्याः केवलमविनय-दंष्ट्रिणैव अपूर्णैर्नैव संसारसुखेन कालकवल्लिताः बभूवुः । अन्ते च शिशुपालदन्तवक्रादयोऽपि समरकुशलिनोऽपरिमेययोद्धगुण-विमण्डिताः महीपालाः दिनयहीनतया अकाले परैतराजभव-नातिथित्वमुपाययुः । *

इत्यमेवाविनयस्य परिणतिं समवलोक्यामनयन्ति सज्जना

यत् प्रभूतपयसि लवमात्रमपि गोमूत्रं तावन्ति दुग्धानि
दधिल्वेन परिणमयति । तद्वदेव प्रभूतगुणसत्त्वेऽपि अन्तरेण
विनयं पुरुषं विव्रतिमानयन्ति शरीरसङ्गजा मानवधर्माः ।
वर्तते किल गुणरत्नस्य विनयस्य तथैव दिशा विकाशः, तथाहि—

“गौरवं गुरुषु स्नेहं नीचेषु प्रेम बन्धुषु ।

दर्शयन् विनयो धर्मः सर्वप्रौतिकरो भवेत् ॥” इति

अत्र गुरुजनेषु गौरवं तादृक् वयोवृद्धजनान् प्रति यद्योचित-
सन्मानप्रदर्शनम्, तेषामाञ्जानुवर्त्तित्वम्, सुनृतेन वचसा तैः
समं संलापः, कुलवृद्धानां तथा राजपुरुषाणानुवृत्तवाग्वैभ-
वैरभ्यर्थना, तदन्तिके चापख्यपरिहारः; वयःकनिष्ठान्
प्रति नयधर्मकथनं हितानुकूलोत्तनञ्च, एकस्य दुःखमपरेण
स्वमिव परिगणनीयम्, सततं सदयव्यवहारः; बन्धुषु
कापव्यवर्जनम्, तेषामभावे आत्मनोऽपि अभावबोधः, सुखे दुःखे
च समे कृत्वा एकात्मनोः विभिन्नवपुर्भ्यां संसारकार्यनिर्वाहन-
मित्यादिभिस्तावत् परिव्यज्यते विनयविभूतिः, विनयान्वितस्य
गुरुवधौरेयस्य ।

विनयः किल न कमपि लघयति, नवा खर्वयति, किमपि
वा पदमस्त्रादातः परिवर्जयति, परं सर्वासु अवस्थासु
ततः उन्नततरामेवावस्थां घटयति । दृश्यते तावदत्र निष्कृष्टज्ञान-
जननमभिलभ्य विनयमाहात्म्येन जनसमाजशीर्षस्थानमलं-
करोति लोकः ।

पुरा नैमिषारण्ये महर्षिगणोपेतमाश्रमपदं सृतमुष्णादुद-

गतेन पुराणवचसा सुस्वरितमासीत् । वर्तमाने च बहवः
 एव निरुक्तस्थानसम्भवाः विनयभूषणमण्डिताः साधवः अद्या-
 हतप्रभावेन शासति सामाजिकानां पदम् । हापरे अजात-
 शत्रोर्महाकृतौ निखिलगुणेश्वर्यवता श्रीमन्नारायणेन ब्राह्म-
 णानां चरणघौतमकारि । एवञ्च यूरूपादौनां पुराणवार्त्ता-
 पय्यालोचनावशरे समवलोक्यते अस्माभिर्यन्महापुरुषधौरेयेण
 यौशुना कदा शिष्यवर्गाणां पादप्रक्षालनार्थमुदकमदायि । तेन
 सङ्कोचितान् विपदमपि गणयतः पिथ्यान् स्रष्टेन वचसा प्रति-
 बुध्य परमा प्रीतिरापेदे । नितरामवाधमगर्हितमविसंवादितञ्च
 वचः यद् विनय एव राजाधिराजचक्रवर्तिनां शौर्षेणुम्बिसुकुटा-
 पेक्षया समधिकाऽसम्पन्नं भूषणमिति ।

दृश्यते तावत् महापुरुषचरितादौ, समवगम्यते च लोक-
 व्यवहारतः विनयमन्तरेण न विमलां शान्तिं नापि वा परमा-
 भ्युदयपदवौमधिकत्तुं शक्नोति लोकः । अतएव साधूक्तम्—
 'विनयो भूषणं महत्' इति सुभाषितं कस्यचित् संख्यावतः
 तदतिसत्यमतिदृढमतिशयश्लाघदीयञ्च वचः, इति कृतं
 बहुभाषणेन ।

“यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवाणि निसेवते ।
ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव हि ॥”

इह किल संसारे आशा नाम किमपि परमरमणीयमत्यद्भुत-
मतिहृद्यञ्च वस्तु । सा चाशा स्वप्रभुधर्म्येण सर्वेषामेव चेतनानां
चेतः आयत्तीकृत्य विनश्यदेऽपि निखिलराज्ये त्रिदिवसन्ततिरिव
जनान् परिपालयति । किमहो ! यद्यप्याशानाम कापि मनुजानां
ललितदर्शनातिपेसला विश्वस्ता सच्चरौ नाभविष्यत्, तर्हि सुजला
सुफला शस्यश्यामलाशेषप्रीतिविधायिनी धरापि ऊषरभूरिव
कर्कशभावेनापौडयिष्यदनुक्षणं जन्तून् । दृश्यते तावदाक्षुद्रा-
न्महतपर्यन्तमपि कृतस्त्रं जगदैन्द्रजालिकक्रीडासाम्येन सा
विस्मयमातनोति, प्रतारयति च कुलटैव विश्वस्तुहृदयम् ।
क्वापि वा दीनहीनमूर्धनि दापयति राजाधिराजचक्रवर्तिनः
शिरश्छत्रम् । कदा सा शान्तमधुरदर्शना, कदापि घोरभीषण-
विग्रहा, विमोषयते वा कदा अव्याहतप्रभावस्य भूभृतोऽपि
शासनदण्डम् ।

धन्या आशा ! धन्यं ते कुञ्चकम् ॥ संसारेऽस्मिन् राजानो
धनिनो वा भिक्षुनभिक्षून् वा उदासीनो गृह्णिणो वा
सर्वान् प्रति ते समानो दृष्टिपातः । आशावत्सनेन पुत्र-
शोकातुरा माता गुरुकठोरेष्वपि दुःखेषु विस्मारयति स्तुतपुत्र-
मुखं, धारयति च दुर्विसहं देहम् । आशाप्रणोदिता च सुहृत्ते

पतिविच्छेदमसहमाना कुलवधूरपि भाविमुखाशया 'प्रेषयति
पतिं दुष्पथमपि देशम् ।

एवञ्च दृश्यते तावत् लोकव्यवहारेषु 'इदं मया लब्धम्,
अपरमपि लप्स्ये' इति निश्चिन्वानाः सर्व्व एव प्राणिनोऽपि-
काङ्क्षन्ति निरन्तरम् । भूयतः परराष्ट्रं विजित्य, ऋद्धिमन्तो-
धनकनकादिव्यवसायतः, एके धनिसेवया, अपरे भिक्षया वा
स्वं-स्वं प्रवर्द्धयितुमतितरां यतन्ते ; किन्तु एतेषामर्थार्थमति-
प्रयतमानानां निष्किलजनानामेवावश्यमिदं प्राप्तव्यमिति निश्च-
यात्मिका बुद्धिः स्वामीष्टफललाभस्य प्रकृष्टा सरणीति नास्ति
तस्मिन् किमपि वक्तव्यम् ।

अपि नाम दुराशाप्रणोदितो य एव स्वल्पायासलभ्यं सद्यः
प्राप्तमकिञ्चित् करं कपर्दकमपहाय बहुतिथे काले वा प्रभूतार्थ-
प्राप्तये मनोऽभिनिविशयति, विधिवशात् प्राय एव स लब्धवस्तु-
भ्रंशनात् परमदुःखितोऽतिशयक्लेशमनुभवति । तथाहि—

अस्ति कस्मिंश्चिद्वनोपकण्ठे कोऽपि स्थविरकाष्ठिकः । स च
स्वभावदारिद्रेण कथं कथमपि कष्टेन काष्ठानि संक्षिद्य स्वजनान्
परिपालयति । अथैकदा परशुहस्तेन स समुद्ररोधसि गत्वा
कुठारेण पादपं कर्त्तितुमुपचक्रमे । परं दैवगत्या तस्मिन्नेव क्षणे
हस्तात् भ्रष्टः परशुः अश्वसि पतित्वा चक्षुरविषयोऽभवत् ।
तेन स परमनिर्व्विषः उच्चैः क्रन्दितुमारभे । तत् परिवेदनं
श्रुत्वा जलाधिपवैश्वं प्रति निरतिशया रतिरुपजाता । तस्माच्च
यादःपतिस्तस्यान्तःकरणपरीक्षार्थं प्रथमतः शातकुम्भविनिर्भितं

परशुमेकं गृहीत्वा तत्समोपमेत्य ब्रवीति—‘भद्र, किमयं ते कुठारः ?’ सोऽप्याह—‘हंहो ! दयावतार, नहि नहि ममायं कुठारः, स तु भाग्यवशेनाय नष्टः ।’ तदाकर्ण्य स पुनरश्वसि निमज्ज्य द्वितीयक्षणेन रजतनिर्मितमपरकुठारं गृहीत्वा तस्य पुरतः पुनरागत्य ब्रवीति—‘साधो, किमयं ते नष्टकुठारः ?’ स पूर्ववदेव ब्रवीति—‘हे ममोपकारमिच्छो, नायं स कुठारः, स तु अयोनिर्मित एवासौत् ।, तदाकर्ण्य जलाधिपतिर्भूयः सलिलं गत्वा लौहमयकुठारमादाय तदन्तिकमागत्य ब्रवीति—‘अयं किं ते कुठारः ? स काष्ठकृतमतिप्रणिधानेनावलोक्य सगदगदमाह—

हे भदेकसदय, कनोपमारिन्, वाढमयं मे स नष्टः परशुः । मयि चेत् करुणा तर्हि प्रत्यर्पिताम् ।’ तस्य काष्ठकृतः तादृशं सरलभावं तथा लोभराहित्यञ्च परिज्ञाय सः जलाधिपतिः निरतिशयमानन्दमनुभवन्, तस्मै स्पर्शरजतमयौ हावेव कुठारौ प्रत्यर्पितवान् । स काष्ठकृतौ गृहीत्वा यावद् गृहं प्रति गतः, तावत् कश्चित् प्रतिवेशौ तत्कुटीरमेत्य समुद्रतीरगमनात् कुठारद्वयप्राप्तिं यावत् समस्तमुदन्तमाकर्ण्य परेऽस्मिन् कुठारहस्तः समुद्रतीरं गत्वा स्वेच्छापूर्वकं कुठारमश्वसि निःक्षिप्य कपटप्रबन्धेन उच्चैः क्रन्दितुमारब्धे । ततः तस्य रोदनमाकर्ण्य पूर्ववत् जलदेवता तमेत्य ब्रवीति—‘भद्र, किन्ते शोककारणं किमर्थं वा तारेण स्वरेण रोदसि ?’ सोऽतिसन्धमं प्रदर्श्याह—‘महाभाग, अहमत्यन्त-दुर्गतः, परशुना काष्ठं संखिद्य कथं कथमपि कष्टेन स्त्रोदरं

पूरयित्वा, जीवनं धारयामि किन्त्वद्य देववशेन मे हस्तात् च्युतः
परशुरपसु विनष्टः । तेनाहं रोदिमि, नास्ति किमप्यन्यत्
रोदनस्य कारणम्' इत्याकर्ण्य सलिलपतिः तं परोक्षितुं पूर्व्ववत्
पुनर्जले निमज्ज्य विशुद्धहेमसम्भवं परशुमेकं गृहीत्वा समोप-
मेत्य ब्रवीति—अपि एष ते कुठारः ?' सोपरिजानन् पूर्व्वोक्त-
काष्ठिकस्य हेमरौप्यकुठारप्राप्तिमार्गं नितरां जलाधिपते-
र्व्वोक्तोच्चारणमात्रमेव साग्रहं—'अयमयं भोः, स मे नष्टपरशुः'
इत्युक्त्वा यावत् करो प्रसार्थ्य ग्रहीतुमुपचक्रमे ; तावत् सा जल-
देवता तस्य धूर्त्तामवगम्य किञ्चिद्दूरं गन्वाभ्यसि निमज्ज्यान्त-
र्हंघे । ततोऽसौ क्षत्तं दिनं विलप्य यदा पुनर्नकोऽपि समा-
यातीत्यवलोकयत्, तदालम्बाश्रयालम्बस्वकुठारचयजनितदुःखेन
स्त्रीयभाग्यं निन्दन् गृहं प्रति चलित इति ।

दृश्यते तावदिह जगति य एव निश्चितार्थमपहाय अनि-
श्चिते यतते, तस्य इत्यन्भूतैव विडम्बना सर्व्वथा प्रतिपद्यते ।
तदुपजीव्यकाककूर्म्मसूषिककथाच्छलेन महानोतिज्ञेन श्रीमद्-
विष्णुशर्मणातिमुन्दरो उपकथा विरचिता, पाठार्थिनां धैर्य्य-
च्युतिसम्भवतया सा परित्यक्ता । तत् कथाविषयिणो च इयमेव
सुभगा वाणी तस्य पण्डितकुलवरेण्यस्य—'यो भ्रूवाणि परित्यज्य'
इत्यादिरिति कृतं बाहुल्येन ।

“उपायं चिन्तयन् प्राज्ञस्तथापायञ्च चिन्तयेत्”

जगत्त्रय परिणामचिन्ताकुशलिनी महान्तो भाविनि यद्भाव्यम्, तत् सर्व्वं प्रागेव विनिश्चित्य कर्मणि प्रयतन्ते । न केवलं विषयं समीक्ष्य ते प्रक्षीणदृश इव कार्य्येष्वन्तरायसमापतनादेव विफलाः कार्य्येषु विरक्तिप्राप्तियोग्यं कञ्चनभावसुपादधति । परिणामचिन्तायाः सन्ति बहव एव सुखावहाः गुणाः, तथाहि—यद्यपि केवपि कार्य्येषु संप्रवर्त्तमानाः केचिदपरिणामसमीक्षकारिणो मानवाः ते हि साधारणविपत्पार्तन सुमहन्तमन्तरायं मन्यमानाः सातिशयसुद्विन्ना अकाण्डे कार्य्यजातं विन्यस्य परिणामे क्लेशभागिनो भवन्तीति प्रतिनियत एव निखिलजनानां कार्य्यसंघेषु सुव्यक्तमेवावलोकयामः ।

एवमपि च यदि तेषां भाग्यविपर्य्ययेण स्थानुष्ठितकार्य्यमध्ये सुमहानन्तरायो घटते, तर्हि ते कथं कथमहो एतस्मात् समुत्तोर्या भविष्याम इति चिन्तापर्याकुलितमानसः तत्प्रहाणोपायचिन्तनेन दीर्घदिनमतिवाञ्छा स्वकर्त्तव्यतः स्वलिता इति प्राय एव दृश्यते । परिणामचिन्तापाटवो हि प्राज्ञाः अपरिणामदर्शिनां वैपरीत्यमेव सततमुपगच्छन्ति । ते हि यथायथमुपायसुज्ञावयन्ति, तथा तथा अपायमपि परिचिन्त्य नूनं मृङ्खलया निर्व्विहयन्ति आत्मनः इतरेषामपि क्षुद्राणि महान्त्यपि च कर्माणि । समवलोकयामो वयं यहर्माधिकारणेषु ये खलु व्यवहारशास्त्रार्थदर्शिनः सुविचक्षणाः ते नूनमग्रत एव समालोचनीयविषयस्य ये ये

अपायाः सम्भवन्ति, तान् सुविचिन्त्य विपक्षवादप्रतिषेधोपायश्चापि स्थिरोक्तस्य स्वप्नप्रज्ञा विपक्षपक्षान् पराजित्य आत्मनः पक्षं प्रभुपटे स्थापयन्ति । उक्तिमिमासुपजीव्य सकलार्थशास्त्रपारंगतेन ओमता विष्णुशर्मणा निर्मिता काचिद् बालककौतुकविधायिनी उपकथा, या हि प्रतिपदमेवातनोति रसधारां बाल-श्रोतॄणां श्रवणविवरे अतिमात्रम् । तथाहि—

निवसन्ति तावदुत्तरापथे गृध्रकूटादौ रेवासरिच्चरणसुखित-
शेकतस्थलमस्थं न्यग्रोधपादपमधिकृत्य बहवो बलाकाः । एव-
मपि च तिष्ठत्यत्र तत्पादपपाददेशे विवराभ्यन्तरे हरगल-
गरलसन्निभो महानिको विषधरः । स च तत्रत्यपतत्रिणां
बालापत्यानि कवलौकृत्य निरतिशयसुखमनुभवन्नास्ते । परन्तु
येषामपत्यानि स्नादितानि ते परमनिर्वेदमालभमानाः
इतस्ततो विलापेन सुखरोक्तां काननभूमिं, तदाकर्ण्य केनचन
हृदयकेनोपदिष्टम्—भो भो नष्टप्रजा विहङ्गमाः, एवं कुरुत
यूयं, मत्स्यानानौय नकुलविवरादारभ्य मामकशत्रुबिलं यावद्
एकैकशो मत्स्यान् पंक्तिक्रमेण संस्थापयत । ततस्तत्तुव्यकैः
आहारवत्नेना नकुलैरागत्य भुजगो द्रष्टव्यः, स्वजातिविषे-
षशतं व्यापादयितव्यम् । अथ उपदेशानुरूपे कृते कार्यं नकुलै-
रागत्य सर्पो भक्षितः, पक्षिणावकानां रावं श्रुत्वा हृद्यमारुह्य
तेऽपि स्नादिताद्येति सुभाषितं नीतिविदो विष्णुशर्मणः । कथाया-
मेतस्मादुपायमनुशोभयन्तः विहगाः अपायचिन्तनाभावेन परि-
त्यागे समुहान्ति स्वकुलक्षयजनितदुःखानि प्राप्नुवन्तीति ।

अपि च दृश्यते तावत् क्षुद्रप्राणिषु पिपीलिकाः स्त्रीयासाधारणप्राज्ञतया उपायमपायञ्च स्थिरीकृत्य स्वसञ्चितवस्तुजातं सुनिभृतान्वतमसि विले संरञ्च्य निरतिशयमानन्देन जीवनमुदयापयन्ति । अन्ये च केवलमुपायं संशीलयन्तो कवयिमत्स्याः प्रक्षीणे सलिलजाते नवजलधरगर्जनं श्रुत्वा स्थलवर्त्मना गच्छन्तः धीवरेण प्राप्ताः व्यापदिताश्चेति सुशुक्लम् 'उपायं चिन्तयन् प्राज्ञस्तथापायदञ्च चिन्तयेत्' इति ।

“अनुगन्तुं सतां वर्त्म कृत्स्नं यदि न शक्यते ।
स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसौदति ॥”

जगत्सिन्धुं वर्त्तन्ते य एव सन्तः, ते हि प्राणालयेनापि नोन्मार्गमधिगन्तुमभिलषन्ते मनसापि । सलवलीकयामो वर्यं ते चातिकठीरमपि महाजनभाषितमनुल्लस्य दैनन्दिनकार्यजातं शुभहृत् क्लेशमनुभवन्तोऽपि अविज्ञतेन चेतसा सुसम्पादयन्तीति । तेषां हृदयमन्दिरे सततमेव जागर्ति मूर्त्तिमती विशद इव महाजनगणोदिता पूततमा सुनृता वाणौ, या हि प्रतिपदमेव समुन्मयति संसारकलुषविषयात्, मनुजान् ।

ऊर्ध्वतमे वर्त्मनि दृश्यत एव प्रायशः अनुभूयते च स्वयमपि नित्यशः यत् साधारणेनेवासत्कर्मणा क्षणमात्रत एव विपदमपमानं वा लभामहे, यद्यप्येकदा वा उच्चारयामि अनृतां वाचं तां

चापि च यदि कश्चिदवगच्छति, तर्हि चेष्टाशतकेनापि भूयस्तस्य न प्रत्ययभागी भवितुमर्हामि । तेन च ह्येनैर्वा प्रधानैर्वा लघुरिति मन्यमानः पराभूये इत्यादि सन्तं पन्थानमवलम्बमाना महाजनरोतिमनुसरन्तः सर्वदा संसारेषु विचरितुं तथा शिक्षामः । तर्हि सर्व्व एव नः साधुतया प्रशंसिष्यन्ते, सर्व्व एव च अस्मासु विश्वसन्तः गुरुकठोरमपि कार्य्यं साधितुमस्मासु अवरोधमेव भारमर्पयिष्यन्ति च ।

तेन च संभविता वा जीविकानामपि कश्चिदुपायः । एवं बहुधा दृश्यते सत्ययगतो न कदाचिदात्ममर्थ्यादया परिच्यतो न कदाचिदन्येन विरम्बितो नापि वा कार्य्यादिषु भगवदनुकम्पावशितत्वं समधिगच्छतीति । तेन च समधिगतेन सद्गुणराशिना चिरस्मरणीयतां लोकेषु वयमालब्धुं प्रभवामः । तथा च ते ते खलु निदर्शनान्यत्र प्रकृष्टतमाः भारतमण्डनरूपाः मामकानां सामर्थ्यातीतं, तथापि तदाचरितपन्थानामंशत एवावलम्बितुं कर्त्तव्यः सुमहान् यत्नः । तेनेव च प्रभवति जीवानां जीनयात्वाप्रसङ्गेषु निरतिशयमङ्गलमतिमात्रम् । अतः साधु खलूच्यते—‘अनुगन्तुं सतां वर्त्म क्वत्स्नं यदि न शक्यते । स्वल्पमप्यनुगन्तव्यं मार्गस्थो नावसीदति’ इति ॥

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मोः”*

उद्योगः, अध्ववसायः कार्येषु निरालस्यं, सोऽस्मा-
स्तौति [णिव्] इन् । उद्योगी पुरुषः संसारेऽस्मिन् परमा-
भ्युदयं तथा प्राप्नोति स्थातिञ्च संलभते । इह किं न
लौकिकं न एवं किमपि दुष्करं कार्यमस्ति, यदि विद्विता-
ध्ववसायेन सुसम्पादयितुं न समर्थयते लोकः । नूनं दृश्यते
तावत् केवलमध्ववसायमवलम्बमानो नितान्तदुर्गतोऽपि परम-
सुखसमृद्धिसौधतलमध्यास्ते । उद्योगानां पौनपुन्येन नितान्त-
मनमिन्द्रोऽपि विज्ञायते, क्षुद्रोऽपि मृदतीं पदवीमधिकरोति,
शीर्षपर्णकुटीरोदरवासो दीनोऽपि प्राकारपरिवेष्टितप्रासादतल-
मधिकरोति, एकान्तमपटुरपि पटौयान् भवति, अतिशय-
निस्त्रोऽपि कनकधनसमृद्ध्या ऋद्धिमतामयेसरतामुपगच्छति,
निर्भोऽपि परिस्फुरति मेघा निरन्तरमध्ववसायेन । नितरा-
मध्ववसाय एव जगतामशेषसुखसमृद्धेरसाधारणो हेतुः ।

दृश्यते यावत् कार्यमयेऽस्मिन् संसारे कार्यत एव समुप-
जायते तदभिव्यक्तिः, परं न पुनस्तद्धि मननमात्रेण सिद्धिफलं
घटयति न वा सुव्यक्तयति च जगतामुन्नतिः सरलं मार्गम् ।
उक्तञ्च—

“उद्यमेन हि सिद्धान्ति कार्याणि न मनोरथैः ।

नहि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥” इति

वस्तुतथेष्टासद्वक्तोद्यमेन विना सुराचार्यकल्पापरिमियधौ-
सम्पन्नोऽपि विचक्षणः कल्पकोटिं यावन्मननद्वारा कार्येषु न
प्रभवति लवकल्पामपि सफलतामानेतुम् । ये तादृक् कार्यस्य
गुरुत्वमगुरुत्वज्ञागणयन्तो बहुशो विघ्नैः पुनः पुनः प्रतिवार्यमाणा
अपि स्थिरतरसङ्कल्पेन स्वामौष्टान् प्रति यतन्ते, तेषामेव कार्य-
सिद्धिरप्रतिवर्ततेति परमविधेयानां नीतिकुशलानां सुसिद्धान्तितं
मतम् । तथाहि—

“प्रारब्धते न खलु विघ्नमयेन नीचैः

प्रारब्ध विघ्नविहता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिवर्त्यमानाः ।

प्रारब्धमुत्तमगुणाः सततं वहन्ति ॥” इति

समुन्नतिमभिकाङ्क्षन्तः पुरुषधौरेया न पुरुषकारमन्तरेण
तावन्ति कार्याणि दैवसन्निवेश्य स्वसुन्नतिमधिकर्तुं शक्नु-
वन्ति । ये तावदात्मनः सामर्थ्यमसीमप्रज्ञाबलमितरमपि च
समुन्नतेरनुकुलं कार्यजातं नियतेरायत्वोभूतं मन्यमानास्तस्यै-
समर्थं परमां प्रीतिं भजन्ते, तेषां सुदुर्लभा उन्नतिः, व्यर्थता-
मपि च भजते स्वजीवनप्रवाहः । अस्य तावत्तौकिकव्यापारेषु
वर्तते जुष्टो महानपि च शतशो दृष्टान्तः, बाहुल्यमयेन सङ्गद-
यानां महामूल्यसमयापचयशङ्कया वा नातिविस्तरेण स्मिन्
ग्रन्थे परिहृतस्तेषामवतारः ।

पुरावृत्तपथ्यालोचनया समवलोक्यतेऽस्माभिर्यदुद्योगिनः
 पुरुषा एव समालम्बन्त उज्जतेः पराकाष्ठां जगतामपि लोचन-
 लोभनीयां दृष्टिञ्च । तथा च पुराणकथासु भ्रुव प्रह्लादादीनां
 भगवत्सान्निध्यप्राप्तिः, निषादसूनोरैकलव्यस्य धनुर्वेदाध्ययनं
 प्रथमत एवास्माकं नयनपथे पतित्वा स्मारयति उद्योगि-
 पुरुषाणां कियन्तमधिकारम् । एवमपि च नवीनेषु दृष्टान्तेषु
 तैसुरलङ्को नाम कश्चिद् यवनस्तुर्कजातीयोऽन्न प्रकृष्टमन्यदुदा-
 हरणम् ।

स खलु तैसुरलङ्कः तातारप्रदेशे समरकन्दनगरान्तिके
 कस्यामपि पक्षीभूमौ जातः । ततोऽसौ बाल्ये वयसि विविध-
 विद्याभ्यासेन सह सामरिकविद्याञ्चापि समधिगतः । ततो
 गच्छता कालेन समरकन्दनरपतेः सैन्याधिपत्यमासाद्य निरति-
 शयबलविक्रमेण रिपूनभिभूय राज्ञः इतरेषाञ्च प्रियदर्शनोऽ-
 भूत् । तेन च तस्य क्रमश एव राज्याधिकारदृष्ट्या प्रबला जाता ।
 ततः समरकन्दभूपतेस्तदानीम् अन्येन राज्ञा सह विग्रहेण
 हीनबलं तं ज्ञात्वासौ आत्मनोऽधीनस्थानि सैन्यानि वशमानौय
 प्रभोः प्रतिकूलं युद्धमघोषयत् । तत उभयोराहवे राजपक्ष एव
 प्रभूतबलविक्रमेण तैसुरलङ्कं पराजित्य विजयश्रियमलभत ।
 ततश्च विनिर्जितोऽपि तैसुरलङ्कः स्वकीयोत्साहादविच्युतो द्विगुण-
 बलविक्रमेण भूयो भूयं पराभवितुमिच्छन् समरमवतारयत् ।
 तस्मिन्नपि च पूर्व्ववदेवावनीपतेः पक्षो जयसम्पदमविन्दत ।
 एवंक्रमेण सप्तकत्वस्तुसुलसंग्रामं विदधन् प्रतिवारमेव पराजितो

विध्वस्तागण्यसेन्यक्षयजनितदुःखेन निर्विष्यः आत्महत्वार्थमेव कृतमतिः शणितकर्त्तरिकया सह कामपि गिरिगुहां गत्वा प्राणान् त्यक्तुमुपचक्रमे । तस्मिन्नेव क्षणे कृतस्त्रजौवनस्य क्षुद्राणि महान्त्यपि च कार्याणि मनसि समुदयन्ति । सुहृत्तादेव मरणात् प्रतिनिवर्त्य कर्त्तरिकाहस्तेन इतस्ततः सञ्चर्य पित्रोः स्नेहः, भार्यायाः प्रेम, बन्धुजनस्य सौहार्दम्, इष्टानां हितोपदेशः, अपत्यानां वास्तव्यभावः, भगिन्याः आदरः, अधीनस्थानां सेनानां व्यवहारः, ग्रामोषानां विश्वासः, इत्येतेषामपरस्य च कस्यचिद्विष्यदर्शिनो महापुरुषस्य 'उत्तरकाले त्वमेव ससागराया धरित्र्याः पतिर्भविष्यसि' इति वाणौष्मरणेन च पूर्वपूर्वानुष्ठित-युद्धायासं मनसालोचयन् मरणात् क्षणं प्रतिनिवृत्त्य स्थितः । इत्यन्तरे च काचित् पिपीलिका तस्य दृष्टिविषयीभूतात् शिलातलात् शस्यमुखेन ऊर्ध्वस्थावासं प्रति गन्तुकामा कियद्दूरं गत्वा तस्मात् परिभ्रष्टा, क्रमेण समस्तत्वक्षेष्टमानापि विफल-मनोरथा संवृत्ता, ततश्च सा पूर्वपूर्वतोऽधिकमुद्यममास्थाय यावच्चलितुमारब्धा, तावदेव गन्तव्यस्थानमधिगतेति समीक्ष्य तस्य मनसि पुनरप्यरातिनिधनाकाङ्क्षाचप्रबलतया परमुप-याता ।

अहो ! क्षुद्रप्राणिनोऽध्यवसायदर्शनच्छलेन शिचयितुमेवात्र संप्रेषितः परमकारुणिकेन विश्रष्टजा नूनमहम्, तद् भूयो-ऽष्टकत्वः युद्धमभिनेष्यन् सपन्नज्ञं समूलमुन्मूलयेयमिति विमृश्य मरणात् प्रतिनिवृत्त्य भूयोऽसौमवलचयेन समर-

कन्देश्वरं पराजित्य तस्य राज्ञः सिंहासनमधिज्ञात्य च तत्रैव स्त्रीयराजधानौमकल्पयदिति ।

अहो ! का नामास्मिन् दुर्घटताध्यवसायिनो दृढमनसो मानवस्य ? प्रतिपदं प्रतिक्षणमेव समवधायन्तः पश्चात्तो यदघटनमपि संघटयति उद्योगो नाम । अतएव शोभनं भाषितं केनचिद्देवप्रतिज्ञुलवादिना कर्ममयं संसारं पश्यता महात्मना—

“उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी-

दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।

देवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या

यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”

अथवा “उद्योगात् किं न सिध्यति” इति कृतं पल्लवितेन ।

“नानृतात् पातकं महत्”

अनृतम् असत्यं मिथ्याकथनमिति यावत् । इह किल वस्तुधायां यावन्ति सन्ति दुष्टकार्याणि, तेषु मिथ्याकथनरूपमयशस्त्रमवमानकरमतिघृणितञ्च कर्म न किञ्चिद् विद्यते मनुजानाम् । य एव मिथ्या भाषते स हि तुषराशिनिलम्ब-वह्निः, अङ्गुशाच्छकी मातङ्गः, निष्पतन्नशनिः, निष्प्रतिकारी द्रौघः, निर्निमित्तं वैरम् एवं किल स विद्वानपि न विशिष्यते, यच्छिंतोऽपि न परावृण्यते, वर्षश्रेष्ठोऽपि न महीयते, ऋद्धि-

मानपि न बहु मन्यते, महाकुलप्रभवोऽपि न सन्नम्यते । तं गृहीतरूपान्तरमिव कृतान्तं मन्यन्ते, अपथ्यमिव गृह्णन्तोऽपि जिहासन्ति, शुनीमिव स्पृशन्तोऽपि स्वमशुचिमाकलयन्ति, भुजङ्गममिव विप्रकृष्टात् परिहरन्ति, तत्कथाकर्णाधिगतेनापि विकर्षयन्ते, दूरतः समवलोकनान्च बिभ्यन्ति, न जातु तेन भाषितं सत्यमपि याथार्थ्येन परिगृह्णन्ति साधवः । धर्माधिकरणे साध्यं दधतो भूतार्थं विवृण्वतोऽपि तस्य वाक्यं न परमार्थेनाददति धर्माधिकरणे विचारकाः ; नितरामेतादृशं जुगुप्साहं जीवनं किं नु सुधैव वह्नमसत्यवादिनो जनस्य ? किमहो ! जीवनावशान् प्रेतलोकोऽपि भौषणतो भौषणतरं शासनमस्य नरकुलपांशुलस्य ?

सर्वजनविदितस्तावद् राजन्यकुलविनिःशेषमहाप्रलयसंघटनकरे भारतीयमहाहवे कुरुपाण्डवानां वृत्तान्तः । तस्मिन् द्रोणवधाथे वाष्पदेवस्य निर्बन्धातिशयेन सुहृदनुबध्यमानेन राज्ञा युधिष्ठिरेण 'अश्वत्थामा हतः' इत्युच्चैः 'गजः' इत्यनुच्चैर्भाषितेन द्रोणिर्हत इति बुद्धा द्रोणस्तदशोकेन नाशाप्रवर्त्तिप्राप्तो रथलग्नो धृष्टद्युम्नेन हतः, इति यदवितथभाषणाद्भूतमुपजायते आजन्मसत्यव्रतानुसंश्लयतोऽजातशत्रोस्तेनैव दुष्कृतमूलैर्न महाप्रस्थानपथे शमनभवनदर्शनव्यपदेशेन पापाशक्तानां का शास्त्रिः, कियती वा यन्त्रणा, कियानेव भोगः, कियांश्चापि यमानुचराणां व्यवहारः, इत्याद्येकैकशो दर्शनक्रमेण चतुरशीतिरौरवादिनरकाणां दर्शनमजायत । नितरां मिथ्यावादिनो नैहामुत्र च

श्रेयः संघटते सनाक् । उक्तञ्च प्रज्ञादृशा निखिलजनाधिगत-
सर्माज्ञेन केनचित्तत्त्वदर्शिना—

“नासत्यवादिनः सौख्यं न पुण्यं न यशो भुवि ।

दृश्यते नापि कल्याणं कालकूटमिवाश्रितः ॥

जिह्वै केव सतामुमे फणवतां सृष्टसतस्रश्च ताः ।

ताः सतैव विभावसोर्नियमिताः षट्कार्त्तिकेयस्य च ॥

पौलस्त्यस्य ऽशेषाभवन् फणिपतेर्जिह्वासहस्रद्वयम् ।

जिह्वालक्षशतैककोटिनियमो नो दुर्जनानां सुखे ॥” इति

वस्तुतो जगत्पत्र यद्यपि प्रज्ञावानेवावितथभाषी स्यात्,
तर्हि तस्य प्रज्ञाफलमत्यल्पेनापि कास्त्रिकेन यथा क्षीरस्य
वैक्लव्यं जायते, तथैवास्त्राभाविकत्वमेव विदधातीति कः पुन-
स्तत्र सन्देहसन्दोहावसरः ? परिहासमिषेणापि मिथ्यारटनात्
कस्मिन् कस्मिन्नपि समवजायते महानिवानिष्टपातः, तेनैव च
जीवनस्यापि विनाशः सम्भव इत्याद्यवधारणार्थं गोपालशार्दूलक-
कथाच्छलेन केनापि तत्त्वदर्शिना समवतारिता कापि विचित्रा
कथा, तथाहि—

अस्ति कस्मिंश्चिदधिष्ठाने कोऽपि गोपबालकः । स प्रत्यहं
गोचारणार्थं नगरोपकण्ठं काननमवनीमुपेत्य ‘मम गोयूथः
शार्दूलेनाक्रान्तः, क कुत्र भोः ! तूर्णं त्रायध्वं त्रायध्वमयमहो !
मन्दभाग्यः’ इत्यञ्चैरेव रावेर्जनानाकार्थ्यं कौतुकं मन्वानः
साहाय्यार्थमुपागतान् समीक्ष्य अट्टाट्टं जहास । इत्यमेव द्वित्रान्य-
हान्यतिवाह्यं स खलु वराकः जनान् सृष्टा प्रतार्य परमां प्रीति-

मविन्दत । ततो गच्छता कालेन देवगत्या कस्मिन्नेवाहनि सत्यमेव तस्य गवां यूथः व्याघ्रेणाक्रान्तः । ततश्चासौ पूर्ववन्मृग-
मृङ्गराकलितेनापि कः पुनरेकोऽपि तस्य वचसि विश्वासमास्थाय
तत् साहाय्यार्थं न समुपस्थितः । तेन च साहाय्यपरिहीनतया
स तावद्दुर्भाग्यो व्याघ्रेणागत्य व्यापादितः, गवामपि समजो
विनष्टः खादितश्च । अतएव 'नानृतात् पातकं महत्' इति
यदुच्यते केनचिद्दूरदर्शिना पदवाक्यप्रमाणपारावारौणेन महा-
जनेन तदतिथयार्थमेवेत्यलमतिविस्तरेण ।

“काव्येषु माघः कविकालिदासः”

अविनश्वरेण परमकारुणिकेन ईश्वरेण अखण्डब्रह्माण्ड-
मिदं रमणीयैर्वस्तुजातैः समलङ्कृतम् । विचित्रपत्रावलौचित्रित-
मनोहरारामनिकरः, मानसहरप्रसूनपरिशोभिता वल्ली, कुसुम-
मधुलोलुपमधुकरगुञ्जनगुञ्जितकुञ्जनिचयः, सिंहशार्ङ्गलादयो
नृशंसश्चापदाः, शोभना सृगयूथाः, अगणितरत्नजातपरिशोभित-
रत्नाकरजातलभ्यसुवर्णाकरः निकरः, तालतप्तलनौला पर्वत-
माला, नौलाम्बरसुशोभना धवलकादम्बिन्यः, कमनीया मणयः,
लवनादिसप्तसमुद्राः, ऐरावतादिदिग्गजाः, महेन्द्रादिकुलपर्वताः,
लणारश्मिरश्मिजालोष्णो ग्रीष्मः अजस्रधारापातशिक्तकलेवरा
वर्षाः, नानापुष्पपरिशोभिता शरत्, शान्तप्रकृतिर्हेमन्तः, तुषा-

राषादशरीरः शिशिरः, अशेषकुसुमवासवासितमलयवातप्रशान्तो
 वसन्तः, पूर्णशशधरपरिशोभिता पौर्णमासो, घोराब्धकाराति-
 भौषणा अमारजनो, किमधिकम् अलत्रिमसुन्दराणि सर्वाणि
 मनोहराणि वस्तुजातानि यथायथं नियोजितानि, परन्तु क्वत्रिम-
 चित्रपटघटादिना नानाविधविज्ञाननिवहेन च अधिकतरं परि-
 शोभयितुं श्वेतकृष्णरक्ताङ्गा बहवो मानववर्णा प्रयुज्यन्ते सन्ततम् ।
 तेषां केचन वर्मचर्मादिरचने, केचन घटपटादिप्रकटनविधौ,
 केऽपि विचित्रविज्ञाने, केऽपि शृङ्गारादिनानारसपौषश्राविका-
 व्यनिचयविरचने मनोनिवेशयन्ति । एतेषां मध्ये सुललितकाव्य-
 मेव अधिकतरं रमणीयम् मनोहारि च काव्यरसुरसिकानाम् ।
 नैतत् केवलं श्रुतिरमणीयं दृष्टिरमणीयञ्च, किन्तु समाज-
 शिञ्चाविधौ गुरुरिव वर्तमानं सत्काव्यं चतुर्वर्गफलसिद्धिदमपि
 यदुक्तं—

“चतुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादव्यधियामपि ।

काव्यादेव” इति । अपि च—

“काव्यालापाश्च ये केचित् गीतकान्धखिलानि च ।

शब्दभ्रूतिधरस्यैते विष्णोरंशा महात्मनः ।” इति

एवञ्च ‘काव्यालापांश्च वर्जयेत्’ इति यदुक्तं तत् तु हास्या-
 र्णवादि असत्काव्यविषयपरम् । आदिकविर्बाल्मीकिरखिल-
 शास्त्रसागरं समालोडयन् पवित्ररामचरित्रसम्बलितं रामायणं
 नाम महाकाव्यमेकं विरचयन् धर्मादृत्तरसश्रोतसा प्रसिद्धमेका-
 र्णीत् जगन्नयम् । परन्तु रामस्य राजनीतिं गार्हस्थ्यनीतिं कर्त्त-

व्यपरायणताञ्च यथायथं निवेशयामास । एतेनायं अन्यः सर्वेषां
काव्यानामादर्शभूतः ।

ततः परं द्वापरावसानसमये कृष्णवैपायणः कुरुपाण्डव-
चरित्रमाकलयन् सर्वरत्नाधारं महाभारतं प्रणिनाय । ततः परं
असौमभावालङ्काररसविलासः कालिदासः, अशेषभावविभव-
सिन्धो भवभूतिः, प्रभूतप्रतिभो भारविः, निखिलपण्डितमण्डलौ-
हर्षविलासप्रकर्षवान् श्रीहर्षः, कविशृङ्खिलङ्गनो माघः, काव्य-
सागरतरङ्गे भासमानो भासः, साहित्यरससमुद्रः शूद्रकः,
एवमन्ये च कवयः काव्यानि विरचय्य अमरा इव वर्तन्ते ।

न खलु सर्वेषां सर्वस्मिन् विषये समा प्रतिभा प्रति-
भाति । को वाङ्महारेषु, को वार्थविस्तारचातुर्येषु, को वा
सुललितशब्दबन्धेषु प्रदर्शयति पाण्डित्यं, तदेवोक्तम्—

“उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् ।

नैषधे पदलालित्यं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥” इति

अत्र प्रथमचरणत्रये नास्ति कस्यापि आपत्तिर्लेशतोऽपि,
चतुर्थचरणमस्माभिर्विचार्य्य खौक्रियते नाम, ‘माघे सन्ति त्रयो
गुणा’ इति, किन्तु एतदेवात्र प्रष्टव्यं, यत् रघुवंश-किराताजुनीय-
नैषधचरितेषु किं निर्दिष्टात् इतरे गुणा लेशतोऽपि न सन्ति ?
उत अप्राधान्येन वर्तन्ते ? मन्ये च यत्र यो गुणः प्रधान्येन
वर्तन्ते, तत्र तस्यैव निर्देशः श्लोकज्ञतोऽभिप्रायः, तर्हि काव्ये-
स्मिन् त्रयो गुणाः किं प्राधान्येन खौक्रियन्ते ? नेतत् सम्भवति,
अस्मिन् शिशुपालवधे शास्त्रसागरपारदर्शिणा मल्लिनाथेनोक्तं

यत् 'वीरप्रधानो रसः' इति वीररसे ओजोगुणस्त्रैवावकाशः
निखिलालङ्कारशास्त्रसम्मतः । तथा च साहित्यदर्पणे—

“ओजश्चित्तस्य विस्तारोरूपं दौप्तत्वमुच्यते ।

वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाधिक्यमस्य तु ।” इति

ओजोगुणे च गौरीरितेः प्रचारः स्वतएव, तथात्वे
सति ग्रन्थेऽस्मिन् प्राधान्येन पदलालित्यकथनम् उच्यते प्रलापवदु-
पेक्षणीयम् । ये नाम भाष्यार्थादयो गुणा राजन्ते, ते तु शृङ्गा-
राद्यङ्गरसानुरोधेन वर्णिता अङ्गगुणा न त्वङ्गिनः । यदि नाम
अङ्गगुणानुरोधेणैव त्रयोगुणा इत्युक्तं, यदपि न समीचीनतया
प्रतिभाति, यतः रघुवंशादिषु कालिदासग्रन्थेषु पदलालित्यादि-
गुणा वर्तन्ते एव, तेऽपि ग्रन्था बहुगुणसमलङ्कृताः कथं नोच्यन्ते ?
अतएव शिशुपालवधं प्राधान्येन गुणत्रयसमन्वितमिति न वक्तुं
समौहामहे वयम् ; साधपक्षपातिनां नितान्तभ्रान्तिसन्तान-
समन्वितानां वचनमेतत् ; त एव समर्थयन्तु एतेनास्माकं किमपि
नायाति याति वा । केचित्तु पदलालित्यलोलुपा नैषधचरितस्य
प्राधान्यं समर्थका एवमाहुः यत्—

“भारती भारवेर्भाति यावन्माघस्य नोदयः ।

उदिते नैषधे काव्ये क्व माघः क्व च भारविः ।” इति

नैतत् कथमपि स्त्रीकुर्मो वयम्, केवलं शब्दसौष्ठवाति-
शयोक्तिप्रियाः सततं स्तुवन्तु किं नामास्माकम् । वयन्तु मन्या-
महे यत् तादृशपदलालित्यं विनापि शिशुपालवधं अनेकेभ्यः
काव्येभ्यो वरम् । अत्र भावगाभीर्यं रचनाचातुर्यम् अलङ्कार-

प्राचुर्यं रसमाधुर्यञ्च प्राचुर्येण वर्त्तते । अपि च केनचित् समीक्ष्यकारिणा प्रोक्तं यत्—

“नवसर्गगते माघे नवशब्दो न विद्यते ॥” इति

वस्तुत एव काव्येऽस्मिन् अद्वितीयशब्दबन्धो बभ्राति सङ्घ-
दयवतां हृदयानि, नायं कविः केवलं साहित्यशास्त्रपारंगामी,
संगीतशास्त्रेषु चास्य समधिकव्यत्युत्तिं समवलोकयामः तथा च—
: “रनञ्जिराघट्टनया नमस्वतः पृथग्विभिन्नश्रुतिमण्डलैः स्वरैः ।

स्फुटीभवद्ग्रामविशेषसूच्छनामवेक्षमाणं महतीं सुडुमुडुः ॥”

एवमपि च—

“सर्वकार्यशरीरेषु मुक्ताङ्गस्कन्दपञ्चकम् ।

सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥”

इत्यनेन कवेर्वैदशास्त्रसमालोडनपाठवं प्रतीयते ।

“विजयस्तुयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभानि समीक्ष्योक्तेर्बहेर्भोग इवात्मनि ॥”

इत्यनेन च सांख्यशास्त्राभिज्ञता परिष्फुरति, परन्तु आयु-
र्वेदे चापि कवेः समधिकव्यत्युत्तिमधिगच्छामः । यथोक्तं तेन—

“स्थाने समवतां शक्त्या व्यायामे वृद्धिरङ्गिनाम् ।

अथवा बलमारब्धो निदानं क्षयसम्पदः ॥”

इत्यादि बहव एव श्लोका अस्य नानाशास्त्रे पाण्डित्यं सूच-
यन्ति, अतएव सर्वशास्त्रसमन्वितं काव्यमिदं सर्वज्ञसुन्दरम् ।

पुनः पुनरुपयनेनापि चास्य अभिनवमधुरता न ह्यासमुपैति ।

काव्याम्बुधिसमालोङ्गनग्रहीतकाव्यामृतरसेन केनचिदुच्यते यत्
 'माघे मेघे गतं वयः' वस्तुतएव माघाध्यायिनो मेघाध्यायिनश्च
 अशेषरससागरं माघं मेघं वा परित्यज्य अपरकाव्याध्यायन-
 लालसा न जायते, मेघदूतं कालिदासस्य खानुभूतिसम्भूतं
 खण्डकाव्यम् । तदादर्शं कृत्वा अन्ये कवयः पदाङ्गदूतं वात-
 दूतम् इत्यादि विरचयामासुः । कालिदासलेखनीप्रसूतं मेघदूतं
 काव्येषु तिलकम् । विरहिणां हृदयम्, विज्ञानस्याकरः,
 भाषायाः कल्पवृक्षः, मानचित्रस्यादर्शः, अलङ्कारस्य मूलधातुः,
 रसस्य जलधिः, कवीनामाश्रयः, अलं नाम सर्वजनपरिचित-
 स्यास्य उत्कर्षसाधकप्रमाणसंग्रहेण । कालिदासो न केवलं मेघदूतं
 विरचय्य प्रतिनिहत्तः, परन्तु रघुवंशकुमाररसम्भवे महाकाव्ये,
 अभिज्ञानशकुन्तल-मालविकाग्निमित्रादिनाटकनिवहं, आदि-
 रसाकरं शृङ्गारतिलकं, श्रुतिमात्रबोधं श्रुतबोधं नाम छन्दः-
 शास्त्रञ्च विरचयामास । सर्वस्मिन्नेव काव्ये अस्य रचनाचातुरी
 रचयति रतिसतितरां विहज्जनानाम् । यथोक्तमभिज्ञान-
 शकुन्तले—

“पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्ससौत्तेषु या,

नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।

आदौ वः क्षुप्तमप्रवृत्तिसमये यस्या भवत्युत्सवः,

सेयं याति शकुन्तलां पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ॥” इति ।

अपि नामैषां श्लोकानामुपमा वर्तते किं न वा तन्न जानी-
 महे, नितरां समीक्ष्य केनचिदुक्तम्—

“कवयः कालिदासाद्याः कवयो वयमप्यमी ।

पर्वते परमाणौ च पदार्थत्वं प्रतिष्ठितम् ॥” इति

कालिदास इव कालिदासः श्रयने स्वपने पथि जागरणे
शान्तेः कान्तारि अन्तरोचे क्रोडायां व्यायामे भोजने पाने ध्याने
किमधिकं सर्वत्र सर्वदा सर्वस्मिन्नेव विषये कवीनां मनसि
अजिज्ञं प्रकासते । उक्तञ्च—

“पुरा कवीनां गणनाप्रसङ्गे अनामिकाधिष्ठितकालिदासः ।

अद्यापि तत्तुल्यकवेरभावादानामिका सार्थवती बभूव ॥” इति

एतदप्यस्माकं विषयसमुत्पादकं नाम, यत् कवेरिदं काव्यं,
काव्यमार्गेष्वेव कविः परिचोयते । अतएव न कथमप्येतत्
समोचीनतया प्रतिभाति, तत् किमेतत् असमोच्चकारि कपोल-
काव्यतं, किमु मृषा जल्पितम्, उतास्य गूढार्थोऽपि कश्चिद्विरा-
जते खलु ? अत्रास्माकं मानसलक्षिका विकाशयति नामैवं
‘सिद्धान्तकुसुम’, न जानीमहे सदेवैतत् विद्वज्जनप्रपूजनविधौ
विधिनिबद्धं भवेन्न वा ? अपि च माघस्य चिन्ताशक्तिप्रसृतमेतत्
काव्यमिति अनायासेनैवावगन्तुमर्हन्ति धीराः, एतेन काव्यस्य
उत्कर्षः समजनि न कवेः, ‘कविकालिदासः’ इत्यस्य न कश्चित्
विकाशनावसरः, कालिदासः निजप्रतिभाजलेनैव स्वयन्ये
भावादिकं निवेशयामास । सरस्वती तु तस्यानुवर्तिनौ, तदग्रन्य-
विरचनविधौ च एवमेवानुमिनुमो, यत् कविरयम् अलङ्कारादिकं
नानुससार, अलङ्कारादय एव तमनुसरन्ति स्म । काव्यलिखन

काले कालिदासखिन्तां नाशिश्रायः; तस्य स्वभावलेखनमुखे
मुल्लिखितपदावलौ स्वतएव समागतासौत् । उक्तञ्च—

“कविता वनिता चैव सरसा स्वयमागता ।

बलादाकुल्यमाणा चेत् सरसा विरसायते ॥” इति

अस्य कवेर्मधदूतस्य रचना नूतनभावसम्पदा सम्पादितासौत् ।
तदेकेनैव काव्येन स ‘कविकालिदासः’ इति यथार्थत एव साङ्ग
प्रयोगं वक्तुमुपयुज्यते, कालिदासविरचितवचनपीयूषधाराप्रसिक्त-
हृदयः कश्चिदेवं प्राह—

“कालिदासकविता नवं वयः

माहिषं दधि सशर्वं पयः ।

एनमांसमबला च कोमला

सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥” इति

अपि च काव्यशास्त्रं तावज्जगति समाजशिक्षार्थं परिचरति,
सर्वे खलु समाजचराः शास्त्रविज्ञानतत्परा न वर्तन्ते । तेषा-
मुपदेशविषये सरलभाषोद्धाभितमनुशासनमेवोपयोगितया किं
पुनस्तत्र तर्कः ? यो हि सर्वमनोरमेष वचनेन सर्वानेव मनुज-
निकरान् विनोदयितुमर्हति, स एव प्रधानकविपदमारोढुं शक्नु-
यात् । माघः खलु शिशुपालबधे दौर्धचिन्ताप्रसूतातिक्कटोर-
पदानि सन्निवेश्य काव्यस्योत्कर्षनसाधयत्, किन्तु स यदि
सामाजिकान् स्वयमेव अध्यापयति, तदैव सामाजिकास्तत्का-
व्यार्थमवगन्तुं प्रभवन्ति, एवस्विधकार्यस्यासम्भवतया तेन काव्येन
तादृक् समाजहितं न विहितम् । ये तावत् आभिधानिका

व्याकरणशास्त्रपारगामिनस्तदर्थपरिग्रहे तएव प्रभवन्ति । अतएव
 शिशुपालवधस्योत्कर्षं प्रत्याययन्ति । यो हि साधारणजनानां
 मनसि स्वकौयिरचनामाधुर्य्यप्रकाशयितुमसमर्थस्तस्य कवेः किं
 नाम माहात्म्यं ? कालिदासस्य कविता श्रुतिगोचरमानेष्वेव
 सर्वेषां हृदयविनोदिनौ समवर्तते । अतएवोक्तं “काव्येषु माघः
 कविकालिदासः” इति यत् तत् तथ्यमेव चकासते । अलमिति
 विस्तरण, नाभिकाङ्क्षामो वयं मण्डूककण्ठनिर्घोषसदृशकठोर-
 शब्दप्रचारेणात्रभवतः सामाजिकान् व्यथयितुमिति शम् ।

“कः परः प्रियवादिनाम्”

इह तु नानासुखोपचौर्यानि ज्ञानविज्ञानसन्ताने संसारे
 कक्षावदेवभूतोऽस्ति पुण्यप्रतिमः, यः सर्वेषां चेतः समाकृष्ट-
 मानन्दयितुमुत्साहितुश्च प्रभवति, युगपत्तत्त्वसूत्रेणेत्यभिज्ञानार्थं
 वक्तुमुपयुज्यते यः खलु दिष्ट्या सकलानन्दसन्दोहनिःसन्दिवचना-
 न्तमन्दोक्तताखिलतापकलापः सन्ततं प्रफुल्लनयनाननमानसः
 प्रकटोक्तप्रभूतकार्यपर्यायवहः प्रेमविह्वलदेहो लौलाललित-
 कोमलसकलकर्मणा लोकशोकसंहारौ आसकलप्रोतिभाजन-
 मनन्तशक्तिमश्रियवादीति ।

अपीदमेव हि चिरन्तनं सत्यं यत्तावन्नैव हि सर्वे सर्वस्य
 ‘सद्दृश्यलं वा साकल्येन भवितुमर्हति । यच्चैकस्य

प्रियं तदपरस्याप्रियं कथञ्चिद्वा प्रियतममिति । प्रियत्वाप्रियत्व-
योर्न तावत् साधारणरीतिरेकरूपा परिलक्ष्यते । तच्च प्रति-
क्षणमेव विविधया दृशा चित्तवृत्तिमाल्लभ्योद्भवति, निर्नमयति
वा मनुजानत्र जगति । प्रियञ्च तदेव तस्य यद् यस्यान्तःकरणे
भटिति मन्दाकिनीनीरधाराद्भूतकूलतलमिव समुपप्लाव्य प्रमोद-
परम्परया प्रीतिपयोधौ निमज्जयति, परं विशुद्ध्यति च प्रबल-
ज्वलनज्वालासङ्गतातद्भूमिव शासनशासितवाचातिमात्रम् ।
एवमेवानन्तयाऽसौमशक्तिमत्यामृतया भाषया यः सततमर्थयुक्त-
प्रियमेव भाषितुमागृहीतव्रततो मानवको जातोऽत्र जगति ।
हृत् । तस्यावश्यमेकोऽपि परो नावशिष्यते ; अवान्धवा अपि
वान्धवायन्ते, अमित्रा अपि मित्रायन्ते, अवस्थाश्च वशतां यान्तीति
सनातनो निसर्गनियमः स्यात् ।

सैव हि प्रियवाक् साधारणतोऽर्थहीना अर्थयुक्तेति द्विधा
विभक्तं शक्यते । तदादिमार्थनिर्मुक्ता तु केवलस्फोटामिका
शुक्-पिक्-कारण्णादि-विहङ्गमानां ध्वनिः । अपरा नानार्था-
लङ्कारानुप्राशादिसङ्गावयुक्ता मनुषाणां भाषा । यद्यपि चाङ्गा-
निनां शुक्पिकादीनामर्थहीनापि ध्वनिरूपा वाक् सपदि लोक-
चेतासि समधिकरोति, रञ्जयति सुखयति च द्राक्, तर्हि ज्ञान-
विज्ञानानुशील्यतामुच्चैर्ज्ञानवतां प्रियभाषणानुशीलनतत्पराणां
मनुजानां प्रस्फुटार्थप्रकटनपरमधुरपदयोजनकदम्बकलितललित-
धुरीणा सकलगुणविकाशनप्रकर्षा लोकभाषा पर्याप्तं सर्वथा
चेतश्चमत्कुर्वतीति किमेवाश्चर्यम् । एवमपि हि विद्वद्भक्तवतां

शान्तिसुखापचितानामपरिमितदुर्भावनाधिगतानां दूरीकृत-
सकलकुलनयप्रबन्धानां कोपोपरतान्धानां प्रायोन्नतवतामपि
प्राणभृतां विदधाति प्रिया वाक् राध-मध्याङ्ग-मध्यगत-चण्ड-
मातङ्गडातप-तापिततनुनामनूनप्रच्छाद्यशोतलतलं न्यग्रोधपादप-
मूलमिव सपदि प्रत्यङ्गं शान्तिसौख्यम् । परं कठोरभावनयो-
परोक्तचित्रजेव्राणां दुर्मनायमानानामपि तादृशो वाणी श्रुचे-
निरन्तरा नीरधारेव बाहुल्येनाभिवर्थाद्रीयते, क्लृप्ते च समु-
च्चरतिमात्रम् ॥ एवं समपनयति विषादं, दूरं गमयति क्लमं,
अपनयति च खेदम् । किञ्च शमयति परस्परविद्वेषाणामपि
द्वेषम्, जनयत्यसौहृद्येऽपि हृद्यम् ।

एवं नामावलोक्यते लावण्यललितायितं रूपं, दृष्टिसमा-
कृष्टिं यौवनलक्ष्मीं, कोटिपरिमितं वसुमपि च प्राग् नावलोक-
यन्ति सुसूक्ष्मदृष्टिमन्तो विद्वांसः । ते हि यत्नतः प्रथममाचार-
व्यवहारौ वार्त्तालापक्रमेणैवान्यत् सर्व्वमभिज्ञातुमुत्सहन्ते,
नितरामभ्युदयकाङ्क्षिणां येषां केषामपि च वचः सर्व्वथा शोभनं
प्रियञ्च कर्त्तुमुचितम् । अन्तरीलोऽप्रियथाप्यालापो यं कमपि
व्यग्रयति, तेन स्वात्माधः पतति, तस्माच्च दुरितमापादयति स
एव सम्यक् । अतो विस्मृत्यापि कदा तन्न व्यवहरणीयं सुधि-
यामिति किं तन्न तर्कावसरः । यतो हि श्रूयते तच्चातिशयां
अभ्यपोढामातनोति स्वभावसुपेलवे चित्तप्रदेशे दुरारोग्यव्रण-
मिवामरणमत्र जगति । यथोक्तञ्चार्थमित्रैः—

“छिन्नं रोहति खड्गेन शरैर्विद्धञ्च रोहति ।

रचना—१५

वचोदुक्तं बीभत्सं वाक्क्षतं न प्ररोहति ॥” इति
परमेवमपि चेदकैतवमपि वचोऽप्रियं स्यात्तर्हि नोच्चरणीयं
युंसेति नीतिशास्त्रप्रवर्तयद्भिरुद्गीतम् । यथा—

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्माब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।”

किञ्च—

“सत्यमपि तन्न वाच्यं यदुक्तमसुखावहम् ।” इति
यत् सत्यं सहस्राश्वमेधापेक्षयापि गुरुभारमुक्तं महर्षिणा
रामायणे यथा—

“अश्वमेधं सहस्रन्तु सत्यञ्च तुलया धृतम् ।

तुलयित्वा तु पश्यामि सत्यमेवातिरिच्यते ॥” इति

एतादृशमपि सत्यमसुखावहमप्रियमपि चेत् कदा नोच्च-
नीयं केषामिति सकललोकाचारसंविद्धिनैयकज्ञिः शासनशतै-
र्वाक्यैरभिसप्तम् । नितरां परानुक्तष्टिमन्त्रोपमं मधुरं प्रियमेक-
वचः स्वस्त्ररसनासने शश्वदेव स्थाप्यमित्युच्यते नयकुशलिभिः
परमविधेयैः पुरुषैः, यथा—

“वाङ्माधुर्यान्नान्यदस्ति प्रियत्वं

वाक्पाकस्थोपकारोऽपि नेष्टः ।

किं तद्भूयं कोकिलेनोपनोतं

को वा लोके गर्हभस्यापराधः ॥”

अन्यच्च—

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं

कौन्तिं सूते दुष्कृतं या हि नस्ति ।

ताञ्चाप्येतां मातरं मङ्गलानां

धेनु' धीराः सुन्दतां वाचसाहुः ॥ इति

अवगतं तावदनेकैर्यत् गभीरवनान्तसारिणो विहङ्गमोत्त-
माः पिक शुक्र प्रसृतयोऽशेषविभूतिमदभिर्धनिकैः सुस्वरत्वादेव
सुरपुरप्रासादोपमं स्वभवनमानौय रम्यं भक्ष्यं सुपेयञ्च यथेच्छ-
मपैयित्वा सातिशयमाद्रियन्ते । एवमपि हि रम्यहावभावोक्त-
सितैः सुरपुरसुन्दरीरपि विडम्बयन्तौभिरनेकाभिर्व्वराङ्गनाभिर्न-
वपल्लवपेलवेनालूनकोकनदच्छदप्रतिमाग्रहस्तेन भ्रमरकृष्णपक्ष-
पुट पतत्रिणं प्रमार्थ्य रसालं भोजनं भोज्यमानाः, किञ्चानेकशो
विलासिनौभिः पण्डयुवतौभिर्गाढतिमिरवर्णप्रतिमकाकावयवाः
कलकण्ठाः त एव विहगाः कण्ठरवार्थमेव सातिशयमभिनन्द्यते ।
एव तुल्यवर्णत्विषौ पिककाकौ यदा स्निग्धवनप्यतिलतान्तरितौ
भूत्वा क्षुद्रफलानि भक्षितुमुच्छेदते तदा कण्ठरवमश्वरा तयो-
र्निपुणेनापि कथं कथमपि शक्यते विभावयितुमेकतरोर्भेदः ।
परं कण्ठरवोच्चारणमात्रादेव कोकिलं ससृङ्गमवलोक्योत्क्षणं
तद्वनिः श्रूयते धीरैर्मूढैरपि चात्र जगति । काकस्तु सातिशय-
कर्कशस्वरतया चक्षुर्व्यादानमात्रादेव विविधोपायैस्त्राह्यत इति
प्रकृतेश्चिरन्तनी निरर्गला पक्षतिः । परं दृश्यते तावदनेकत्र
बहुदोषदुष्टोऽपि केवलं मधुरवचनप्रयोगादेव जनादरं प्रतिष्ठाञ्च
लभते, प्राप्नोति च साधारणानां वेशिष्टां सद्गानुभूतिम् इत्य-
मभीक्ष्य कोकिलदृष्टान्तेन कविनोच्यते—

पिकः कृष्णो नित्यं परमरूपया पश्यति दृशा

परापत्यद्वेषो स्वसुतमपि नोपालयति च ।

तथाप्येषोऽभीषां सकलजगतां वल्लभतमो-

न दोषा गृह्यन्ते मधुरवचसां केनचिदपि ॥ इति

पुराणे च श्रूयते—पुरा जगत्प्रकार्यं हि योगनिद्रोत्थितेन भगवता वासुदेवेन सादृष्टं दुर्दृष्टौ मधुकैटभौ पञ्चदशसहस्रवर्षं युद्धं कृत्वा भगवतो मधुरया गिरा मुहूर्तौ वरच्छलेन स्व स्वमरणं स्वीकृत्य तस्य वध्योपगतौ । एवं सुराणां शृङ्गायार्थपूर्णातिविभव-विस्तरया वाचा दनुजवृत्रनाशायैरम्बुदार्थं महर्षिर्हृदिचिरात्प्रदेष्टुं देवेभ्यः समुपहारीचकार । इत्यमित्येव बहुशः कार्योप-पत्तिः समुपजायते मधुरतो वचनादिति कस्तत्र सन्देहावसरः ? प्रियभाषणे नूनमपूर्वास्ति समाकर्षणौ शक्तिः, सा हि जातु विद्वेषयतामपि द्वेषमपाकर्तुं शक्नोति ।

एवं नास स्फुटमेवावलोक्यते यत् कस्यचित्चेतसि गुरुव्य-थोत्पादानानन्तरमेव चिरेण स्वल्पेन कालेन वा तादृशी ततो ऽधिका वासङ्गा मनोवेदना विचिकित्सा किमु क्षोभमस्वच्छान्धं वा स्वचित्तभूमिमधिकृत्यातलकालुषमहापूरके चिरं निमज्जयति-तराम् । तथा तद्विपरीतया सुकथया कस्यापि प्रसादोपपादिते स्वचित्तमपि तद्विमलानन्दरसप्रवाहधारा समुपगम्य स्वर्गीया-नन्दसुखमनिर्व्वचनीयाच्च तृप्तिं विदधाति । परं स खलु सन्तुष्टमनाः सततमभिवर्षति शुभाशिसं, जनगोष्ठीषु च कौतू-यति यशः, सकलाहितचेहते, इत्यादि प्रियभाषणे इहामुत्र

लाभशतमभीक्ष्य प्रियवादिनां न कोऽपि परः इति सर्व्वेषामनु-
भवसिद्धमतएव याथाव्यं साधूक्तञ्च चारित्रादिलोकाचारविशेष-
ज्ञेन प्रेक्षावता “कः परः प्रियवादिनाम्” इति सुधाधिक-
वाक्येन ।

सञ्चयो नावसौदति—

सञ्चयस्तावत् प्रयोजनीयद्रव्याणामुतोपार्जितानामर्धानाञ्च
क्रियदर्शरक्षणं नाम प्रत्युपदिशन्ति शास्त्रसिद्धान्तकारिणः परम-
विधेया आर्य्यमित्राः । नौतिरप्यास्ते—“आपदर्थं धनं रक्षेत्”
इति । वस्तुतः संसारेऽस्मिन् सर्व्वेषामेव गृहमेधौनामवश्यमेव
सञ्चयः कर्त्तव्यः । नितरां ऋते च तत् सञ्चयं नहि तावदे-
कैषामपि रोग-शोक परितापपूर्णं संसारे कथं कथमपि जीवन-
यात्रा सुखेन प्रतिपद्यते । यस्य यादृश एव अर्थागमो भवति
स हि तादृशव्ययेन यदि निःश्वसति तर्हि भाविनि वार्त्तक्ये
कायक्लेशेनाप्युपार्जनासम्भवे वाढमेव नानाज्वालाभयौ दशां
समेत्य प्रतिक्षणं दुर्दमनीयभर्मवेदनया दंदह्यत इति नास्ति
तत्र सन्देहोऽप्योऽपि, एवमुपार्जनकाले च यदि हेलया सञ्चयं
न कुर्यात् तर्हि दुर्भिक्षे वा तादृशे प्राणसंशयकरे समये समा-
याते तस्याविमृश्यकारिणो वराकस्य शतशो विपदसंकुलायाः संसार-
यात्रायाः कथं निष्पत्तिः स्यात् ? परं तदा प्राणप्रतिमं-पुन-पौन-

भार्यादिकुटुम्बानां दृष्ट्वाविशुष्ककण्ठं मर्मन्तुदां सुदारुणां
जठरज्वालाञ्च समीक्ष्य जीवतोऽपि च मृतवदेव तस्य सुनिश्चितं
वर्तितव्यम् ।

एवं नाम देहनां देह एव रोगमात्राणांमावाप्तभूमिर्विप-
त्तोनां तीर्थशैला, कष्टानामाकरखलमिति समामनन्ति तत्र
दर्शिनो महर्षिप्रमुखाः यथा—“शरीरं व्याधिमन्दिरम्” इति ।
अत एव यदि देवगत्या बलवता व्याधिनाक्रम्यमाणः दीर्घदिनानि
तत्पतलमधिशयानो रात्रिन्दिवं केवलं शय्यामेवाध्यास्ये हर्हि
सञ्चयह्वेनं तमेव वराकं क एव सुहृदुद्धरितुं समीपमागत्य
सुव्यवस्थया करुणावारिधागमभिवर्धं स्वसुक्षयेण निरामयं
कर्तुमभिलषति, क एव वा भिषक् रोगाभिभूतं तमर्थमन्तरा
निरामयं कर्तुमुद्यते ? परं तमेव निःस्वं कुटुम्बाः कुटुम्बान्यो-
ऽन्तरङ्गवान्वा वा न्यक्कृत्वावजानोयुः, न हिपरिजनाश्चापि
सुचिरं दिनं तस्य प्रायश एव वशतापन्नाः स्युः, नितरां यथा-
कालोपचारपथ्यादिपरिचर्याभावाज्जीवन्नपि मृतवदास्यायाचि-
रेण परेतपुरातिथिर्भवत्कालिकमहाप्रस्थानजनितात्मनाशकलु-
षपङ्के निमज्जानन्तकालं दुःखं लभेत, स खलु सञ्चयपराङ्मुखो
मन्दभाग्यः ।

अपि हि सञ्चयमन्तरेण नहि तावत् काम्ययागादिकर्मा-
नुष्ठानं व्रताचरणं तीर्थदर्शनमन्यत् किमपि वा अर्थव्ययसाध्यं
पारलौकिकवैसाख्यदं कार्यं सम्भवतितराम् जनानाम् । परं
व्यावृत्ते सर्वेन्द्रियार्थे वार्त्तिक्ये समुपागते प्रतिपदमेव खलनं

भवति तेषाम् । सत्यं तत्र सञ्ज्ञयिनमर्थवन्तमर्थलोमेन निःस-
म्पर्कितोऽपि पुत्राधिक्यत्वेन सेवते । परमर्थहीनं तमेवात्मपरि-
जनोऽपि समवज्ञायते, उक्तञ्च श्रीमदाचार्यपादैः—

“यावद्वित्तोपाज्जनशक्तस्तावन्निजपरिजनानुरक्तः ।

तदनु च जरया जर्जरटेह्ये वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ।” इति

वस्तुतः अर्थमर्जयितुमसमर्थस्य सञ्ज्ञयपराङ्मुखस्य तपन इव
प्रदीप्तो वंशः, बृहस्पतिरिव धीः, स्कन्द इव रूप शक्ति-सामर्थ्य-
मेवमन्यदपि सर्व्वमेव विफलतया प्रतिभाति, नितरां गृहस्व-
भावाणामेव विलासादिव्ययमपाकृत्य भोजनाच्छदनेष्वपि
किञ्चित् क्लेशं स्वीकृत्यावस्थानुरूपं सञ्ज्ञयमवस्त्वमेव करणौयम् ।
हन्ता ! तत्र कौटुम्बीय तत्त्वपूर्णमभाणि वाक्वं श्रीमद् विश्वशर्म-
नाम्ना कविपुङ्गवेन—

“शनैः शनैश्च भोक्तव्यं स्वीयं वित्तमपार्जितम् ।

रसायनमिव प्राज्ञेह्येतथा न कदाचन ॥” इति

नेतदप्रत्यक्षगोचरं केषां यत् सञ्ज्ञयशौलं वन्धुवान्धवसम्पर्क-
हीनमपि पथिकं सादरमेवाभ्यर्थयन्ति लोकाः, किन्तु सञ्ज्ञय-
हीनं भार्यापुत्रादयोऽपि यथोचितं प्रायशो नाद्रियन्ते, तस्य
समुचितप्रयत्नेऽपि मन्दादराः, कार्य्यमात्रेषु क्लमवतार्थ्ये वाद-
ग्रतिवादपरायणाः एव भवन्ति । अतः सर्व्वेषामेव समुचितेषु
ग्रामाच्छादनादिषु दैन्यमनुभूय यथासम्भवं सञ्ज्ञयनमवश्यं
कर्त्तव्यम् । एवं हि पर्य्यवलोक्नते तावन्निष्कष्टप्राप्तिमध्येऽपि
सञ्ज्ञयप्रवृत्तिः, मधुकरो भविष्यदर्शमेव पुण्यात् पुण्यान्तरं परि-

भ्रम्य कथं कथमेव मधु संगृह्य मधुक्रमं विचरति । पीपि-
लिकादयो नगस्याः कौटाः भाविदिनसुखप्रतिपत्तये अहोरात्र-
माहार्यमन्विष्य निजविलदुर्गे सच्चित्योपभुङ्क्ते । भ्रमरकौट-
पतङ्गाश्चाममृच्चिर्मिते गृहे भोज्याथं विजातीयं कौटमानीय
स्थापयन्ति । पतत्रिनिकरेषु वायसाः श्लोदिनार्थं भक्ष्यं नयने
निमित्तं यत्र तत्र गृह्णन्ति ।

एवं नाम सतामाभाणकमस्ति—“दृणादपि भवेत् कायं
यत्नेन रक्षितं यदि” । इति वस्तुतः सांसारिकाणां तुच्छवस्तुमात्र-
मपि नोपेक्षणीयं तच्च समयान्तरेण प्रयोजनीयं भवेत् । यतः
एकैकेनापि सञ्चयीयमानेन दृणेन काले प्रभूतमुपेत्य महदुपका-
राख्यदत्वमाधीयते । अतः कथमात्रमपि वस्तु नावज्ञातव्यं
नोपेक्ष्यं न परिहातव्यञ्च कचिदपि गृहस्थानाम् ।

नूनमवगन्तव्यं तावत् प्रतिक्षणं भग्नसूर्पस्यास्ति भस्मनिचे-
पार्थं प्रयोजनम् । एवं जीर्णवस्त्राञ्चलस्य द्रव्यशोधने, सन्माजने,
कन्यादिनित्यप्रयोजनीयद्रव्यनिर्माणे च व्यवहारः स्यात् । अत-
एव यत् किमपि वस्तुजातं यत्नेन रक्षणीयञ्चेत् कालान्तरे
सातिशयामुपकृतिं साधयेत् । प्रतिदिनं संगृहीतेनापि लोष्ट-
खण्डेन गभीरं कूपं प्रपूरयितुं शक्यते । इत्याद्यसंख्येयाः सन्ति
दृष्टान्ताः । ते हि निपुणपर्यवौचक्षणेन वौचक्षन्ते चेत् तेषां काय-
कारित्वमपि सर्वत्रावलोकयितुं शक्यते निपुणैः । काणवराटक-
शैकोऽपि नहि नहि कदा गृहस्थानां विफलरक्षणो भवति ।

वाङ्मेव जगत्प्रस्मिन् सञ्जयपरो न तावत् कथं कथमपि

सांसारिकेषु दुःखमुपभुञ्ज्य नितान्तदुर्गतदशायामुपस्थितः स्यात् । एवञ्च तस्य भवलौलाललितनिबन्धे तु न पुनरभावो नाम व्यन्तरेण सुखं विज्ञात्य प्रकटविकटदृशनं वद्विष्कृत्योप हस्यते, स खलु सच्चयपरवशो जनो लवमानमप्यत्र जगति ।

एवमपि दृश्यते सुखे वा दुःखे वा नितान्तदुर्गतदशायां वा संसारे सर्व्वत्रैवार्थस्य प्रयोजनम् । नचार्थमन्तरेण विषयिणां किमपि कार्य्यं सुसम्पन्नं स्यात् । 'जीवने मरणे वाप्यर्थानामावश्यकम् । नितरामेवंविधानामर्थानामभावः कौटुश एव दुःसहो मानवानां तदभावग्रस्तजन एव प्रमाणम् ।

तादृशार्थार्जनकालान्तरे केवलं स सच्चयो हि नाम नराणामाश्रयस्थलं, जीवनधारणस्थ शरणः, आदरस्थ निलयः, प्रतिष्ठायाः हेतुः, सुखस्य च मूलमिति सर्व्वं विदित्वा शोभनमभिहितं नौतिशास्त्रविशारदेन केनापि पुरुषेण—“सच्चयो नावसौदति” इति ।

—

आर्जवं हि कुटिलेषु न नौतिः—

इह तु विधातुर्विधानवेचित्रे संसारे सर्वे खलु भावाः परस्परविलक्षणाकारा इन्द्रमया एवाभिवर्त्तन्ते । तदुद्बन्धमयत्वं तावत् परस्परविपरोतधर्मरूपाः सातिशयविलक्षणाकाराश्च, यथा हि यत्र निखिलप्रकाशतेजः प्रतिभाति नूनं तदनु तत्रैव मेदुरः स्तिमिरस्तोमः समायाति ; तथा यत्र सुखं तत्रैव दुःखं ; यत्र

धनकनकादीनामुपचयः तत्र तेषामपचयोऽपि सदर्थमुपसर्पति ; यत्र अरातिविजयश्रीर्वरिष्ठस्य वोरस्याङ्गमधिकरोति तदलक्ष्ये चालक्ष्योरपि तत्र खैरं खैरं ससायाति । सद्यःप्रसुताभौ यथा मातापित्रोरनन्तानन्दाश्रयः तथा निखिलनिरानन्दस्यापि ; इत्य-मित्य' पुत्र-कलत्र-मित्रादिपदार्थमात्रेषु प्रियाप्रिययोः मिलन-विरहयोस्तत्तिविनाशयोश्चानन्तसमावेशमभौच्य नूनं समुदयः संसार एव इन्द्रचर इति सर्वथा प्रतिपन्नोऽस्ति । यदि नाम इन्द्रमय एव प्रतिपदं परिलक्ष्यते संसारस्तर्हि सारव्यस्य विरुद्ध-धर्म्मि कौटिल्यमपि वर्त्तत इति का भवितुमर्हति विप्रतिपत्ति-स्तत्र ?

तच्च कौटिल्यमतिशयमायानिगूढरहस्यानामावासस्थलम् ; न महातार्किकस्य विचारलभ्यम् ; लोकप्रत्यक्षकार्येऽविदितात्म-पक्षम्, सभ्यरुसदिजनमनोविप्रलम्भकं, प्रच्छदपटावृतवस्तुवस्त्रोक्त-गोष्ठौ च स्वमावृत्य विलसतितराम् । यथा भौषणतिमिर-स्तोमसन्निपाते व्यालादिहिंस्रप्राणिनां गतिर्नकेषां ज्ञानगम्या ; यथा वा पाथोधेरन्तश्चारिणां मौण-नक्र मकरादीनां विचरण-पद्धतिः स्थलाभिचरतां मानवानामतिशयदुर्व्वोध्येवास्ति ; तद-देव कौटिल्यस्यात्मविकाशः न कैरभिज्ञायते धरणीपृष्ठे । यथा च वंशोत्तरमूर्च्छनया प्रवारिता वागुराभिः कुरङ्गाः, इस्तिनौ-स्पर्शनोन्मादनया निगङ्गेर्मतङ्गाः, तण्डुलादिकणलोभनया पाथोपन्यासेर्विहङ्गाः, मण्डूकादिव्यालभोज्यदर्शनेन, मन्त्रीषधि-भिश्च भुजङ्गाः स्ववशीक्रियन्ते ; तथात्ममाहात्म्यातिशयानेन

कौलिन्येनाकथ्यन्ते प्राणिनिवद्वाः सुपर्याप्तम् । तच्च सर्व्वथाति-
दुर्लभ्यञ्च मानवानां दृशदि कौटिल्यं नाम कूटचित्तवृत्तिमन्तरा-
व्रजगति ।

परं कुटिलता खलु कुटिलजनहृदयाश्रयवृत्तिः, तद्विपरीता
सरलता च पुनः सरलचित्तवृत्तिकस्येति निर्व्विरोधितो विचार-
सिद्धान्तः परमसत्यञ्च वचः श्रोमटाचार्य्यपादानाम् । परञ्चेत-
दुभयोः पर्यालोचने प्रथमा तावदसाधुजननिषेवणौया पिशुन-
मनोवृत्तिमतां चिरक्रीडनभूमिः, अपरा च सभ्यसम्बिदपरि-
शोभना चतुर्व्वर्गदि परमपदपद्धतिपरिचायनी सुखदात्री मधुरा
परा सरलता नाम, महती चित्तवृत्तिर्मानवानाम् ।

अपि हि व्यवहारोपगते नूनमेतदुभययोरैकतरयार्जववृत्त्या
मतिमतामव्याधमशङ्कञ्च वर्त्तितव्यम् ; एवं हि निरन्तरमसदभो-
षुना कुटिलप्रकृतिना तद् दुर्लभ्यं कौटिल्यमवश्यमेवावलम्ब-
नीयम् ; यतः कुटिलेषु सारत्वं सारत्वे च कौटिल्यं मिथौप-
चारिकव्यवहार इव सर्व्वथा प्रतिपद्यते, एवं समायाति तेन
नयपथोलङ्घनं नाम प्रत्यवायस्य निरन्तरा धारा, घटति च
महानर्थस्यैकायनौ विरोधभूमिः । नितरामनुत्साहादिदोष-
स्तमेव विषमव्यवहर्त्तारं गृह्णातीति प्रकृतिसिद्धो नियमः ।
तत्राभाषकमप्यस्ति—

“सारत्वं सरले कुर्यात् शठे ग्राह्यं समाचरेत् ।” इति ।

वस्तुतः सांसिद्धिकभावविरुद्धाचरणे प्रतिपदमेव खल्वनं
सम्भवति, सम्भवति तेनापि च चरमदुर्दशायास्तृणातलगमनम् ;

ततश्च मरणमपि नाधिकदूरमिति क्रमपर्यायिता श्रेणी व्यव-
हारपद्धतेरार्थमिश्रेरालोच्यते ; नितरां प्रकृतिकृतनियमानु-
वर्तित्वमेव सर्वथा वर्तितव्यमवश्यमेव प्राणिनाम् । 'तद्यदि
सम्यग् व्यवहर्त्तुं समर्थ्येत तर्हि' वाङ्मेव निखिलेष्वोतभाजनं
भवितुमर्हति नान्यथा शक्तेनापि चेष्टया तदर्थं समीहते स्तोत्र-
मपि कश्चन मानवोऽत्र जगति ।

अपि नाम यस्य यादृश एव स्वभावस्तदनुरूपेणैव भावेन
तेन सह व्यवहारः करणीयस्तेन हि स्वाभिष्टसिद्धिः सौख्यमपि
च सम्भवितुमर्हति । तद्विपरोताचरणं नयमार्गविरुद्धं क्लेशा-
निष्टयोरण्यस्यापि वा व्यसनस्य सुप्रशस्ता शरणिस्त्रासस्यापि च
क्षेत्रं भवेत् । उक्तञ्च कविना—

‘सम्बर्हितोऽपि भुजगः पयसा न वश्य-

स्तत्पालकानपि हिनस्ति बलेन सिंहः ।

दुष्टः परैरुपकृतस्तदनिष्टकारी

विश्वासलेश इह नैव बुधैर्विधेयः ॥” इति

इयमभिसन्धिर्देवगत्या कस्यापि प्रत्यक्षं चेत् रंहसोपगतः
फणश्चत्, स्त्रीया सामान्यश्वासप्रश्वासक्रिया, व्याकुलोभूय मुहु-
र्मुहुर्गर्जन् शब्दायते, तर्हि तत्र नहि कुटिलव्यवहारमन्तरा
सदयव्यवहारः कथं कथमपि दृशदि समापततितराम् । परं
कृतेऽपि तादृशे दाक्षिण्यव्यवहारे प्राणानामपि संशयो भवति
सुनिश्चितम् । एवमपि हि ऋक्ष-व्याघ्रतरक्षुषु साधारणपशु-
वृत्त्या तत्संसर्गो व्यवहारश्च न कश्च मनसि समुदेति मनाक् ।

नूनं तत्र क्रूरवृत्त्या क्रूरव्यवहार एव केवलं तेषामाक्रमणतः
परित्राणहेतुरिति प्रत्यगात्मनि घादमेवानुभवसिद्धम् । एवं
नाम गोमहिषादिगृहपालिते शान्तस्वभावे जन्तौ सदयव्यव-
हारेण तद्वारा शकटचालनं हलकर्षणमन्यान्यपि च प्रभूत-
कार्याणि सहजसाध्यानि भवन्ति । कर्कशाचरणे तु पयस्त्रि-
नो माहिषी वा नार्थिभ्यो यथोचितं दुग्धं प्रत्यर्पयति, परं
विषाणचरणादिप्रहारेण प्रथमतस्तडाडयितुमुत्सहते ॥ ततो
रज्जुना जङ्घां बद्ध्वा दुग्धं दोग्धं प्रवृत्तश्चेत् न पर्याप्तं दुग्धं
समर्पयति कचिदिति प्रत्यक्षसिद्धम् । सुतरां प्रतिपन्नोऽस्ति
सरलेषु कौटिल्यं कौटिल्येषु च सारस्यं सर्वथातिविषमम्, पर-
मनिष्टस्य च हेतुः । अतः सरलेषु सारस्यमेव व्यवहरणीयम्,
तथा कुटिले कौटिल्यमिति मर्मज्ञानां विशेषवाणी ।

दृश्यते हि पिशुनचेतसि साधुवृत्त्या व्यवहरणं तेषामसाधु-
वृत्तेरेव सहायकम् ; यथा भुजगशिशूनां दुग्धपानेन तद्विष-
ज्वाला एव समधिकं वर्धते, न च दुग्धमहिम्ना प्रशाम्यति, न वा
किञ्चिद्गूनं च लभते । तथा कौटिल्यव्यवहर्तारि सरलव्यव-
हारस्तत् कूटकार्यप्रवर्धनार्थमेव प्रभवति । यथा प्रज्ज्वल-
द्भुताशनजठरे शुक्लदण्डेनवासिसमर्पणेन तत्तापस्य द्विगुणमि-
व्यक्तिरेवोत्पद्यते, न शान्तिः, न च वो तापनिवृत्तिः । दुर्जन-
मुद्दिश्य कविनोक्तम्—

“दुर्जनो नार्जवं याति सेव्यमानोऽपि नित्यशः ।

न त्यजेतैलमर्देन शूनः पुच्छं हि वक्रताम् ॥”

क्रिञ्च—“स्नेदितो मर्दितो वापि रज्ज्भिः पुरिवेष्टितः ।

सुक्तो द्वादशभिर्वर्षैः श्वपुच्छः प्रकृतिं गतः ॥” इति

एतावता पिशुनो बटुशः सरलताविधायकैः कार्यैर्न सारल्यं लभते, केवलं कौटिल्येनैव सारल्यमेतौतिहासप्रमाणम् । एवं नाप्र नैतदविदितमस्ति सभ्यानां यत् पुरा स्मृतिमत्सरलतारूपाः पञ्चपाण्डवाः स्वभावदौर्ध्यस्यो दुर्योधने सरलविश्वासस्थापनादेव द्यूतच्छलेन राज्यैश्चर्यादिहृतसर्व्वस्वाः कठोरवनवासदुःखमनुभवन्तः सुचिरं द्वादशवर्षे वनमुपित्वा दुर्व्विषहं दुःखमुत्सहन्ते । तथा सरलवृत्त्या नलभूपतिरक्षदेवनादेव परिभूयारण्यवासक्तेश मनुभवन् दैवगत्या पत्नीमपि च हारयन् परमनिर्व्वेदमभजत् ।

इतिहासगर्भेषु समवलोक्यते—परमनीतिचतुरेण कौटिल्या-परनाम्ना सुरगुरुणेव सकलार्थशास्त्रसंविजानता गूढचारप्रयोग-कुशलिना चाणक्येन स्वप्रतिमः कुटिलमतिश्चतुरचारचयसञ्चालनकुशलः परमकौटिल्यकलानामेकाधिपतिरिवापरसाहाय्य-मन्तरा स्वयमेव नन्दराजराज्योद्धरणकामप्रोत्साहोज्ज्वलद्वय-वृत्तिश्चन्द्रगुप्तवल्वाहुल्यन्यपाकताशेषशक्तिसामर्थ्यः प्रच्छन्नचार-कार्यप्रचारभासुरमाहात्म्यभास्वरः प्रखरशतचमूवलोकचौयमा-नापरिग्रहविग्रहः परमकुटिलकर्मज्ञिष्ठो विशिष्टो राक्षसो नाम सकलाभिनन्दितो महामहिमो महाराजनन्दसचिवः केवलं कूट-नीतिप्रवाहपारम्पर्य्यप्रभावमाहात्म्येन चन्द्रगुप्तमन्त्रित्वपदे संस्थापि, सुचिरमिति रुचेपहतम् ।

इत्यभिधं पुराणेतिहासागमेषु दृष्टान्तवाहुल्यमवलोक्य स्फुटं

प्रतिपद्यते, यत् कुटिलेषु नाप्रतियोगि सारव्यमभियुज्यम् । तत्र
सर्वात्मना कौटिल्यमेव संविधातव्यमिति नैतिविदासभिमतम् ।
अतएवातिशोभनमभिहितं कविताचयरचनचतुरचूडामणिना
लोकद्वेषप्रकटनप्रकर्षेण श्रीमता श्रीहर्षकविना—“आर्जवं हि
कुटिलेषु न नैतिः” इति सुधाधिकवचसा ।

दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्*—

अत्र तावत् प्रतिनियतपरिवर्तिनि प्रकृतिचक्रोपारसंसारचक्रे
सत्वरजस्तमस्त्रैगुण्यवैगुण्येन परिभ्रमतां विधिव्यवहारजाल-
पतिताः किल समस्ता देहभृतः सर्वत्र स्वातन्त्र्येण सुखं काम-
यन्ते । काम-क्रोध-लोभ मोहैः प्रवलतमैस्तस्करैर्मुषितज्ञान-
भागे, वादमेव प्रायशो जीवलोके साकल्येन प्रोक्तसदृशेषुरागे सर्वे
हि दुःखे वददृढद्वेषाः सुखे चात्यन्तरागाभिनिवेशाः सम-
वलोकयन्ते । उक्तञ्च—

“सर्वाणि भूतानि सुखे रमन्ते

सर्वाणि दुःखस्य मृशं वसन्ते” इत्यादि

एवं निश्चितं ये हि यत्र प्रगाढानुरागवन्तस्ते हि तत्राधि-
गन्तुं यथाशक्ति यावज्जीवमेवात्मचेष्टांमनुतिष्ठन्ति, इत्येतदनु-
सारेणैव सर्वे हि प्राणिनः स्वदृढानुरागविषयं सुखं लब्धुं विश्वं
परितो भ्रमन्तीति प्रत्यक्षसिद्धम् ।

* सर्वं नष्ट दारिद्र्यम् । सर्वगत्या दारिद्र्यता ।

तच्च सुखं त्रिभिन्नरूपतया तत्साधनमूलोभूतोऽर्थ एवेकः सर्वतोऽतिरिच्यते, प्रशस्यते च शास्त्रकृद्भिः । धर्मादिचतुर्वर्गसाधनेषु केवलमर्थ एव प्रधानसहायतया तमेव सर्वतोऽभिकामयन्ते कामिनः । नूनमेकमर्थमुपलभ्यैव ते स्वर्गादिसाधनशरणिं यागयज्ञकाम्यव्रतनियमादि सत्कार्यविधायकञ्च नानाकर्म निर्वहयितुं शक्नुवन्ति, प्रभवन्ति च प्रतिनियतसुखास्यदस्य धर्मस्यार्जने समर्थाः अतएव सर्वविधहितानुष्ठाने धनमेव प्रधानोपायभूतं भवति । उक्तञ्च धनमधिकृत्य कविना—

“धनैर्निष्कलौनाः कुलौनाः क्रियन्ते

धनेराप्रदो मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यो न किञ्चित् मुह्यद्विद्यतेऽतः

धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ।”

अपि च—“यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलौनः

स एव वक्ता स च दर्शनीयः ।

स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः

सर्वे गुणास्तत्र समाश्रयन्ति ॥” इति

हन्त ! पुनर्वर्त्मवशून्याः संसारे तावत् सारभूतेषु क्वचिदपि नैव विशुद्धसुखोचितलब्धभोगाः जनादृताः सफलमनोरथाश्च भवन्ति । प्रायो हि ते दारिद्र्यनिबन्धनतो विफलमनोरथतयैव गुरुकठोरघातप्रतिघातेन चेतसः शक्तिसामर्थ्योपभृष्टाः परिभवमासाद्य निर्विषाः, दुःखशोकनिलयास्यदत्वेनातर्हितविवेकाश्च सम्भवन्तितराम् । यदाहुस्तावदार्थपादाः—

“दारिद्र्याद् क्षियमेति क्रीपरिगतः सत्त्वात् परिभ्रष्टते

निःसत्त्वः परिभूयते परिभवान्निर्व्वेदमापद्यते ।

निर्व्विण्णः शुचमेति शोकनिहतो बुद्ध्या विहीनो भवेत्

निर्व्वुद्धिः क्षयमेत्यहो निधनता सर्वापदामास्रदम् ॥” इति

अपि हि दारिद्र्यमेव पुंसो निखिलजोवनप्रवाहस्य कठोर-
निलयं नाम मद्वाग्मशानमिवातिशयकर्कशं स्थानम् । तदधि-
गतो जीवन्नपि च मृतवदेवास्ते विषयी । परं तच्च सदा पूति-
गन्धमिव विजहाति वभुजनो दूरतो दूरान्निरन्तरम् । भृशं
वैरायते च अवैरोऽपि लोकयात्रानिर्वाहव्यापारेषु प्रतिनियतम् ।
संसारसङ्गानि तु नितान्तवैरहेतुमेव समासनन्ति प्रायशो जीव-
लोकाः । योजयन्ति च असम्भावितानाचारमपि तत्राद्वैधभावेन
सम्यक् । उक्तञ्च—

“दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न संतिष्ठते

सुस्निग्धाविमुखोभवन्ति सुहृदः स्फारोभवन्त्यापदः ।

सत्त्वं क्लृप्तमुपैति शूलशग्निनः कान्तिः परिहृयते

पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं तत्तस्य संभाव्यते ॥” इति

अहो ! सर्वैरेव प्राणिभिः प्रतिनियतात्मसुखान्वेषणप्रणिधि-
परचित्तैरैकाग्र्येण कुत्रचित् सबहुमानमभिरम्यते, विस्तार्य्यते
च नानाछद्ममयी वा कृपणा वाणौ । किन्तु दुर्गतेषु जनेषु
स्वार्थसम्पादनावसरं कथं कथमपि नासमीक्ष्य पुत्र-कलत्र मित्र-
मृत्य-बान्धवा अपि यथोचितं सम्माननमादरञ्च नाभिवर्षन्ति,
नार्पयन्ति च सहजातस्नेहाभिवर्षणधाराम् । परं मधुपानां

पथ्युषितप्रसूनमिव, सारसानां शुष्कसरमिव, मृगाणां दग्धवना-
न्तरमिव, विहगानां पक्षपुञ्जह्वीनं तरुमिव, सावज्ञं निर्देवं विर-
जन्ति ते हि जनाः । एवञ्च शस्योषधिपरिहोनोषरभूमिप्रायेषु
हिमकणप्रपातसंवर्धनामिव दारिद्र्यप्रखरतापितान्तःकरणेषु
प्रतिनियतदुर्मणायमानजनेषु स्नेहैकनिष्ठपितृभ्रातृप्रभृतयो महा-
माननोया नैव प्रविमुक्तहृदयेनाशिषमभिवर्षन्ति, नाद्रियन्ते च
सुतसुतादयः स्नेहप्रवणा जनाः, नापि सुहृदुत्तमा यथोचित
सर्वह्वयन्ति, प्रायशो नो वा सहस्रमूर्ध्निस्थोऽपि मर्मवेदनां तुल्य-
रूपेण विगृह्य प्रेमाभिव्यक्तिं प्रकटयन्ति, किमु आजन्मजात-
प्रेमबन्धना वयस्याः सम्भुक्तान्तःकरणमालिङ्गयन्ति ; हन्त !
नापि वा मृत्वाः स्थापयन्ति योग्यामेव सम्मानगाम् । अहो !
दग्धभागधेयं तमेव दुर्गतं स्वातन्त्र्येण जगति निर्धमे किं पञ्च-
पातदोषदुष्टान्तःकरणवृत्तिविधाता ? किमियं सृष्टेरपूर्वा सृष्टि-
दैरिद्रता नाम । प्रस्तूयते च सम्यक् कविना ब्रह्महत्यादि पञ्च-
पातकातिरिक्तं षष्ठं महापातकं हि तद्दारिद्र्यं यथा—

“सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाषते नादरात्

सम्प्राप्तो गृहसुखेषु धनिनां सावज्ञमालोक्षते ।

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया,

मन्ये निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ।” इति

हा हा ! नास्ति दौनजनस्य हृदयवेदनायाः समभागी
कश्चिदपरोऽत्र जगति । स हि सतत परैः परिभूयमानः सार-
मेय इव गृहाद् गृहान्तरं ततोऽन्यत् तस्मादप्यपरं स्थानं जठर-

ज्वालाया दंढल्लमानः जुविवृत्तैः परिध्नम्यात्तभाग्यवशेन कथं
कथमपि न दरिद्रतामपाकर्तुं शक्नोति । न च गृहमेधिना-
मश्लीलाभिभाषणस्य श्लेषवचनस्यापि वा प्रत्युत्तरमर्पितुमर्हति
स खलु मन्दभाग्यो वराकः । अपि तु लवसाच्च कूपोदकमिश्र-
णात् पूततममन्दाक्षिनीसलिलराशिरिव निखिलललितकला-
विशेषज्ञः, किन्तु नक्तनयाम्नाद्येदर्शो ज्ञानविज्ञाननेत्रो गुणगण-
विभूषितोऽपि मनोवी दाक्षिण्यदोषग्रस्ततया वहति नोचाना-
मप्यवज्ञानं ; समाप्नोति च जनमात्माणां विरागताम् ।
संगीयते तच्चैव केनापि कविना—

“न विशया नैव कुलेन गौरवं

जनानुरागो धनिकेषु केवलम् ।

पिनाकिना मौलिकतापि जाङ्गवी

प्रयाति रत्नाकरमेवमादरम् ॥” इति

वस्तुतो दारिद्र्यमेवमेदुरीकते ज्ञानविज्ञानसन्द्रीपिते चेतसि
मनस्त्रिणां वारिवाहविनिर्मुक्ताः क्षणस्थचपलास्फुरणविलासा
इव मनोरथा उत्थायोत्थायैव क्रमशो हृदि लीयन्ते । एवं
प्रावृट्शैलनिर्भरिणौसहापूरुमंहतय इव सर्वा विपत्तयस्तत्र
समायान्ति, बहुलोभवन्ति च महान्तोऽनर्था, परं प्रक्षीणतां
यान्ति किल ग्रीष्मकालोपरताः कुसरिअवाहा इव तावन्त्यः
सम्पत्तयस्तेषाम् । घनघोरतमोमयं जीवनं सर्वतो दुःसहभार-
बद्धं निःस्नानम् । तेषां रात्रिशेषयामोपगतक्षीणप्रभतारका
निकरा इव सौख्यवैख्यनाश्वीर्यादयः पुरुषोचितगुणग्रामाः

स्वतएवान्तर्लयन्ते । एवं शिशिरपातकलङ्कितं कुशेशयमिव
मलौमर्षं तेषां मुखमण्डलं सततमभिकाङ्क्षति दयाद्राणां करुणा-
धाराम् । किं बहुना तादृशस्य तपस्विनी देहयष्टिरपि यथो-
चितभरणपोषणाभावेनाविरेण ग्रामयोभूत्वा परेतपुरपतेरतिथि-
तामुपगता ।

अहो ! प्राय एव तादृशो मन्दभाग्यश्चिक्कवस्त्राञ्जलमात्र-
सहायेन दुर्वारणीयौ शीतातपौ वर्षाधारामन्यानपि च नैसर्गिक-
नियमान् पशुरिव निर्विवादं सङ्गते, सङ्गते च भृशं पिशुनकैतव
शतं, समावहति हि पुनर्मूकवदन्यैरुपचारितं मिथ्यावादकलुषं
दुर्ललितं वचःशैलम् । एवं स्वावासाप्रसूतोऽजस्य विरलाच्छा-
दनतया समापतति तदन्तरे रात्रिन्दिवं सूर्याचन्द्रमसोर्निरर्गला
तैजोधारा । गेहमध्यं तैजसभाजनाभावेन करण्डकैश्चिक्ककन्या-
खण्डैः कपालपात्रैश्च मण्डयति क्षीणकर्माशयोऽकिञ्चनोऽत्र
जगति ।

स हि दुःखो निरन्तरक्लेशकशायित्ततविग्रहोऽमुत्र श्रेयस्करं
किमु तदपायमिति न समवधारयितुमवसरं समोहते । नितरां
महापातकादिकलुषविषयं दुष्कार्यमविचार्यैव स्वतः प्रवर्तते,
रमते च येषु केषु पापविषयेषु साग्रहम् । दारिद्र्यप्रपौडित-
हृदयस्य चारुदत्तस्य वाचा प्रकाशयति कविः कर्कशकठोर-
स्वरूपं दारिद्र्यस्य । यद्धि मरणादपि सातिशयं भैरवम् । यथा—

“दारिद्र्यान्मरणाद्वा, मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पक्लेशं मरणं दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥” इति

अपि सत्यमेवाजन्मसुखोपभोगनिरतानां विलासोपकरणे
न्यस्तचेतसामृद्धिमतां दैवगत्यापतितं दारिद्र्यकृच्छ्रं वाढमेवा-
त्यन्तदुःसहमिति कोऽस्ति तत्र सन्देहावसरः ? नैव ते साधा-
रणवत्तदुःखं मर्षितुं समोहते, नापि वा तदपनेतुमपि प्रभवन्तीति
द्वयमेवात्यन्तदुर्विसेहम् । उक्तपूर्वं दारिद्र्यस्वरूपोपवर्णयिता
भासेन किमु शूद्रककविना—

“सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

घनान्वकारेष्विव दीपदशनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥” इति

इह हि प्राय एव दारिद्र्यविषसंमूर्च्छनया सुहृन्मानाः
मनुष्याः कार्याकायं धैर्याध्यं पात्रापात्रञ्च विगणय्य विश्वं
परितः भ्रष्टान्ति, कुर्वन्ति च अनेके स्वशक्त्यातिरिक्तं स्वस्वभाव-
वैपरित्यं वा कार्य्यशतम् । तेन शुभमशुभं वा तद्भावयितुमपि
नेवायात्यवशरः । सुभाषितमत्रास्ति भाषान्तरे कस्यचिन्महा-
त्मनः—

“उदरभरणकारणं प्राणी न करइत लाज् ।

नाचे वाचे रणभीरै वाछेना काज् अकाज् ॥” * इति

इत्यादि दारिद्र्यमाहात्म्यमालोच्यं कविभिर्यदुच्यते—

प्राणी जठरज्वालानिबन्धने लब्ध्वा व्यक्ता नृत्पति, अर्थात् लज्जाशीलापि स्त्री
वृषसंसदि नृत्पति । अपटुरपि नाविकः दुष्टार समुद्रं तत्त्वममिलवति । रणभीरुश्च
युद्धार्थं संग्रामं निविशति । एतत् सर्वस्य सूयं दरिद्र्या नाम मानवानामवस्था विशेषः ।

“दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम्” “सर्वशून्या दरिद्रा” सर्वं नष्टं दरिद्रस्य” इत्यादिश्लोकपादा अन्वयार्था अर्थानुवृत्तीति यथार्थं वक्तुमुपयुज्यते । तत्र किमधिकेन वचसेति श्रम् ।

संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति—

संसर्गो हि नाम परम्परैककलावस्थानरूपः सम्बन्धः । स तावत् स्थूलतो द्विविधो भवितुमर्हति सदसदभेदात् ।

दृश्यते सर्वे खलु प्राणिनः संसर्गप्रियाः ; न च किल कोऽपि संसर्गमन्तरेण वर्त्तते ; निष्कष्टप्राणिमध्येऽपि सुखदं प्रतिभाति; एकः अपरस्य संसर्गं कृत्वा परस्परं सम्मिश्र्य समजं निर्माय काननावनौ वियति वा विचरति । इत्यादिक्रम एव विलसति सर्वत्र विधातुः ।

मनुष्येषु किञ्चिद्वैशिष्ट्यम्—यो हि यस्य संसर्गे वर्त्तते स हि तत्संसर्गानुरूपं गुणं दोषं वा विधत्तेतराम्, संक्रामन्ति च तत्र प्रसभं तड्ढियवाहा इव तत्तद्गुणदोषाः, आचारव्यवहारादयश्च । नितरामैहिकं किमु पारत्रिकमिष्टमनिष्टं वा प्रतिसर्गोऽपि कारणमेकमसाधारणम् । उक्तञ्च नयविदाचार्य्यपादैः—

“यादृशो यस्य संसर्गो भवेत्तद्गुणदोषभाक् ।

अयस्कान्तमणेर्योगादयोऽप्याकर्षको यथा ॥”

कविनापि—

“सन्तप्तायसि संस्थितपयसो नामापि न ज्ञायते
मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रस्थितं राजते ।

स्वात्मां सागरशक्तिमध्यपतित मुक्ताफलं जायते

प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥” इति

नैतदप्रत्यक्षं यत् संसर्गतः एव चरित्रवान् चरित्रहीनो
भवति, दुर्जनोऽपि सुजनायते साधुपुरुषसंसर्गेण तत्करोऽपि
मुनिवृत्तिमवलम्ब्य इहासुख परमसुखमुपभुङ्क्त इति दृष्टान्त-
स्यापि नासङ्गावः ।

अपि प्रायश्चित्तं संसर्गं एव पुंसामनुकरणवृत्तिमुत्पाद-
यति । तेन हि स्वर्गं नरकं वा घटते किमु सपुत्रतिमवनतिं
वा । तत्र तावत् प्रथममेव समाकर्षन्ति चेतो ब्रोटनद्वीपवासि-
नोऽस्माकं राजजातीयः पुरुषधौरेया इराजाः ।

ते हि पुरा अन्योऽन्य कलहं कुर्वन्तः सुचिर दिनमनयन् ।
ततो रोमाणोया ब्रोटनद्वीप ताञ्च विजित्य शशासुः । तत-
स्तत्रत्याक्तेषां शासनसमयादारभ्य विजेतृणां संसर्गात् तेषा-
माचारधर्मादिकमनुज्ञत्य शनैः शनैरुन्नतिपदवोमधिरुह्य क्रम-
विकाशेन वर्त्तमानैराज जातित्वमवापुः ।

एवं संप्रति नानाज्ञानविज्ञानसन्ताना जापानीयाः शौर्य-
वीर्यगाम्भीर्य-ज्ञान-विज्ञानाभिमानिना भूमण्डलाधिपसतां
पुरुषपुङ्गवानां समधिकां दृष्टिमाकर्षन्ति, तान् तु नानेके
ज्ञानविज्ञानाध्यवसायगुणगुणवो मूर्तिमन्त्रात्नर्थप्रतिमतया

सभ्यपदवैत्वेनाप्यङ्गोक्तुमतिशयकुण्डितकण्डा लज्जिताश्वासन् ;
तानेव हि संप्रति ते मानवयितुमनुष्ठङ्गन्ति । जगतामेकतम-
शक्तित्वेन प्रस्तुवन्ति ; बाणिज्येऽप्रतिद्वन्द्विनश्चेत्याख्यायन्ति च ।
तेषामेतस्या उन्नतेर्ज्वर्त्तमानसभ्यताभिमाणिनामिंलण्डाधिवसतां
पुरुषसिंहानां संसर्ग एव प्रकटहेतुतया विनिर्द्दिश्यते सकल-
तत्त्वार्थदर्शिपरमविधिज्ञैः ।

अधःपातस्य च भारतीय एव सुव्यक्तप्रमाणम् । ये
हि प्राक् ज्ञानविज्ञानालोकधारया अलौकिकप्रतिभया च
भूमण्डलाधिवसतां न केवलं तेषामुत स्वर्गपातालस्थानामपि
जोवानां विस्मयमुत्पादयन्ति ते नूनमिदानीं स्वाधौनचित्ता
ऋषिपुत्राः श्ववृत्तिमाश्रित्य न किं चरमदुर्दृशासुपागताः ?
भवतु तद्वितथमवितथं वा तत्प्रमातांरो जगद्वासिन एव
प्रमाणम् ।

अस्ति तावन्महाभारते गौतमनामा कश्चित् ब्राह्मणः । स
हि भिक्षामटन् ब्राह्मणहीनं धनकनकसमृद्धं ग्राममभौक्षं तत्र
गत्वा दस्युपतिं शरब्धमा आहार्यं वासस्थानञ्च प्रार्थ्य प्रार्थना
शुरूपं सर्व्वं ततो युवतो दासोञ्च प्राप्य तत्र गृहं निर्माय निव-
सति स्म । ततस्तत्रत्यानां संसर्गात् क्रमशो व्याधवृत्तिमवलम्बा
सुचिरं सुखेनास्ते । अथ कदाचित् गौतमस्य कश्चित् सुहृद्
दैवगत्या तत्रागत्य तस्य जातिधर्मादिकं समुल्लिख्य मृदुर्भक्षयन्
गौतमगृहे रात्रिवासं कृत्वा प्रातरन्यत्र ययौ । तदनन्तरं
गौतमोऽपि गृहाग्निगैत्य पथि वक्ररूपिणा नाडीजङ्घेन समं

सैत्रों विषाय तदुपदेशेन विरुपाक्षं राक्षसपतिं प्रार्थ्य
बहुहाटकानि तस्मात्तद्वा प्रत्यावृत्तविलायां भक्ष्यार्थं सुहृदुत्तमं
वक्त्रं व्यापाद्य मार्गं चलति । ततो विरुपाक्षेण तस्य तादृशं
दुष्कार्यमभिज्ञाय जीवनदण्डेन स दण्डितः । ततः पुरन्दर-
वरणे गौतमवक्त्रौ जीवनं लब्ध्वा स्वस्वधाम गतौ । गौत-
मस्तु स्वगृहमेत्य श्वर्यां सुतादोन् जनयामास । अतएवोक्तं
नयशास्त्रप्रवर्तृभिः—

“होयते हि मतिस्तात होनैः सह समागमात् ।

समैश्च समतामेति विशिष्टैश्च विशिष्टताम् ॥” इति

विशिष्टसंसर्गाच्च त्वष्टृपुत्रो व्यासशिष्यो लोमहर्षणो नितान्त-
ह्रीनवर्णोऽपि सकलशास्त्रार्थदर्शी पुराणवक्ता । स पुरा नैमिषा-
रक्ष्ये सप्तपिङ्गलोपेतमाश्रमपदं नानाविधया शास्त्रदृशा सुख-
रितमकरोत् । अतः संसर्गस्थानन्ता शक्तिरतुलनीया च गतिः ।

उक्तञ्च—

“काचः काञ्चनसंसर्गादन्ते मारकतौर्यती ।

तथा सत्सन्निधानेन मूर्खो याति प्रवीणताम् ॥” इति

अपि च समनुश्रूयते तावन्मलयाद्रौ चन्दनपादपसुसन्निहितो
हि निक्तवन्धमहोरुहः क्षिण्वश्रौखण्डगन्धेन स्वसारं पूरयति ।

उपदिष्टञ्च नीतिविदा—

“मानवै पूजनीयः स्थाह्वेवसंसर्गतः पशुः ।

कौटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ॥” इति

नूनं सत्संसर्ग एव जगतामशेषदुःखदैव्यमपाकरोति,

चरित्रं शोधयति, सुखमातनोति, यशः प्रसारयति, स्वर्गद्वार-
प्ररणिमपि चाविष्करोति । उक्तञ्च कविना—

“जाह्नव धियो हरति सिञ्चति वाचि शैत्यं

नानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

सन्तोषमाकलति दिक्षु तनोति कौर्त्तिं

सख्यङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ।” इति

वस्तुतो यस्तावदिह दयायाः प्रतिमूर्त्तिः, सुखे वा दुःखे
वा सातिशयदुर्गतदशायां वा न कदाचिदपि स्वकर्त्तव्यतो
विचलति, धर्मतो लोकतो वा अनुचितं कर्म न कथं कथमपि
विदधाति ; सर्वत्र सत्यवादितया प्रत्यायते, इन्द्रियग्रामाश्च यस्य
वश्याः, सततं शत्रुरपि गुणे यस्य समधिकादरः, ईदृगेव परम-
पुरुषलक्षणलक्षितो मङ्गलमनाः साधुनाम्ना व्यपदिश्यते पराचीना-
र्थवर्थैः । तादृशस्यैव संसर्गः सर्वथा कर्त्तव्यः । तत्संसर्गा-
च्चतुर्वर्गसिद्धिरपि करतलामलकवत् स्वल्पायागेनैव सम्भवति ।
अथते किल साधुसंसर्गमाहात्म्यात् कुटिलः सरलायते, असरलः
सरलीभवति ; समप्रधानतपोवनान्तसारिणः सिंहशार्दूलदयः
पुरा मुनिवटुभिः समं गृहपालितमार्जारवृत्त्या क्रीडन्ति स्म ।
नौवारकणलोमेन ऋगग्निशुः कण्डूयति स्म मुनिजायांशदेशम् ।
अहो ! धन्यमेव साधुमाहात्म्यम् । साधुताप्रभावेनोत्तमान्तरं
दीनस्य प्रासादतलादपि सुसम्पन्नतया मनोरमं सर्वथा प्रतिभाति ।
शोकापतापितान्तःकरणे पूतोपदेशधारया शान्तिमुपनयति
सैव साधुता नाम । उक्तञ्च केनापि —

“गुणायन्ते दोषाः सृजनवदने दुर्जनमुखे
गुणा दोषायन्ते जगति किमिदं विषयपदम् ।
यथा जीमूतोऽयं लवनजलधेर्वारिमधुरं
फणौ पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥” इति

नूनं केवलं सत्संसर्गतः एव यत्प्रभवितुमर्हति ; न च तत्
शास्त्रवचसा, सहस्रोपदेशेन, कोटिकोटिपुण्यपत्तनाधिगतेन,
तीर्थसलिलनिमज्जननेन, इन्द्रियनियमनेन च सम्भवति । यथा
सत्संसर्गं उन्नयति, प्रसारयति च देशतो देशान्तरं प्राधान्यम् ।
तथासत्संसर्गश्चाधःपातयति सङ्कोचयति च माहात्म्यम् । सकल-
गुणगरिष्ठो विद्याविभूषितश्चापि संसर्गपापात् निन्दनीयः, मनुष्य-
पदवौलेन च परिहृयते, महाकुलप्रसूतोऽपि सङ्गमाहात्म्या-
न्निजगोष्ठोभिः सममात्मानं मलिनयति । कुसंसर्गेण कमला-
कुलपुत्रोऽपि नाविरेण दरिद्रायते । क्षितिपतिरपि क्षेत्रतो
भ्रष्टः, पुण्यप्रतिमश्च वजनोयनामा भवति । अत्र सतामाभा-
णकम्—

“असतां मङ्गदोषेण को न याति रसातलम् ।” इति

इत्यमित्यमसंख्यात एव वर्तन्ते गुणदोषाः संसर्गात् । तच्च
विज्ञातुमिच्छुना केनाप्याश्रमाधिगतेन आवमिणा शुकपोतः
पृष्टः । स तं प्रत्युत्तरेणाह—

“माताप्येका पितात्येको मम तस्य च पक्षिणः ।

अहं सुनिमिरानीतः स चानीतो गवाशनेः ॥

अहं सुनीनां वचनं शृणोमि
 गवाशनानां स वचः शृणोति ।
 न तस्य दोषो न च मे गुणो वा
 संसर्गजा दोषगुणा भवन्ति ॥”

इत्यास्तां विरतिः संसर्गसंवाद्भिनीकथाया अविस्तरेणेति ।

दयावान् धरणोपूज्यः *

इह खलु संसारे जलबुद्बुदनिकाशकल्पे विनश्यरे जगति
 क्षणभङ्गरमिदं शरीरं लब्ध्वा ये नरा दयाप्रवणहृदयास्ते हि
 निखिलासीमशर्मसम्पदमासाद्य भाविन्यपि च जनने पूजार्हा
 भवन्ति । समाचिन्वन्ति च महतीं कीर्तिं परत्र च शाश्वतिकं
 धर्ममिति । किं बहुना भगवता मङ्गलमयेन समं पूजयन्ति
 दयावन्तमाचार्यमिश्राः कर्मबहुलायामत्र भारतभूमौ । पर-
 मिहाधिव्याधिनिरवच्छिन्नपर्याकुलिते जीवधामनि कति कति
 नरा जहिरे अशुचः । कति कति वा उत्पद्यन्ते उत्पत्स्यन्ते च
 के तान् परिगणयन्ति आसनयन्ति च । ते खलु पुण्यतमाः
 सार्थकजन्मानो ये तावत् परक्लेशमपाकर्तुं प्रभवन्ति । अपरि-
 केवलं पानभोजनार्थमुत पशुवृत्तिसम्पादनार्थं वा प्राणान्
 धारयन्ति । उक्तञ्च—

* दयालुर्देवता साक्षात् । दयैव परमो धर्मः ।

“सर्वेषु जीवेषु दयालवो ये
ते साधवो मे गुरवो न चान्ये ।

पाषण्डिनस्तूदरपूरकाश्च

प्राणातिपातेन वदन्ति धर्मम् ॥” इति

अस्ति तावदस्योदाहरणं दयावन्तमधिकृत्य—पुरा हेमकु-
टाद्रेः समोपवर्तिनि धर्मपुराख्ये नगरे जीमूतकेतुर्नाम श्रीमान्
राजचक्रवर्ती विद्याधरपतिः पुरोद्भूत इव प्रतिवसति स्म । तस्य
राज्ञो बुद्धिसत्त्वांशसम्भवः सर्वभूतानुकम्पो दानवीरो निखिल-
गुणोपचयान्वितो जीमूतवाहनो नाम सुतोऽभवत् । तं तु
यौवराज्येऽभिषिच्य राजा परमां प्रीतिमलमत । कुमारोऽपि
यौवराज्यमासाद्य धराणामशेषदीनदैव्यदशामवलोक्य स्थायत्तं
सर्वकामदुष्कं कल्पपादपमर्थिभ्योऽदात् ।

अथ तस्य गोवजा माण्डार्यादसहिष्णवो मूलबलोपचितेन
कल्पपादपपरिरहितं तं युद्धाय समाह्वयन्तः । जीमूतवाहनस्तु
स्थविरपितरमभ्येत्यप्राह—‘तात, किं पुनरेतस्य विनश्यत्तस्य देहस्य
कृते ज्ञातिबन्धुनिधनातिगर्हिताच्चितकल्पषानुसरणेन ? विशेषताऽ-
तिमात्राख्यचपापातसुमनोरमा सम्पत् तड्ङ्गितेवातर्किते नैवो-
देति विनश्यति च तदर्थमलं, तस्यानुसंगक्षविग्रहेणास्माकम् ।
येनेहामुत्रक्षेत्रभाजं भवेम ?’ जीमूतकेतुस्तदाकर्ण्य—‘हे पुत्रक,
तवार्थमेव मे राज्यमेतादृशी सम्भावना च यद्येतन्न रोचते ते
कृतमनेन । ततो राज्यं परिहाय पित्रभ्यामन्वितः कुमारो
मलयचलमभ्यगच्छत् । तत्र च छाताश्रमः सहजसमुत्पन्नैः

स्कन्दमूलफलैरनुदिनं मातापितरौ समभ्यसेवत । ततः स्वल्पै-
रेवाहोभिः कुमारस्य तत्रत्यसिद्धराजस्य विश्वावसोरङ्गजेन मित्रा-
वसुना महतो भैत्रो सञ्जाता । मित्रावसुस्तु जौमूतवाहनस्या-
लौकिकगुणेन विमुह्य स्व-स्वसारमनवद्यङ्गौ मलयवतीं तस्मै
सम्प्रदात् । साप्यनुगुणमेव भर्तारमासाद्य परां प्रीतिमलभत ।

अथैकदा कौतुकप्रणोदितो जौमूतवाहनः समुद्रवेलाभूमि-
मभ्यचरन् नातिदूरे रमणीकण्ठसमुत्थितातिकरुणक्रन्दनरोल-
मश्रौषीत्, अद्राक्षीच्च क्षणादेव पुरवर्त्तिन्यनतिदूरे धवलाति-
तुङ्गगिरिभृङ्गमिवास्थिराशिम् । तदन्तिके च सुकुमारकुमार-
मन्विता—‘हा पुत्रक, शङ्खचूड, हा । दुःखशतलालितकुलतलो,
काहं त्वां पुनर्द्रक्ष्यामि ? हा हा ॥ वत्स, दिनकरकरस्पर्शादेव
यद् दूयते तवाङ्गं तत् कथं कथमपि तार्क्ष्यभक्षजां दारुणां रुजां
सहिष्यसे ? हा हा ॥ अधन्याया नयनानन्द’ इति भूम्यभि-
लुण्ठितां व्यलपन्तीं कामपि कामिनौम् तामभिगम्याह
जौमूतवाहनः—‘अम्ब, किन्ते परिवेदननिदानम् ? कोऽयं
वा ते चेलाञ्चलगृहीतोऽभङ्ग’ इति तदति करुणमपि वचो
निशम्य साश्रुपूर्णेक्षणा बाष्पावरोधितकण्ठा गरुडशङ्खिनौ सन्त
स्तालपत्—‘भो, महाप्राण पतगेन्द्र, मां भक्षय जहिहीमं मे
तनयम्’ इति । तावत् शङ्खचूडः—‘कस्ते व्यामोहः ? मातः,
साध्वसास्यदं वैननेयं कं परिगणयसि ? वीक्ष्यसे न च किमस्य मेदू-
राह्वादास्यदसुखं येनेक्षणेनेक्षितव्यमात्रेणात्मीयते सपदि नूनम् ।’
ततः पुनः कुमारो ब्रवीति—‘अयि स्नेहैकशरस्ये, मा विमेषि,

गृहं प्रतिनिवर्त्तस्व, त्वत्पुत्रार्थं जीवितं देहञ्च बलिमुपहरामि
पतगेन्द्राय ।' इत्याकर्ण्य—'धिङ् मां • मन्दभागिनीमित्यालाप-
यन्तो बाष्पावरोधितकण्ठा भुजङ्गमाङ्गनाह—'हे महाभाग,
किशोररूपिन्, पुरुषोत्तमविग्रह, अस्मत्क्षते यदुद्यमस्तो तेनैव
परिक्लोणासि विपन्नभागधेयां मादृशीं प्रायोपवेशनकल्पामध्वन्याम् ।
गृहं प्रतिगच्छ, प्रीणोहि च पितरौ आप्यायस्व च प्रियगृहिणीम्'
इति । ततश्च शङ्खचूडः—'हे मनुजकुञ्जर, दर्शिता त्वया महा-
प्राणिता, गृहीता वयमौदार्येण, किन्तु नैच्छेदात्मविनिमयेन
युष्मत्पदान् विक्रेतुम्, अपि चेह कोऽयमिच्छति—'वैदुर्यविनि-
मयेन तुच्छोपलखण्डंलङ्घम् ? नूनं मादृशैः क्षुद्रैरेव पूर्णां
वसुन्धरा । परं विरलास्तु भवादृशा महानुभवपरार्थसाधन-
प्रवणद्वयवेगाः । तत् भद्र, इन्दोरिव द्युतिष्वतो ममान्वयस्य
नाहमानेस्थामि कलङ्काङ्गम् । अयि, मातः प्रतिनिवर्त्तस्वाह-
रहो जननौहृदयाच्चितस्नेहविद्रावोनो भूमितलात् । अहो !
किं न पश्यसि ? द्विरदरदच्छेदातिषवलं पोतशोणितहरिदशन-
मिव मङ्गोन्नजानामसृगनुल्लिप्तं बध्यशिलातलम् । तदामन्त्रये
ममोत्तरजन्मनि दर्शनाय इति क्षणादेवात्मन्वं संसारविध्वंसनैक-
शरणमम्बिकाविलासिनमम्बिकापतिं गोकर्णार्थ्यमभिवन्द्य प्रत्या-
गमिष्यामि, युव तावत् व्रजथः' इति कथयित्वा शनैः शनैरेवा-
दृश्यमभ्यगात् । मातापि तदनुशरणक्रमेण रोदनपरा प्रतिगता ।

अत्रैव क्षणे प्रावरणाच्छादिताहो जीमूतवाहनो 'बध्य-
शिलातलमधिकृत्यासीत् । तावत् सपदि पक्षिराजः शङ्खचूडं

मन्थमानश्चपुटेन निभिद्य भोक्तुमारभत । तेनापि च हृष्ट-
मानं पुलकोद्गमरोमराजिमवलोक्य विश्वयान्वितः खगपति-
रचिन्तयत्—‘अहो ! आवाह्यतो नागाशनात् वर्धते मे शरीरं
किन्त्वद्यापि न पश्यामीदृशीं धैर्यप्रवणताम्’ इति मुहूर्ते
विनिवर्त्तिते भक्षणे—

“सिरामुखैः स्यन्दत एव रक्त-

मद्यापि देहे सम मांसमस्ति ।

दृष्टिं न पश्यामि च ते महात्मन्

किं भक्षणात्त्वं विरतो गुरुत्वन् ॥”

इत्युक्ते जीमूतवाहने युगपच्छतदृष्टिकदंशनोपमं मर्षयि
भिद्यमानं दुःखं मन्थमानो वैनतेयः प्रतिनिष्ठत्याशनादचि-
न्तयत्—‘अहो ! रे कोऽयं भवागारैकशरणो धैर्यप्रतिभूर्त्ति-
मान् आजन्मतः पद्मगपिशितभक्षयता मया निर्मुच्यते अथ जठर-
दैव्यात् । ये भक्षणीयास्ते हि महर्शनमात्रेण सुच्यन्ति संसार-
ग्रन्थिम् ।’ भवतु तावत् वेद्मि—‘भो महासत्त्व, को भवान्,
किमर्थं ते एतादृशी दशा’ इति । ततो जीमूतवाहनोऽब्रवीत्—
‘हे गुरुत्वन्, कोऽयं ते प्रश्नः ? वेत्तातिवर्त्तते प्रकृतमनुसर’
तस्मिन्नेव मुहूर्ते शङ्खचूडस्तत्रागत्य—‘हं ह्यो ! विनतानयना-
नन्दनखगोत्तम, किमद्य ते विभ्रमः ? मैवं समाचर । नायं
पद्मगः, अहमेव भवद्भोज्यः । किं न पश्यसि मे भोगं हे रसने
सुव्यक्तां पुच्छस्व ? परिहर एनं विद्याधरतनयं जीमूतवाहनम्’
एतन्निशस्य स्वध्ममनिष्कुपितप्रत्ययोदयात् खगपतिर्भृशमनुतप्तः

कुमारमाह—‘भो नरोत्तम, का ते रुचिः ? किमर्थमेतादृशं साहसमाहितम् ?’ इति । स आह—‘विसिनीपत्रगतेन जलकण्ठेनैव क्षणस्थायिना कायेनेकस्यापि सरिसृपस्य तद्विनिमयेन जीवनं रक्षितुं प्रभवामि चेत् मन्वे सार्थकतास्य देहस्य’ इति । तच्छ्रुत्वा खगपतिः तं बहुशः स्तुत्वा किन्ते प्रियमुपहरामीति तस्मिन्निगदिते स आह—‘पत्ररथ, यदि मे वरं दास्यसि तर्हि अद्यप्रभृति नागाशनात् प्रतिनिवर्त्तस्व, जीवयतु भक्षिताहोन्’ इति । वादमेव स्यादित्युक्त्वा गरुडः स्वर्गादानोयतया सुधया तं सरिसृपाणामस्मिराशिक्षाभ्यसिञ्चत् । ततस्तेनैव च सर्वे निसर्गतोऽपि जनप्रतिमशरीरमलभ्य स्वपुरमभ्यगच्छन् ।

इत्यमेवाकिञ्चित्करव्यपदेशेनापि दयालवः पुरुषाः स्वं शरीरं जीवनञ्च परार्थे बलिमुपहयामासुरिति साधूच्यते ‘दयावान् धरणीपूज्यः’ उत ‘दयालुर्देवता साक्षात्’ किंवा ‘दयैव परमो धर्मः’ इति किं बहुना ।

अवैयाकरणस्त्वन्धः—

व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणं नाम शब्दशास्त्रमुच्यते,—

“शिक्षाऋषी व्याकरणं निरुक्तं छन्दसां चितिः ।

ज्योतिषामयनञ्चैव वेदाङ्गानि वदन्ति षट् ॥”

रचना—१७

इत्यादिना वेदाङ्गत्वमपि विश्रुयते शास्त्रेष्वस्य । तच्च व्याकरणं बहुभिरेव नामभिः श्रूयते सर्वेषामेव तेषां दृष्टो भाषासु व्युत्पत्तिसम्पादनोपयोगः । शब्दार्थप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वञ्च व्याकरणस्य उपलभ्यते—

“शब्दग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।

वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा ॥”

इत्यादि प्राचीननिरुक्तेः । तथाहि—व्याकरणात् पदानां प्रकृतेः प्रत्ययस्य च भेदेन ज्ञानं, तज्ज्ञानात् शक्तिसम्बन्धेन तदर्थज्ञानं, ततो विषये प्रवृत्तिः, प्रवृत्तिमूलञ्च द्रष्टम् । तच्च व्याकरणं सन्निशब्दधातुकारकसमासादिभेदेन बहुधा विभक्तम् । तेषु द्वयोः सुसन्निकर्षः सन्धिः, शब्दाः स्यादियोग्या वृत्तादयः धातवः तिङ्योग्या अर् भू प्रभृतयः, कारकाणि अपादानादीनि षट्, समासाश्च कर्मधारादयः षट् इत्यादि । एतेषां प्रत्येकमेव वस्तुतो व्याकरणस्य अङ्गभूतम्, एतेषामेकस्यापि अपाये व्याकरणज्ञानस्य उद्देश्यभूतं विपर्यस्येत्, तद् व्याकरणं वेत्ति यः सः वैयाकरणः, सनमवतौत्यवैयाकरणः व्याकरणप्रतिपादित-पदार्थज्ञानानविरहितो वेत्यर्थः अन्यः अन्यतुल्य एव । तथाहि यथा अन्यः सत्स्वपि आलोकमवधानादिषु घटादिप्रत्यक्षयोग्येषु कारणेषु केवलेनैकेन चक्षुरिन्द्रियसन्निकर्षरूपकारणविरहतो न घटादिप्रत्यक्षं प्रपद्यते, तथैव सत्स्वपि बोधयोग्येषु मनः संयोगादिषु केवलेन भाषाबोधसाधकेन व्याकरणज्ञानेन विना न पदार्थान् परेण सुतरां बोधयितुमुपक्रान्तानपि प्रतिपत्तुं क्षमते इति

समवलम्बितस्य विषयस्य निर्गलिनार्थः । सर्वांसामेव भाषाणां बोधविषये समुपयुज्यते व्याकरणम्, अज्ञातव्याकरणतत्त्वः नाधिगन्तुमर्हति कथमपि तत्तद्भाषाणामर्थान्, अभिभूताश्च भवन्ति परैरुच्चारितासु अपि कथासु परेषामादेशादिविधौ सुतरामेव अगृहीततत्त्वाः नालं भवन्ति प्रभूनाप्रप्यादेशपालनादिकं कर्म कृत्वा जौविकामपि अर्जयितुम्, तथाहि 'घटमानय' इति आदिष्टं प्रभुणा भृत्यं प्रति स च भृत्यः घटशब्दस्य तदुत्तरद्वितीयाविभक्त्या आनयेति तिङन्तपदस्य च प्रतिपाद्यमनवधार्य, सातरं प्रति घटग्रहणानुरोधं वा अवगत्य प्रकृतं घटानयनं न कुर्यात्, प्रभुश्च क्रुद्धः तं कार्य्याधिकारादवरोपयेत् इति । एवं श्रूयते शान्तिवाहनस्य व्याकरणमविजानतो निजपत्नीसमीपतः कृतसन्धिकस्य 'मोदकं देहि राजन्' इति वाक्यस्यस्य मोदकमिति पदस्य प्रतिपाद्यनिर्द्धारणेन भूयान् निकारः, तदनन्तरमेव तस्य व्याकरणजिज्ञासया सर्वैवर्त्मनिर्मितकलापाध्ययनेन व्याकरणार्थेपारदर्शिता, सर्वा एव भाषा नियन्त्रिताः प्रायेण व्याकरणविधिषु अतएव तत्तन्नियमानविजानतामेकस्य स्थाने अपरस्य विनियोगे भवति भूयसोऽर्थस्य हानिः, प्रकृतवृत्तापरिज्ञानञ्च विदुषाम् । तदेवं क्रमेण व्याकरणज्ञानम् उपयुज्यते भाषात्रिधौ तत् विना अन्य इव हस्तामर्षो न प्रकृतं तत्तम् अधिगन्तुमर्हति कोऽपि, अधिगतव्याकरणञ्च सर्वे यदेव शास्त्रं अध्येतुं प्रवर्त्ततां पाठार्थी तत्र तत्रैव प्रयोजनं व्याकरणस्य, अनेकेषामेव वर्त्तने धारणा, तथा यत् तर्कादिदर्शनशास्त्रेषु न उपयुज्यते व्याकरण-

ज्ञानं, वस्तुतः तस्मिन्मैव, यतस्तत्रापि वर्तते भाषा, भाषामात्रञ्च व्याकरणसहायकेन अधिगन्तव्यम्, अन्यथा अध्यापकानां वचन-
मात्रमेव सर्वत्र सम्बलं स्यात्, न तु विज्ञतगुरुवृत्तान्तानां
कथमपि परिस्फुरितुमर्हति प्रकृतविषयस्तत्रत्यः अधिगतव्याक-
रणानाञ्च भाषाविदां, गुरुवाक्यविष्मृतावपि भाषासहायकेन
वर्त्तेत प्रकृतविषयाधिगतिश्चमर्तेति भूयसा समालोचनेन शोभन-
मेव समोरितं केनापि 'अवैयाकरणस्त्वन्धः' इति कृतं पल्लवितेन ।

पञ्चता-विषयिणी—

पञ्चतानाम् पञ्चपदपरिभाषाविषयतावच्छेदकोऽनुमिति-
जनको धर्मः, नल्लुमित्युद्देश्यत्वरूपम् । तादृशपञ्चतायाः अनु-
मितिजनकतावच्छेदकत्वास्वीकारश्च, सिद्धिकालो नानुमिति-
कारणसमाजात् सिषाधयिषाविरहदशायामनुमित्युत्पाद-
वारणाय । तादृशी पञ्चता च कस्यचिन्मते साध्यसंशयरूपा,
कस्यचिन्मते इच्छाविशेषरूपा, कस्यचिन्मते सिषाधयिषाविरह-
विशिष्टसिद्धरभावरूपा, तत्र साध्यसंशयस्य पञ्चत्ववादिनये आत्मा-
साक्षात्कारहेतुमननधाराया अनुत्पादापत्त्या तद्वोधकवेदस्या-
प्रामाण्यापत्तिः । इच्छापञ्चतावादिनये च इच्छाया अविषयी-
भूतस्य शब्दसम्प्रदादेरनुमानोच्छेदः, इति तयोः पञ्चत्वं न मणि-
काराद्यभिमतम् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धरभावस्य पञ्चत्वेन

तादृशदोषाणामवकाशः, अतस्तादृशसिद्धभावरूपपक्षताया-
मेव चिन्तामणिकारादीनां सर्वथा निर्णयः । तादृशसिद्ध-
भाव रूपपक्षतायां सिद्धाध्यापिका उल्लेखकत्वम्, तच्च
तत्पक्षकतत्साध्यकतत्पक्षकतद्देतुकानुमित्वात्वेनानुगतरूपेणैव
उल्लेखकत्वं ; अथनानुगतरूपेण तत्पक्षे तत्तद्विच्छाविरह-
व्यक्तोनां परस्परविशेषविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणान्त-
कार्यकारणभावापत्त्या तत्तद्विच्छाविरहव्यक्तोनां एकत्र द्वयं
रीत्या युगपदेव सिद्धौ विशेषण, तच्चापि सामानाधिकरण्यव्यक्तोनां
निरूपकमेवेन भेदात् प्रतोच्छाविरहव्यक्तिभिन्नतयानन्तकार्य-
कारणभावापत्तितदवस्थेति तत्तद्विच्छाविरहाधिकरणव्यक्तोरनु-
गतेन निरूपितवृत्तित्वमसम्बन्धेन सिद्धौ विशेषणम् । सिद्धिः
साध्यवृत्तानिश्चयः समवायः समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकतदभावः समवायसम्बन्धेनानुमितौ आत्मनिष्ठौ हेतुः ।
एतादृशसिद्धभावस्य पक्षतास्वीकारे शाब्दसिद्धिदशायां मननस्य
मोक्षोपायत्वज्ञानेन सिद्धिविशेषेच्छया पुनरेवानुमानं निष्प्रत्यूहं
अनाकाङ्क्षितश्रद्धासम्पदादेरनुमानन्तु सिद्धिविरहरूपपक्षतासत्त्वे
शुकरमेव । यत्पक्षकयत्साध्यकानुमिच्छा कस्यापि न
जायते, तत्पक्षतत्साध्यकानुमितौ सिद्धभावमात्रम् कारणम्,
न तु तत्र सिद्धाध्यापिका उल्लेखकत्वं वाच्यम् । पक्षसाध्यमेवेन
पक्षतारूपकारणभेदस्यावश्यकस्वीकरणीयत्वात् । यत् साध्यका-
नुमितेः पूर्वं नियमतः तादृशानुमिच्छा जायते, तस्माच्च
कानुमितौ सिद्धाध्यापिषामात्रं कारणं ज्ञातवात्, नतु तत्र तादृश-

गुरुतरसिद्धभावात् कारणत्वं कल्पनीयं, यस्य पुरुषस्य यत् साध्यकानुमितिर्नियमतः परामर्शद्वितीयक्षणे जायते, तत्पुरुषीय-
तस्याध्यकानुमितौ पक्षताया हेतुत्वाकल्पनेऽपि न क्षतिः,
तत्र सिद्धिदशायामनुमित्यापत्त्यसम्भवात् । पक्षतायाः कारणत्वं
कश्चिन्न स्वीक्रियते, तन्मतं न समीचीनं ; पक्षता न कारणमिति
तु भ्रमः इत्यादिना श्रीमता शिरोमणिना दूषितत्वात् ।

स्मृतिविषयिणी—

जगत्स्थान मानवाः सर्वे एव निसर्गत इहामुत्र च द्रष्टुमभौ-
ष्यवोऽनिष्टं परिजिह्वीर्षवश्च भवन्ति, परं न खरसत, एव तदभि-
लषितं लब्धं जमन्ते धर्म्ममन्तरा । धर्म्मलक्षणन्तु “धर्म्मः श्रेयः
समुद्दिष्टः श्रेयोऽभ्युदयसाधन”मिति भविष्यपुराणादवगतम् ।
सत्त्वेव सुखस्य साधनोपाये शतशः पुनरुपायदर्शनात् विभ्यतां
तत् प्रामुक्तमानां धर्म्म एव समाश्रयणीयः । यथा हि हास्य-
सम्बर्द्धमानं स्वागतसम्भाषणप्राप्तपुलकमात्मानमभिलक्ष्य आह्वान-
कारिकरक्तीडनकमिव तं प्रत्यभिसुखी भवति क्रूरदृष्टौ तर्ज्ज-
यतो बलवत उपलक्ष्य दूरादेव प्रलायते सर्वो जनः । तथा इतरः
पश्चादिरपि प्राणभृद्गर्गः निसर्गत एव स्नेहाञ्जन-रञ्जितनयनं
हरितलणपूरुषपाणिमभिलक्ष्य तं प्रत्यभिसुखी भवति । कुटील-
भ्रूकुटीभीषणान् दन्तोद्यतकरान् उपलभ्य प्रपलाय्यात्मानं

रक्षितुमीहते । इत्थमाहारनिद्रादिभिरपि अपरिषां प्राणिनां
मनुजानाञ्च सत्यपि साम्ये एक एव परं धर्मः साधयत्येतेषां
महदन्तरम् । अयमेव धर्मः संस्काररूपेण प्राणि निकायमा-
कलयन् प्रेरयति प्राणिवर्गे स्वस्वकर्मानिवहेषु । ततः सर्वप्रयत्नेन
पूर्वं पूर्वजन्मजनितसंस्कारक्षयसाधनं परम पदप्राप्त्युपायभूतं धर्मं
समाश्रयितुकामेन अखिलनिगूढ-वेदतात्पर्यपर्यालोचनपरम्प-
राप्राप्तस्विराशा मुनिजनयोगसमृद्धिलक्ष्म्यार्थादा स्मृतिरेव शरणी
करणीया । यतः खलु निखिलधर्माचाराचरणभास्वरे भारते
वर्ष परमकारुणिकैर्निगमागमपारावारपारौषेर्वैदिककर्मापासना
ज्ञानकाण्डधुरन्धरेः लोकोपकृतये स्मृतिशास्त्रसरणयः सादरं
समाविष्कृताः । परं तेषु अनेकधर्मिप्रणौततया परस्परविरुद्धत्वेन
मौलीभूतश्रुत्येकवाक्यतावगतायंयाथार्थ्येन मनोः स्मृतेः प्राधान्यं
तथाहि—

“मन्वर्थविपरीता या सा स्मृतिर्न प्रशस्यते ।

वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ॥” इति ।

भवतु वा अन्यासां स्मृतोनां प्राधान्यं तत्र न काश्चिदस्माकं
विप्रतिपत्तयः, यतः—“सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न युज्यते”
इति शास्त्रबलसालम्ब्य सर्वस्मृतौनामेकवाक्यतया येन सर्वपरि-
ग्रहः स्यात्, तस्यैव ग्रहणमिति युक्त्या सर्वासामेव प्रामाण्यं
परिगृहीतं प्रमाणतत्त्वज्ञैः । परमभूषां स्मृतोनामुपर्ययमेवा-
पेपदण्डः, भण्डैः कैश्चित् शास्त्रतात्पर्यमजानाङ्गैः पात्यते तद्-
यथा—बलवद् विधिबहुलकर्मासु फलश्रुत्या प्रलोभयन्त्यः स्मृतयः

बहुव्ययायाससाध्ये कर्मणि प्रवर्त्तयन्त्यः प्रताडयन्ति मुधा सुग्धान् जनान् । प्रत्युत अत्युदितकर्मानुष्ठानेन वासनाविद्वद्धा बन्ध-
हेतुभूतकर्मापरम्परासु प्रवर्त्तन्ते जनाः । तदानीं नार्हत्युदेतुं
कैवल्यविषयिणौ काचित् कथापि मनसि । श्रुतिरपौममर्थमनु-
गृह्णाति “तद् यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवासुत्रं
पुण्यचितो लोकः क्षीयत” इति । “ते तं भुत्वा स्वर्गलोकं
विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकां विशन्तीति” स्मृतिरपि इममेवार्थ-
मनुमोदते । “यत् कृतकं तदित्यम्” इति व्याप्तिश्च श्रुतिस्मृ-
त्योक्तात्यर्थमेतदेवेति वर्णयन्निर्भृता वाग्भटीमारभ्य श्रुति-
प्रणोदितकर्माणां क्षयित्वं प्रतिपाद्यते, तदपर्यालोचनविजृम्भित-
मित्येवावधार्यते । तथाहि—

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।

श्रेयो विवक्षया प्रोक्तं यथा भैषज्यरोचनम् ॥

पिव निम्बं प्रदास्यामि खलु ते खण्डलच्छुक्कम् ।

पित्वैव सुक्तः पिवति न फलं तावदेव हि ॥” इति

विष्णुपुराणोयानुशासनात् यथा पथ्यसेवायाम् उत्कटानु-
रागवशेनारोग्यमपि तुच्छमधिगच्छन्तः रोगिणोऽपथ्यप्रदानतोऽ-
प्यौषधपाने प्रवर्त्तयितव्यास्तथैव विवेकविहीना बहुतरदुःख-
श्वलसुखमात्रलिप्सया अमृतमप्यवधीरयन्तः पुत्रपश्चादिफल-
प्रलोभनेनैव प्रवर्त्तिताः क्लेशकरकर्मासु श्रुतिविधिना । एवञ्च
पुनः पुनरपथ्यसेवनेन विद्वद्भिमापन्नस्य दोषनिवहस्यागदप्रयोगेण
स्लोकशोऽपगमाद् यथा सुदौर्घकालेनाप्यारोग्यं सम्भाव्यं तथा

रागिणोऽपि तत् तत् फलभागावस्यन्भावात् दुष्कृतनाशस्याख्यशः
 सन्भाव्यमानतया सुचिरेणापि कालेन कैवल्यं सम्भवत्येव । ये
 पुना रोगिण आपातमधुरं रोगवृद्धिनिदानभूतमपथ्यमसृज्यन्तः
 स्वत एव पिवन्ति भैषज्यं, तेषां दोषवृद्धेरभावात् पूर्वसञ्चितदोष-
 स्त्यागदेनापनयनात् सपथ्यारोग्यं सम्भाव्यं, तद्वत् सुखसुखद्योत
 विद्योतनाकुलमपि दुःखदुर्द्दिनान्धकारितं संसारं व्यालवितत-
 फणच्छायमिव मन्थमाना विवेकवन्तो बन्धकारिणोभूतफला
 न्यवधौरयन्तः कर्मसु प्रवर्तमाना आहतपाप्मानस्तूष्णमेव
 लभन्ते कैवल्यम् । इति परसहस्रं तर्कमनुसन्दधाना अवधानाय
 चित्तशुद्धिनिदानं स्नातं कर्मोति व्यवस्थापयति जनानुकम्पा-
 परवशा स्मृतिः । तथा यथाविधिसंस्कारकर्मभिरपि वोजगर्भ-
 समुत्पन्नपापप्रणाशेन विशुद्धसत्त्वप्रधानतया चित्तनैर्मल्यमाधोयते
 इति संस्कारकर्मसु सनिर्वन्धमनुबध्यते जनसङ्घा भगवत्या
 स्मृत्या । तत्राह हारोतः—“गर्भाधानवदुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्द-
 धाति, पुंसवनात् पुंसवनात् पुंसौकरोति, फलस्थापनात् माता-
 पितृजं पाप्मानमपोहति रेतो रक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणो जात-
 कर्मणा प्रथममपोहति, नामकरणेन द्वितीयं, प्राशनेन तृतीयं,
 चूडाकरणेन चतुर्थं, स्नापनेन पञ्चमम् एतैरष्टाभिः संस्कारैर्गर्भो-
 पपद्यात् पूतो भवतीति ।” इममेवाद्यं समर्थयितुं दृष्टान्तय-
 त्यङ्गिराः—

“चित्रं कर्म यथानेकरङ्गैरुच्यते शनैः ।

ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ।” इति

अहो ! दुर्दैवं ! ! यत् इत्थं धर्मकर्मकरणसामर्थ्यमुपयच्छन्तं
संस्कारमवधीर्यधिभुजिका यथेच्छमाचरितुं प्रायशः प्रवर्तन्ते जनाः ।
किं बहुना सर्वसंस्कारभौलिलालितं विवाहसंस्कारमपौ-
दानौन्तना विलासलालसाप्रशमनोपायं मन्यमाना अधःपातयन्ति
स्त्रीयान् वंश्यान् यथाविध्यनाहितसंस्कारगर्भोत्पत्त्यादिना ।
अतस्तद्दोषप्रशमनकामैर्धर्माभिलाषुकेः संस्कारशुद्धौ सर्वथा
यत्नो विधेयः ।

अपि च नाममात्रावशेष्यसृतस्य किमपि परिग्रहैतुम-
समर्थस्य आद्यादिविधयः केवलं कर्मसु रुच्यर्था न तत्र किमपि
फलमुपलभामहे इत्युपहास्यते; स्मृत्युदितआद्यकर्मणि केषा-
ञ्चिदाक्षेपावतारं भगवत्स्यः स्मृतयः समादधिरै । तथा हि
नित्यस्य विभोरात्मनो विजातीयमनःसंयोगध्वंसः स्मृत्युरित्य-
भिधीयते । वस्तुतो देहविगमेऽप्यात्मनो विनाशाभावः ।

“अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।

विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुमर्हति ॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः ।

अनाशिनोऽप्रमेयस्येत्यादिभिः सहस्रशः ॥”

स्मृतिवाक्यैरवगम्यते । अतो विगतपूर्वदेहस्यापि पूर्वपूर्व-
जन्मजनिताहितसंस्कारस्य सूक्ष्मशरीरावच्छिन्नजीवस्य आद्यादिना
हस्तिरवशम्भाविनौ । तथाहि विष्णुपुराणम्—

“आद्यासमन्वितैर्हृत्तं पितृणां नाम गोत्रतः ।

यदाहाराद् ते जातास्तदाहारत्वमेति तत् ॥”

तथा मत्स्यपुराणम्—

“देवो यदि पिता जातः शुभकर्मानुयोगतः ।

तस्यान्नमृतं भूत्वा देवत्वेनानुगच्छति ॥

दैत्यत्वे भोगरूपेण पशुत्वे च तृणं भवेत् ।

आद्यन्तु वायुरूपेण नागत्वेऽप्युपतिष्ठते ॥

दनुजत्वे तथा मर्द्यं प्रेतत्वे रुधिरौदकम् ।

मनुष्यत्वेऽन्नपानादिनानाभोगरसं भवेदिति ।”

तथा तेषां तृप्तये प्रतिसम्बन्धरोयमृताहनिमित्तकआहमप्यु-
पदिशन्ति भविष्यपुराणप्रभासखण्डप्रभृतयः—

“मृताहनि पितृर्यस्तु न कुर्यात् आहमादरात् ।

मातुश्चैव वरारोहे ! वक्ष्यगन्ते मृताहनि ।

नाहं तस्य महादेवि । अजां गृह्णामि नो हरिः ॥” इति
तथाकरणे दोषश्रुतिमपि दर्शयति मरौचिः—

“पण्डिता ज्ञानिनो मूर्खाः स्त्रियोऽथ ब्रह्मचारिणः ।

मृताहं समतिक्रम्य चाण्डालेष्वभिजायते ॥” इति ।

इत्यमगणितसुपदेशमनुसन्धाना स्मृतिरपौरुषेयश्रुतिवाक्य-
गतगूढार्थमुद्घाटयन्तो सर्वथानुगृह्णात्यस्मान् जडमतीनपि कर्मसु
प्रवर्तयन्ति । अतः स्मृतिमन्तरा धर्मप्रच्युतिरवश्यभाविनीति
सर्वप्रयत्नेनास्माकमनुसरण्येति श्रम् ।

वेदान्तविषयिणो—

स्थूलतो वेदस्य द्वौ विभागौ कल्पेते—कर्मकाण्डो ज्ञान-
काण्डश्चेति । तस्य प्रथमे भागे सकामयज्ञादिकर्मणः, शेषे च
परमार्थज्ञानस्योपदेशः प्रधानतो लक्ष्यते । यद्यपि ज्ञानकर्मणो-
रुभयोरेव परम्परोपकार्यकारकभावेन कैवल्यसाधकत्वमस्ति,
तथापि कल्पितप्रतिभागस्य प्रथमांशे यज्ञादेः प्राधान्यं लक्ष्यते
पूर्वभागः कर्मकाण्डप्रधानः सकामप्रवृत्तिमार्गप्रदर्शकः, पर-
भागे च परमात्मज्ञानस्योपदेशप्राधान्यं दृष्ट्वा तत् कैवल्यमार्गस्यो-
पायभूत इति सङ्गिरन्ते वेदविदः । तस्य तावदेतौ द्वौ भागा-
ववलम्ब्य द्वे प्रधाने दर्शने रचिते । एकं जैमिनिक्तं पूर्वमीमांसा-
दर्शनमपरं महर्षिर्वादरायणकृतमुत्तरमीमांसादर्शनं वेदान्त-
दर्शनं वा । यज्ञादिकर्मणा कालक्रमेण मोक्षः समजायत
इति जैमिनिन्यायः । व्यासस्य 'सकामयज्ञादिकर्मभिः मोक्षः
कदापि न साध्यः' यतो हि—

“न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा क्षणवर्त्मव भूय एवाभिवर्द्धते ॥” इति ।

यद्यपि यज्ञादिना उत्तरोत्तराणि उत्तमोत्तमानि लोकादीनि,
आभूतसंस्वरूपश्च असृतत्वमपि लभन्ते, तथापि केनापि
प्रकारेण आत्यन्तिकदुःखनाशककैवल्यप्राप्तिश्च न भवेत्, यतः
अतिराह—“क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकात् च्यवन्ते ।” यच्च वेदस्य

परभागे परमात्मज्ञानं प्राधान्येनोपदिष्टं, न तावत्तत्र कश्चित् सतविरोधलवोऽपि । तस्य शेषभाग उपनिषदिति नाम्ना प्रसूयते । उपनिषद् वेदान्तश्च एकपर्यायवाचकः शब्दः । वेदान्त-शब्दस्य तावदर्थचयमाहुरार्थपादाः—वेदानाम् अन्तः वेदान्तः । अत्र किलाभिधानिको हेमचन्द्रस्तात्कृताभिधाने तमेवाथे समर्थयामास ; केचिच्च—वेदानाम् अन्तः चरमोद्देशः प्रदर्शितो यत्र स एव वेदान्तः । अपरे वेदस्य ज्ञानस्य अन्तः परमात्मसाध-नरूपचरमोक्तः प्रदर्शितो यत् स वेदान्त इति । सतचयस्य सात्त्विकबोधकत्वात् न तद् विचारसङ्गम् । वेदान्तशब्दस्य यौगि-कार्थी यथा भवतु वा, प्राचीनकालादस्यावधि वेदविद्भिर्महामहो-पाध्यायेवेदान्तशब्देन उपनिषदभिहिता ।

तेषां खलु पूर्वाचार्याणां केचिद् गौणमुख्यभिदेन वेदान्त-शब्दस्य अर्थद्वयं कल्पयित्वा मुख्यतः उपनिषदं गौणतश्च उपनिषद्-भित्तिकानि अन्यानि शास्त्राणि निर्दिशन्ति । केचिद्वा उप-निषद्वेदात्तदर्शनभगवद्गीतात्मकं प्रस्थानत्रयं 'वेदान्तः' इत्या-मनन्ति । केऽपि आर्यमिश्राः वेदान्तशब्देन प्रधानतो व्यासकृतं वेदान्तदर्शनमाकलयन्ति । यथाह वेदान्तसाररच-यिता परमहंसः सदानन्दो वेदान्तसारे "वेदान्तो नाम उप-निषत्प्रमाण, तदुपकाराणि शरीरकसूत्रादीनि च ।" तस्य टोकाकारः नृसिंहसरस्वती च अखिलपुष्ट्यो सुबोधिनी-टोकायां—वेदान्तनामेति उपनिषद एव प्रमाणम् ; उपनिषदो यत्र प्रमाणमिति वा । तदुपकाराणि वेदान्तवाक्यसंग्राहकाणि

“अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्यादीनि सूत्राणि आदिशब्देन भगवन्तोताद्यध्यात्मशास्त्राणि गृह्यन्ते, तेषामुपनिषच्छब्दवाच्यत्वादिति भावः । तस्यान्यतमटोकाकारो विद्वच्चनोरस्त्रिभ्यां ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिपरेषु श्रुतिसूत्रेषु विद्वज्जननिर्मितनिबन्धेषु चाविशेषणवेदान्तशब्दस्य लोके प्रयोगदर्शनात् सर्वत्र मुख्यवृत्तितः प्रतीतिं वारयन् मुख्यगौणभेदेन वेदान्तशब्दं व्युत्पादयन्ति वेदान्तो नाम इत्यादिना । वेदान्तशब्दस्य पुनः प्राचीनत्वपरिकल्पनमसम्भवम् । आधुनिकाः पाश्चात्यपण्डिताः पञ्चसहस्रवर्षपूर्वो महाभारतस्य काल इत्यङ्गोक्तुर्वान्ति । उपनिषत् तद्वद्दशसहस्रशो वक्षरपूर्विकेति क्व तावदत्र सन्देहः ? केचिद् विंशसहस्रवक्षरपूर्वा केचिद् दशसहस्रवर्षदेशेति प्रस्तुवन्ति अतोऽत्र वयसुदासोनाः श्रुतावुल्लेखत्वात् तत्कमयनिरूपणमसाध्यम् । अत्र तावद् यानि दर्शनषट्कानि सुप्रचलितानि वर्तन्ते । तेषु किमपि दर्शनं न मूलतः स्वाधीनम् । सर्वाण्येव उपनिषन्मूलकत्वात् । वेदान्तदर्शनञ्च प्राधान्येन श्रुतिप्रमाणं, श्रुतिसमन्वयं, श्रुतेः समौचोना व्याख्या वेति वक्तुमलं श्मः । अस्मिन् किल सृष्टितत्त्वेश्वररूपजन्मान्तरतत्त्वादिनिरूपकविविधविषयज्ञानं ब्रह्मज्ञानञ्च सूष्ट पर्यालोचितम् । अवाङ्मनसगोचरस्य तद्ब्रह्मणो नान्वयेन व्यतिरेकेण वा केनापि दृष्टान्तेन वा विशेषणेन वा स्वरूप वेद्यम् । तथा च श्रुतिः—

“यद्वाचा नाभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।
 यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।
 यत् प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणोयते ।
 तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥”

कोऽयमालोति वयमुपासामहे कतरः स आत्मा । येन वा
 रूपं पश्यति, येन वा शब्दं शृणोति, येन वा गन्धानाजिघ्रति,
 येन वाचं व्याकरोति, येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ।
 यदेतत् हृदयं मनश्चेतत् संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा-
 दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मणौपा ज्योतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुर्ग्ये कामो वश
 इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ।

“अशब्दस्यार्थमरूपमव्ययं

तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं

निवार्य तं मृत्युमुखात् प्रमुच्यते ॥

न तस्य सूर्यो भाति न चन्द्रतारके

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

ब्रह्मप्रतिपादकाभिराभिः श्रुतिभिः कथञ्चित् ब्रह्मस्वरूप-
ज्ञानं घटेत ; परं निर्गुणस्य तस्य न किमपि कार्यञ्चाह
तद्वाहि—

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते
न तत्समञ्चाभ्यधिकञ्च दृश्यते ।
परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते
स्वाभाविको ज्ञानबलक्रिया च ॥
अपानिपादो जवन्नो ग्रहोता
पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णैः ।
स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता
तमाहुरग्रं पुरुष महान्तम् ॥
न तस्य कश्चित् पातरस्ति लोके
न वेतिता नैव च तस्य लिङ्गम् ।
न कारणं करणाधिपाधिपो
न चास्य कश्चिज्जनिता च चाधिपः ॥”

सगुणेऽप्यत्र सर्गादिकार्यजातकर्तृत्वमधिच्छिपन्ति तत्रभवन्तो
महर्षयः तथाहि—“आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । नान्यत्
किञ्चनमिषत् स ईक्षते लोकान् नु सृजा इति । स इमान्
लोकान् असृजत । ऋतञ्च सत्यञ्चाभीष्टात् तपसोऽध्यजायत
ततो रात्रयजायत ततः समुद्रोऽण्वः । समुद्रादण्वं वादधिसम्बत्-
सरोऽजायत अहोरात्राणि विदधत् विस्वस्वमिषतो वशो ।
सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् दिवञ्च पृथिवीञ्चा-

स्तरोक्षमघः स्त्रः ।” इति छुद्रतमेऽस्मिन् प्रबन्धे विस्तरशो वेदान्तविषयप्रतिपादनसम्भावम् ।

अनतिप्रसरे प्रबन्धे उपनिषत्प्रतिपाद्यं ब्रह्मस्वरूपादि-
कीर्त्तनमङ्गुल्या समुद्रपरिमाणवत् सम्पूर्णमुत्तरेष्टितम् । अतस्तु
हन्त ! वयं प्रतिनिवृत्त्य सर्वोपनिषच्छसारं प्राचीनवचनं
संस्मृत्य प्रतिनिवृत्ता भवामः—

“श्लोकाश्चैनं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

ब्रह्मसत्यं जगच्चिद्धा जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥” इति ।

पाणिनिव्याकरणविषयिणी

इह किल भारते वर्षे सकलदर्शनानां प्रचारे सत्यपि साम्प्रतं
वेदाङ्गेषु प्रधानमिति च व्याकरणं विद्वद्भिरतीवाद्वियते । तच्च
व्याकरणं प्रथमतो वैदिकशब्दनिवहमुपजीव्य शाब्दिकशिरो-
मणिभिः शाकटायनापिशलिगार्ग्यगालवस्फोटायनप्रभृतिभिः
प्रणीतं वैदिकशब्दव्युत्पादकमासीत् । कालक्रमेण तस्मिन्नेव
व्याकरणे विरलप्रचारतया तिरोहिते, भगवता पाणिनिना तेषां
वैयाकरणानां मतमाकृष्य लौकिकानां तथा वैदिकानामपि
अनुशासनं सङ्गम्य सर्वेषां साम्प्रदायिकानामुपयोगिपरम-
रमणीयमेतद्व्याकरणं निरमायि । इदानीं प्रचलितेषु शब्दाशु-

शासनेषु इतोऽन्यत् नास्ति प्राचीनतमं व्याकरणमिति अविसंवादि
मतम् ।

कोऽपि खलु मन्यन्ते इदमेव व्याकरणानामग्रम, तत्तु
न श्रद्धेयं सद्ब्रह्मदयानाम । यतो हि 'त्रिप्रश्नतिष्ठु शाकटायनस्य ।'
८।४।५ । 'वा सुप्यापिशलेः ।' ६।१।६ । इत्यादिसूत्रपाठेन स्फुटत
एव प्रतिभाति यन्महर्षेरुर्ध्वतने काले वर्त्तन्तेऽप्यन्ते वैयाकरणाः,
नचेत् कथं तेषां नामानि सूत्रेषु विनिवेशितानि तत्रभवता
महर्षिणा पाणिनिना । अपि च सुग्वबोधनिष्ठात्वा वोपदेवेन
स्त्रनिबद्धकविकल्पद्रुमोपक्रमे ये चाष्टौ शाब्दिकमुख्या निर्दिष्टाः ;
तेषु पर्यायेण आपिशलेश्चतुर्थत्वेन शाकटायनस्य पञ्चमत्वेन विनि-
र्दिष्टतया कैश्विदेवमेवानुमोयते यत् प्राचीनतातारतम्येन तस्य
तथाविधौ निर्देश इति । एवमपि गौर्येति तैः स्त्रीष्टजन्मतः पूर्वं
चतुःसप्तत्यधिकचतुःशततमो वर्ष उत पञ्चसप्तत्यधिकचतुःशत-
तमो वर्षो वा एतस्य व्याकरणनिबन्धकारस्य समयः । कृतं
संप्रति तदालोचनयास्माकम् ।

एतदेव व्याकरणं यदतिमात्रं विमोहयति रिदुषस्तत् सर्वथै-
वायमवितर्कितः सिद्धान्तः । एतस्यैव व्याकरणस्य तावत्
वर्त्तन्ते सूत्रपाठो गणपाठो धातुपाठो लिङ्गानुशासनश्चेति चत्वारो
विभागाः, किन्तु तदेव हि व्याकरणं शिच्चाविषये नातिपर्याप्ततया
न्यूनांशपरिपूरणेनात्यन्तावश्यकाक्षेपसमाधिप्रदर्शनेन च मुनिना
कात्यायनेन संपादितकल्पवैशद्यमपि विस्तृतेन व्याख्यानेन भग-
वता भाष्यकारेण पतञ्जलिना सुपरिष्कृतं विजयतेतराम् । क्रमेण

संज्ञायास्य विरलभावेन भाष्यस्य गूढाशयतया तत्रत्यानामभ्युप-
गमवादानामेकदेशिवादानां सिद्धान्तवादानाञ्च दुरुहतया मन्द-
मतौनां ततोऽभौष्टसिद्धावन्तरायमालोच्य सरलात् निबन्धान्
निर्मिम्बता सर्वाचां विभिन्ना विभिन्ना शैलो लक्ष्यते ।

केचन सूत्रपाठक्रमेण व्याचख्यस्ततः शब्दसिद्धौ भूर्यासं विल-
म्बमवगम्य तच्छब्दसाधुत्वोपयोगिनां भिन्नभिन्नप्रकरणपठितानां
मपि वचनानामेकत्र सङ्कलनपूर्वकं चापरे तेऽपि धातुपाठे व्यत्या-
सकरणे विशेषमलभमानस्तं तथैवोददोधरन् । वेदभाष्यकारः
निखिलविद्वन्माननोयमनौषी सायणाचार्यस्तु 'शब्दयोनिश्च
धातवः' इत्यभियुक्तोक्तिं सर्वनाम धातुजमाह शकटस्य च स्तोत्र-
मिति भाष्यकारोक्तिं च मनसीकृत्य सर्वानेव शब्दान् साक्षात्पर-
म्परया वा धातुप्रकृतिकानेव मन्यमानो धातुपाठमेव मुख्यस्थाने
प्रकल्प्य तद्व्याख्यानक्रमेण तिङन्तरूपाणि कृदन्तरूपाणि तत
एव सुविविक्तितद्धितादिप्रत्ययाश्च पर्थ्यदर्शयत् । तदभाष्य-
कारादिवचनानुरूपा वर्तन्ते च तावदेतस्य बहवो मान्यविद्वद्वर-
प्रणीता महान्तो निबन्धास्तथापि व्युत्पत्तिस्वीकर्त्यानुरोधेन
विद्वत्कुलतिलकपदवाक्यप्रमाणपारावारोणभट्टोजीदीक्षितविर-
चिता सिद्धान्तकौमुदी विद्वज्जनमानसकौरवकौमुदीव पठन-
पाठनादिप्रचुरप्रचारा सर्वैरेव विद्वद्वरैरत्यन्तमुपकारिणीति शिर-
साद्रियते ।

एतस्य पुनः सन्ति यावन्ति भाष्यटीकाटिप्पणादीनि
परमैश्वर्याणि न तावन्ति कस्यापि शब्दानुशासनस्य प्रचुरतया

परिकल्पितानि आचार्यपादैः । परं एतदधीयानानां करतला-
मलकवत् निखिलशास्त्रार्थोपपत्तेः सुलभतया प्राधान्यमस्य सर्व-
त्रैव स्वीकरणीयम् । सुरतामेतदेव व्याकरणं किं प्राचीनत्वेन
किमार्त्वेन वा विजयतेतरां स्वगौरवमहिम्नात्र जगति । परमे-
तस्य समधिकदोषगुणकौर्त्तनपूर्विका समालोचना दुःसाध्या
बाहुल्यसापेक्षा चेति गौरवधिया उज्झिता स्वल्पयैव वाचा ।
अतः परं सूक्ष्मदर्शिगुणग्राहिणः प्रति एतस्य विचारणभार-
समर्पणमेव विधेयं गवेषणोपयञ्च तैरित्यलं शास्त्राचक्रमणेन ।

कलापविषयिणी

इह खलु व्याकरणं नाम शब्दानुशासनम् “अथ शब्दानु-
शासनम्” इति भाष्योक्तेः । अपि च ‘एक शब्दः प्रयुक्तः सम्यग्-
ज्ञातः स्वर्गे लोके च कालधुग् भवति ।’ इत्यादि श्रुतिवाक्ये-
भ्यश्च सुप्रतीतमेव शिष्टशब्दानामुपादेयत्वम् । व्याकरणानि
तावत् बहुनि वर्तन्ते, तानि च प्रदेशभेदेन आद्रियन्ते लोकाः ।
काश्यादिप्रदेशेषु पञ्चनदादिस्थलेषु च पाणिनीय-सारस्वतयोः
समधिकारः । वङ्गेषु क्वचित् संक्षिप्तसारस्य क्वचिदपि सुपद्व्यस्य
क्वचिदपि वा सुग्वबोधस्य कुत्रचित् प्रदेशे रत्नमालायाः कुत्र-
चिदपि कलापव्याकरणस्य पठनं पाठनञ्च प्रचलति । एषु
पाणिनीयस्य ऋषिप्रणीततया भगवतः पतञ्जलेर्भाष्यकृतत्वेन

परं छन्दोऽंशेन च व्याकरणानामग्रमङ्गाक्रियते सहृदयः ।
किन्तु रचनापारिषाद्येन शृङ्खलोपनिबन्धनेन च निरसेषु व्याक-
रणीषु कलापव्याकरणं सनातनमिति नास्त्यत्र कियानपि सन्देहा-
वसरः क्षुद्रोऽपि ।

संक्षेपेणेह लौकिकानि पदानि व्युत्पादयिषुणाचार्य्येण
सर्व्ववर्म्माणां कलापापरनामधेयं कातन्त्रं नाम व्याकरणं प्रयो-
तम् । आख्यातान्तं विरच्यान्यम् प्रसिद्धत्वादुपेक्षितम् । तच्चार्य्येण
छदन्तशब्दजातं कात्यायनेन व्युत्पादितम् । भगवता दुर्गभिहे-
नाचार्य्यसूत्राणां कात्यायनसूत्राणाञ्चोपरि समौचाना वृत्ति-
र्व्यरचि । सैवेदानीं पठनपाठनयाः प्रचरति । कात्यायनः किल
कतिचित् छान्दसानि छदन्तपदान्यपि व्युत्पादितवान् । छदन्त-
भिन्नानां छान्दसानां पदानां छदन्तानामपि सर्व्वेषां छान्दस-
पदानां व्युत्पादनं कातन्त्रव्याकरणे न विद्यते, कात्यायनो हि
लोके यानि प्रयुज्यन्ते तान्येव छान्दसानि पदानि व्युत्पादयामास
न सर्वाणि ।

ततो निखिलशब्दार्थशास्त्रपारंगतेन महात्मना श्रीपति-
दत्तेन तदवशिष्टानि कलापपरिशिष्टानि निश्माय लघु-
वपुः कलापः किञ्चिद्वैख्यमनायि । हा ! हा ! किं दुर्भाग्यं
कालापिकानाम् ? सन्धितः समासस्य कति सूत्राणि संरचयन्
निर्ममकालेनाग्राहि स पुरुषवर्यो महात्मा श्रीपतिदत्तः ।
ततः प्रभृति असंपूर्णमासीत् कलापकायः । साम्प्रतञ्च महामहो-
पाध्यायेन श्रीमता चन्द्रकान्ततर्कालङ्कारिणास्य छान्दसप्रकरणं

प्रणीय पाणिनेरविशेषः अन्वष्टायि । निखिलदोषोपस्कारिणी च
सलक्षणा या भाष्यैरप्यनिन्दिता कलापचन्द्राख्या टीकास्मिन्
आचार्यपादेन सुसेनानान्ना निरमायि । तादृशी विद्वज्जनगण-
मनोहारिणी विचारभावपरिशुद्धा सिद्धान्तसन्दोहनी टीका-
केष्वपि व्याकरणेषु न विद्यते । तथाहि आचार्याः—

“नत्वा शिदं कतिक्कताप्तं नबन्धसिन्धुमुत्तम्य स्रुक्तिमय-

चारूपयः प्रबन्धम्

ज्ञात्वा गुरोर्विबुधवृन्दविनोदनाय कामं तनोति विकलङ्क-

कलापचन्द्रम् ।

ओमत्त्रिलोचनकृताखिलपञ्चिकायां दोषान्धकार-

निकरं प्रतिपन्नदत्तम्

निःसार्य सत्यधगतेरपि दर्शकोऽयं कामं भविष्यति

मदीयकलापचन्द्रः ॥”

अपि च पाणिनेर्यथा आर्षत्वेन प्रामाण्यं कलापस्यापि
तथैवदैवतत्वेन प्रामाण्यमवश्यमेव स्वीकरणीयम् । यथा—

“शङ्करस्य सुखाद्वाक्यं श्रुत्वा चैव षड्भाषणः ।

लिलेख शिखिनः पुच्छे कलाप इति कथ्यते ॥”

इत्युक्तेः एतद्व्याकरणं पुनः कुमारवक्त्राभिर्गलितत्वेन
कौमारनान्ना ख्यातम् । अस्ति तावत् आख्यायिका कथासरित्-
सागरे—“आचार्यो निराहारकृच्छ्रं तपश्चरन् तुष्णीभूय
किञ्चित् गते तपःक्लिष्टतया निःसङ्गो घरणीतलं पपात । ततः
शक्तिहस्तो दिव्यपुरुष एकः समागत्य—‘हे पुत्र ! सर्वं ते स्फुटं

सम्पत्स्यत' इत्यवोचत् । अथ तेनामृतासारसंसिक्त इव तत्त्वणं प्रबुद्धः क्षुत्पिपासादिरहितः स्वस्थो बभूव । ततो-
भगवान् स्कन्दस्तं 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' इति सूत्रमवादीत् ।
तत् श्रुत्वा आचार्यो मनुष्यचापल्ये नोत्तरसूत्रं व्याजहार । तदा-
कर्ण्य शक्तिधरः सविमर्षमाचष्ट—'अहो ! यद्यपि त्वमुत्तरसूत्र-
नावदिष्यस्तर्हि पाणिनियोपमर्दकमेतत् शब्दशास्त्रमभविष्यत्'
इति ।" तथाहि—

“अथाब्रवीत् स देवोमां नावदिष्यः स्वयं यद्वि ।

अभविष्यदिदं शास्त्रं पाणिनोयोपमर्दकम् ॥

अधुना स्वल्पतन्त्रत्वात् कातन्त्राख्यं भरिष्यति ।

मद्वाहनकलापस्य नाम्ना कालापकं तथा ॥

इत्युक्त्वा शब्दशास्त्रं तत् प्रकाश्यामि नवं लघु ॥” इति

एतस्य पुनः दृढत्वमप्यवश्यमेव श्लोक्तर्तव्यं सभ्यनाम् । येन
हि गरुडपुराणादावपि प्रामाणिकग्रन्थेऽस्योद्धोद्धो वर्तते ।
तथाहि—

“कुमार उवाच—अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायनसमासतः ।

सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे ॥”

इत्यादि वाक्यसन्दर्भेण । अपि च—“आधारकर्माविहिते
द्विविधे च क्वचि क्वडि इत्यादौ क्वच् क्वडण्मुलः कलापमते
यिनाप्यणमः” इति दर्पणकारोक्तोरप्रतिहत एवास्माकं सिद्धान्त
इति किं बहुना वाक्प्रपञ्चेन ।

मुग्धबोधविषयिणी

सन्ति यावन्ति शब्दशास्त्राणि तेषु संक्षिप्तरचनाकौशलेन मुग्धबोधमेवान्येभ्यः सविशेषादरास्यदमलंकृतमिति नास्ति तत्र कियानपि विकल्पः । तत्पठनपाठनयोः स्वल्पदिनसाध्यत्वेन जीरसमप्येतद्व्याकरणमाकर्षत्यतिमात्रं चेतः सहृदयानाम् । विशेषतः कारकप्रकरणं कृदन्तांशश्चामुष्य निरुक्तमन्तेन समधिक-माद्रियन्ते महनीयगुणग्रामा महान्तः । तद्वि शब्दार्थपारंगतो-वन्दनीयपदारविन्दो महात्मा वोपदेवः स्वयमिन्द्रचन्द्राद्यखिल-शाब्दिकमतमुदधिमालोद्य तस्मात् महार्घमणिनिचयवदुपादेय-वचनजातश्चाहृत्य तदायासमङ्गलैर्कर्तुमशक्तानां संक्षेपतो व्याकरणबोधलिप्सूनां तदुपहारेण महोपकारमकरोत् । आह स्म स्वयञ्चास्य पठनीयतामुल्लेख्य—

“गौर्वाणवाणोवदनं मुकुन्दसंकीर्तनञ्चेत्युभयं हि लोके ।

सुदुर्लभं तच्च न मुग्धबोधान्नलभ्यतेऽतः पठनीयमेतत् ॥” इति

तस्यैवाचार्यचक्रचूडामणेरपराकृतिः कविकल्पद्रुमो नाम धातुपाठः । स हि कवीनामभौष्टफलदाढृतया कविकल्पद्रुम इत्यन्वर्थनामधेयो धातुपाठः यथा तदुपयोगित्वेन सकलवैया-करणसंप्रदायेषु समानादरं लभते । उक्तञ्च केनापि वोपदेवगुण-आहिणा—

“दौर्वाचस्यतिनेव पन्नगपुरी शेषाहिनेवाभवत्

येनैकेन विदुषती वसुमतो मुख्येन राख्यावताम् ।”

सोऽयं व्याकरणार्णवैकतरणिषातुर्थचिन्तामणिः

जीयात् कोविदगर्वपर्वतपविः श्रीवोपदेवः कविः ॥” इति

अस्य तावद्द्वयाकरणस्य द्वे टीके स्तः । एका श्रीमद्दूर्गादास-
विद्यावागीशकृता । अपरा च परमविदुषा महानुभवेन
श्रीमता श्रीरामतर्कवागीशेन विरचिता । अनयोस्तर्कवागीश-
टीकाया एव समधिकादरो दृश्यते । शाब्दिकमुख्येन श्रीमन्नन्द-
किशोरचक्रवर्तिना पुनर्विरचितं सुगन्धबोधपरिशिष्टं नामापर-
मत्युपादेयमेकं परिशिष्टमेतद्व्याकरणस्य ।

स खलु शब्दार्थविज्ञानधुरोणो वोपदेवः कस्मिन् समये कतमं
देशं जन्मनालङ्घ्यतवान् तद्यथावदवधारयितुं न शक्यते । परन्तु
प्रलेतत्त्वान्वेषिणः कतिशः कतिनो मानवाः द्व्यश्रीत्युत्तरैकादश-
शततमशकसंवत्सरे हिचादिवत्सरन्यूनाधिके वा स किल महात्मा
मिषक्केशवसायिनः केशवनान्नो विप्राङ्गजन्मा विदुषो धनेश्वर-
मिश्रादधिगतविद्यो दक्षिणापथवर्तिन्या अघुनातन ‘दौलातवाद’
इत्याख्याया देवगिरिराजधान्या अधिपतमंहादेवस्य सभापण्डि-
तपदमाख्याय तन्नावासेति निर्णोतवन्तः । चतुर्वर्गचिन्तामणि-
निबन्धकारो हेमाद्रिरपि तस्यैव राज्ञः समस्तकरणाधीश्वरः
प्रधानामात्यपदमभ्यासितः । तेन सह वोपदेवस्य परं सौहार्द-
मासौत् । तेन प्ररोचितः स हरिलौलाख्यं मुक्ताफलनामधेयञ्च
भागवतव्याख्यानं निबदन् । तथा हि तत्र हरिलौलाटीकायां—
‘मन्त्रिहेमाद्रितुष्टये’ मुक्ताफलग्रन्थे च,—

‘विद्वद्भनेशशिष्येण मिषक्केशवसूनुना ।

हेमाद्रिर्वोपदेवेन सुक्ताफलमचौकरत् ॥'

इत्यनेनान्योन्ययोः परं सौहादे स्मारयतीति । एवं नाम अस्ति तावद्वोपदेवसम्बन्धिनी कापि परमाद्भूता किंवदन्ती—
 वोपदेवो बाल्ये वयसि व्याकरणमधीयानो दुर्मेधतया व्याक-
 रणार्थं मनागपि स्नायत्तं कर्त्तुं नाधिशशाक । ततश्चैकदा
 परिजनतिरस्त्रतेन परमनिर्वेदं गतो जीवनपातार्थमरणमेकं
 विवेश । तत्र मार्गगमनजनितक्लेशेन क्लिश्यन् जलं पातुं सरसौ-
 मेकां गत्वा पीत्वा च सलिलं श्रमोपनोदनार्थं तस्य सुरम्य-
 सोपानशिलातलमुपावसत् ; तत्र क्षणे कलसमुद्भवतो कापि
 रमणी सहसागत्य सोपानशिलायां तमेव कलसमाख्याप्य
 सम्पादितस्नाना तं कलसमुदकेन पूरयन्तो भूयो गृहमगात् ।
 तदपश्यद्वोपदेवः पाषाणनिर्मितमपि सोपानं नारीनिहितमृगमय-
 कलससंसर्गेण क्षयमेत्य गोलाकारो गर्त्तक एकः संहत इति ।
 तत् समीक्ष्य च तस्याध्ययने पुनः प्रवृत्तिरभवत्, यत् कठिन-
 मपि श्रावनिर्मितसोपानं बहुवासरतो बहुशो मृदभाण्डधर्षणे-
 नापचयं यातम् । तन्नन्दापि मतिर्मे सुहृदालोचनयादृश्यमेव
 तोच्छातामापत्स्यति । ततो गृहमागत्य कृतोद्दमेन तेनाधोल्य
 स्नाभीष्टफलमापेदे । केऽप्याहुः श्रौमदुद्भागवतमपि तेन वोप-
 देवेन निर्भाय वेदव्यासनान्ना प्रक्षिप्तमिति । भवतु तद्वा न वेति
 तत्र न किञ्चिद्वक्तुं मामकानामवकाशः । किन्तु स यदिदमपल-
 वितमल्पसमयसमापनीयं विबुधसुखमण्डनं सुगन्धबोधं नाम
 व्याकरणं प्रणीयासाधारणीं शक्तिं प्रकटयामास, तेनैव विमुग्धा

विदग्धाः । तत्कृतौ किमपि वक्तुं नालमलम् । परं यावत्
भवति राविन्दिवं यावदुदेति च चन्द्रमास्तावदेव तस्य पुण्य-
कौर्त्तेरिदं व्याकरणमधौयानानां निःश्रेयसमार्गमुपदेक्ष्यतीति
किं बहुवाक्योपन्यासेन ।

सांख्यविप्रश्निषी

आत्मानुसन्धानमन्तरेण दर्शनशास्त्रे प्रवृत्तिर्न जायेत ।
कोऽहमासं किं भविष्यामि, किं मे स्वरूपमिति केन वा रूपेण
विश्वस्य सृष्टिरभूत् ? कथं वाच्य प्रलयो भवेत् ? जन्म-
मरणादिदुःखमात्मनः स्वभावसिद्धो न वा ? तदुच्छेदोपायः
सम्भवोऽस्ति न वा ? इत्यादयो बहवः प्रश्नाः मनोषिणां चेतसि
स्मृत एव समुत्पद्यन्ते । त एव प्रश्नाः चिन्ता वा मननशास्त्र-
स्याविर्भावे हेतुः । प्रवर्त्तमानेऽस्मिन् क्षुब्धे प्रबन्धे कापिलदर्शनानु-
सारिणैवामोषां प्रश्नानां सूक्ष्मसिद्धान्तः न संचेपेण सम्भवति ।
स्थूलत एव तत्र 'प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्व्वमनित्वम्' इत्युच्यते
आचार्य्यपादैः । पुरुषो निर्गुणश्चेतनो विभुरनेकश्च । प्रकृतिरचे-
तना विभुरेका परिणामस्वभावा च । पुरुषसन्निधानतया अस्या
जगदाविरासोत् । उपादानकारणगुणानुसारेण कार्य्यद्रव्येषु
गुणः समजनि तथा च 'कारणगुणाः कार्य्यगुणानारभन्ते' इति ।
अतः कार्य्यगुणानुरोधेन कारणगुणकल्पना प्रामाणिकानां न

दुःखावहाः । दृश्यन्ते कार्यवर्गेषु ज्ञान-सुखप्रसाद-प्रवृत्ति-दुःख-
मोहावरणादयोऽनेके गुणास्तदनुसारणैव मूलकारणे प्रकृता-
वप्येते गुणाः नूनमेव विद्यन्त इति कल्पनाप्रमाणकुशलैर्विद्वद्भिः
स्वीचक्रे । सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्थोपलक्षिता हि सा
प्रधाना तथा हि—

“सत्त्वं रजस्तम इति गुणत्रयमुदाहृतम् ।

साम्यावस्थितिरेतेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुः ॥” इति

सत्त्वस्य ज्ञानसुखादयोः, रजसो दुःखप्रवृत्त्यादयः, तमसस्य
मोहावरणादयो धर्मा इति । ते च सत्त्वादयो गुणा न न्याय-
वैशेषिकाभिमतरूपरसादिवदात्मनो धर्माः । ते हि गुणाः
पुरुषं पशुवत् बन्धकत्वेन त्रिगुणरज्जुनिर्मादकत्वेन च गुणशब्देन
व्यपदिश्यन्ते द्वैः । न हि प्रकृतेर्गुणाः किन्तु गुणा एव प्रकृति-
रिति ज्ञेयम् । ते च गुणा अनादिमिलिताः संयोगवियोगर-
हिता अन्योन्याश्रयाश्रयिरूपेण नित्यसहचराः परस्परपरिणाम-
स्वभावा एव । तथा च ‘परिणामस्वभावा हि गुणा नापरिणम्य
क्षणमप्यवतिष्ठन्ते’ इति । सत्त्वादिगुणत्रयाणां बहुत्वं व्यक्ति-
रूपेण स्वीकर्तव्यम् । यथा एकस्य वस्तुकार्यस्य संख्यातीतानि
सूत्ररूपाणि कारणानि दृश्यन्ते, तथानन्तस्य विश्वसंसारकार्य-
जातस्य मूलकारणमेकमेवेति कल्पयितुं न शक्यते । अतिसूक्ष्म-
तमस्य मूलकारणसमूहस्य समष्टिभावेन प्रकृतेरेकत्वमुच्यते ।
अवयवविभागाद्विभागस्य यत्र काष्ठाप्राप्तिः सैव मूलप्रकृतिः ।
नैयायिकास्तावत् परमाणुषु विश्रमन्ति, परमाणवो हि तेषां

निरवयवा नित्याच्चेति सिद्धान्तम् । किन्तु वृद्धास्तेभ्योऽपि सूक्ष्म-
तमेषु पदार्थानाधिचिपन्ति । तेषां तन्मात्राणि नैयायिकानां पर-
माणवस्यैकदेशगतानीति कथञ्चिद् वक्तुं समीहते, केवलं पर-
माणवो नित्याः, परं खलु जन्यानि तन्मात्राणीति ।

एतच्चये नास्त्यसतामुत्पत्तिः सतां वा विनाशः । सर्वावकाशे
प्रलयेऽपि सर्वं एवानभिव्यक्ताः प्रकृतिसुपगता वर्तन्ते । ततः
कर्मवशात् सृष्टेः प्रागाविर्भूय विकाशन्ते । अस्मिन् तावत् उत्प-
त्तेर्नामाविर्भावः, विनाशस्य च तिरोभावः । वेदान्तवत् सृष्टिकर्तृ-
त्वमोक्षरस्य नाङ्गीक्रियते । योगबलेनाणिमाद्यैश्वर्यवान् जीव
एवेश्वरः । उभौ प्रकृतिपुरुषौ व्यापकावपि सृष्टेः प्राक् संयुज्येते ।
संयोगश्चायं भोग्यभोक्तृत्वरूपसम्बन्धविशेषः । प्रकृतिर्भोग्या,
पुरुषो भोक्ता । प्रकृतिपुरुषयोरयमेव संयोगो विश्वं जनयति ।
यदा तु गुणवयं परस्परं वैरभावं परिहृत्य साम्यभावं भजते,
तदैव प्रलयः । पुनः पुरुषसम्बन्धात् साम्यभाव परिहाय वैषम्य-
भावं गृह्णन्ति गुणाः । तस्मादेव गुणवैषम्यादभवत् सृष्टिः ।

वैषम्यानाञ्च नानात्वेन विचित्रताकार्याणाम् । तदवस्थायाः
प्रकृतेः प्रथमपरिणतिर्बुद्धिः । अन्तःकरणरूपमेकमेवद्रव्यं कार्य-
विशेषेण बुद्ध्याहंकारमनःशब्दवाच्यम् । निश्चयवृत्तिरूपं कार्यं
बुद्धेः, अभिमानमहङ्कारस्य, सङ्कल्परूपञ्च मनसः । बुद्धिरूपपरि-
णतायाः प्रकृतेः पुरुषेण सम्बन्धो विशिष्यते । प्रकृतिरूपपरि-
णतानां गुणानां धर्मः पुरुषेणोपचर्यते, किन्तु बुद्धिरूपेण
परिणतानां धर्मः सुखदुःखादि आत्मन्यारोप्यते । तदा निर्मल-

स्वभावः स वरेण्योऽपि संसारकीटरूपेण परिणमति । तस्येद-
मनादिसंसारित्वं विवेकज्ञानेनोच्छिद्यते । बुद्धिगुणेषु उत्पन्नापि
सत्त्वाधिक्येन सत्त्ववती । अतएवास्यां ज्ञानसुखादीनां विकाशो
जायते । सत्त्वाधिकादेवास्यां तादृश्येका शक्तिरास्ते, यस्याः
प्रभावाद् बुद्धिः पुरुषचैतन्यं प्रगृह्य स्वयं चेतनायमाना जीव-
भावेन संसारं निर्वहति । आविरभूज्जीवो जडचैतन्यमिश्रणात् ।
तर्हि मिश्रणं हृदयग्रन्थिशब्दवाच्यम् । जडस्य स्थूलरूपपरि-
णामेण सच्च जीवस्य भवति क्रमविकाशः । ततो बुद्धिधर्माः
सुखादयः पुरुषेषु पुरुषाणां चिद्धर्मो बुद्धावुपचर्यते । यथा तप्ते
अयसि वज्रिलौहयोर्भेदेऽपि भेत्तुं न शक्यते । तथा बुद्धिपुरुषयो-
रपीति सिद्धान्तम् एकस्य पुरुषस्य एकया बुद्धास्त्यनादिस्वस्वामि-
भावसम्बन्धः ।

पतिरता हि बुद्धिः क्षणमपि पतिसम्पर्कं विहाय नाव-
तिष्ठते । अयं सम्बन्धनाश एव लिङ्गशरीरनाश इत्युच्यते ।
सैव मोक्षावस्था । तथा च बुद्धग्रहकारैकादशेन्द्रियसूक्ष्मभूतपञ्च-
कानां समुदाय एव लिङ्गशरीरम् । तच्च बुद्धेरेव प्राधान्यमङ्गौ-
कुर्वन्ति वृद्धाः । तत्क्षिणशरीरं स्वर्गनरकादिव्यवहारिकजीव
शब्दवाच्यम् । स्थूलशरीरात्क्षिणशरीरस्य निर्गमनं मरणम्,
तस्मिन्नपि प्रवेशो जन्म । तथा च तत्त्वकौमुद्याम्—‘निकाय-
विशिष्टाभिरपूर्वाभिर्देहेन्द्रियमनोऽहङ्कारबुद्धिवेदनाभिः पुरुष-
स्याभिसम्बन्धो जन्म, न तु पुरुषस्य परिणामस्तस्यापरिणामि-
त्वात्’ इति । अन्यथा अनादिविश्वव्यापकस्यात्मनः कथं जन्म-

मरणं सम्भवति ? परेतपतिः सत्यवतः कायात् पुरुषमेकं निना-
वेति महाभारतवर्णनश्रवणात् पुरुषशब्देनात्र लिङ्गशरीरमेव
बुध्यते । तथाहि—‘ततः सत्यवतः कायात् पाशबद्धं वशं गतम् ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात् ॥’ इति

आत्मनस्तु परिमाणं महत्, अणुपरिमाणत्वे उपपन्नं भवति
एकस्य शैत्यबोधे युगपत् सर्वशरीरे शैत्यस्य बोधत्वम् । मध्य-
परिमाणत्वे घटपटादिवदात्मा विनाशी स्यात् । हाभ्यां स्थूल-
सूक्ष्मपरिमाणाभ्यामभिन्नरूपेण भाषमाणः पुरुषः अहं सुखी
दुःखो करोमि शृणोमि गच्छामि अन्धो वहिर इत्यादि
सकलसंसारव्यवहारं निर्वहति । लिङ्गशरीरविनाशादेवात्मनो
भवति स्वरूपेणावस्थानम् । तदा तस्मिन्नात्मनि बुद्धिधर्माः
सुखादयो न प्रतिभान्ति । इदमेवात्मनः स्वरूपेणावस्थानं
मुक्तिशब्देन व्यपदिष्यते प्रेक्षावद्भिरिति दिक् ।

कन्दोविषयिणी

दृश्यते हि संस्कृतकाव्यनाटकादिषु प्राय एव एकादशाक्षर-
वृत्तित आरभ्य समवृत्तान्तर्गतानां कन्दसां बाहुल्येन व्यवहारः ।
नितरां क्षुद्रतमेऽस्मिन् प्रबन्धे सन्दर्भगौरवभयादस्याभिरेका-
क्षरादिवृत्तानां व्यवहारं विहाय एकादशाक्षरादारभ्य मञ्चाकाव्या-
द्यन्तर्गतानां कन्दसां यथाकथञ्चिदुदाहरणानि प्रियसुहृद्भ्यः

उपक्रियन्ते । एकादशाक्षरयोरिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धोदाहरण-
मतिविरलमेव, किन्तु तयोरुपजातिस्तु कवौनामतिहृद्येति
प्रतीयते । नास्ति किमपि महाकाव्यम्, यस्मिन्नैषा दृष्टिपथ-
वर्त्तिनो भवेत् । कुमारसम्भवस्य प्रथमं सर्गम्, रघुवंशस्य
द्वितीयम्, शिशुपालबधनेषधचरितयोस्तृतीयं सर्गम् इन्द्रवज्रोपेन्द्र-
वज्रयोरुपजातिवृत्तेन रचितम् ।

अमरविलसिता—‘प्रोतैर्यूना व्यवहिततपना’ शिशु ४।६२ ।

शालिनी—‘यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैः’ उत्तरराम ।

दोधकम्—‘इत्थममुं विलपन्तममुञ्चत् दीनदयालुतया-
वनिपालः ।’ नैषध १।४७ ।

स्वागता—वृत्तमिदं शिशुपालबधस्य दशमे, किराता-
जुनीयस्य नवमे, नैषधचरितस्य पञ्चमैकविंशयोर्व्यवहृतम् ।

रथोज्जता—एतदपि वृत्तं कविभिर्बाहुल्येन व्यवहृतम् ।
कुमारसम्भवस्य अष्टमे, रघुवंशस्य दशमैकादशयोः, नैषधचरित-
स्याष्टादशे, शिशुपालबधस्य चतुर्दशे, किराताजुनीयस्य त्रयो-
दशोत्तरार्धे ।

द्वादशाक्षरावृत्तिषु—

तोटकम्—‘स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्य वचो,
विससर्ज मुनिम् ।’ रघु ८।८१ ।

वैश्वदेवौ—‘पञ्चव्याकोशं भास्करं बालचन्द्रं वापी

विस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्णकुम्भम् ।' मृच्छक० । 'इष्टं कृत्वाये
पत्निषः शाङ्गपाणेः ।' शिशु० १८।११८ ।

मन्दारिकनौ, प्रमुदितवदना, पञ्चलाक्षिका,
गौरौ वा प्रभा—'अतिसुरभिरभाजि पुष्पश्रियाम्' शिशु०
५।५७ । 'व्रजति शुचिपदं त्वयि प्रोतिमान्' किरा० १८।२६ ।

जलोद्धतगतिः—'समीरशिशिरः शिरःसु वसताम्'
शिशु० ४।५४ । 'सनाकवनितं नितम्बरुचिरम्' किरा० ५।२७ ।

प्रमिताक्षरा—वृत्तमिदं शिशुपालबधस्य नवमे, किरा-
तार्जुनीयस्य षष्ठे यथा—'अपराह्णशीतलतरेण शनैः' शिशु० ८।४ ।
'सुकुमारमेकमनु मर्मभिदाम्' किरा० ६।४० ।

द्रुतविलम्बितम्—शृङ्गारादावनुवृत्ते वाक्ये अस्य व्यव-
हारो यथा—शिशुपालबधस्य षष्ठे, नैषधचरितस्य चतुर्थे, रघु-
वंशस्य नवमे, किरातार्जुनीयस्य चाष्टादशे सर्गे ।

वंशस्यवृत्तम्—एतेनैव हि शिशुपालबधस्य प्रथमः,
किरातार्जुनीयस्य प्रथमश्चतुर्थः, अष्टमश्चतुर्दशश्च । नैषधचरितस्य
प्रथमो द्वादशश्च, रघुवंशस्य तृतीयः, कुमारसम्भवस्य पञ्चमः सर्गः
ग्रथितः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरिव वंशस्थेन्द्रवंशयोरप्युपजातिः
स्यात् । शिशुपालबधस्याष्टादशः सर्गः अनया निर्मितः ।

जलधरमाला—'दिव्यस्त्रीणां सचरणलाक्षारामाः
रागायते निपतितपुष्पापीडाः ।' किरा० ५।२३ ।

भुजङ्गप्रयातम्—‘धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति’
उद्घटः ।

त्रयोदशाक्षरावृत्तिषु—

कुटजा, जन्दिनी वा—‘कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः
शिखरीन्द्रम् समयावनौ घनमदभ्रमराणि ।’ शिशु० ६।१३ ।

कुटिलगतिः, क्षमा वा—‘इह दुरधिगमैः किञ्चि-
देवागमैः सततमसुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।’ किरा० ५।१८ ।

सत्तमयूरवृत्तम्—‘दृष्ट्वा दृष्टान्धावरणीयानि विधाय’
किरा० १८।०८ । ‘हा तातेति कन्दितमाकर्ण्य विषण्णः’ रघु०
८।७५ ।

कनकप्रभा, मञ्जुभाषिणी वा—‘समयः सः वर्तत
इवैष यत्र सां समनन्दयत् सुसुखि गीतमार्पितः ।’ उत्तरराम ।
‘यदि शस्त्रमुज्जितमशस्त्रपाणयः’ वेणीसंहारः ।

ओजोगुणव्यञ्जकवाक्येषु प्रहर्षिणीवृत्तम्—
‘त्वं ब्रह्मा पशुपतिरर्थमा विधाता ।’ रुचिरा—शिशुपालबधस्य
सप्तदशः सर्गः एतेन रचितः । अथोच्चलत् कलकलघोषभीष-
णम् ।’ शिशु० १।७ ।

चतुर्दशाक्षरावृत्तिषु—

वसन्ततिलकम्—उत्तेनानेन चौरपद्माशिका शिशु-
पालबधस्य पञ्चमः सर्गः, नैषधचरितस्यैकादशत्रयोदशौ, कुमार-
सम्भवस्य सप्तदशः, ऋतुसंहारस्य द्वितीयः सर्गश्च ग्रथितः ।

पथ्या—‘स्वगयन्त्यम्भूः समितचातकार्तस्वराः जलदा-
स्तडितुलितकान्तकार्तस्वराः ।’ शिशु० ४।२४ ।

कुटिला—‘नोतोच्छायं मुहुरशिशिरश्मेदसैः, आनीला
भैर्विरचितपदभागा रत्नैः ।’ किरा० ५।३ ।

पञ्चदशाक्षरावृत्तिषु—

मालिनौ—वित्तमिदं विदुषामतिसन्तोषकरम्, एतेनैव
शिशुपालवधस्यैकादशः सर्गो रचितः । प्रायशः काव्यानामपि
सर्गावसाने अस्य व्यवहारो दृश्यते ।

पञ्चचामरम्—वृत्तमिदं श्लोकादौ बाहुल्येन कविभिः
प्रयुज्यते । ‘जटाकटाहसम्भ्रमभ्रमन्निलिम्पनिर्भरो विलोलवीचि-
वक्त्रो विराजमानमूर्धनि ।’ शिवताण्डवस्तोत्रम् ।

सप्तदशाक्षरावृत्तिषु—

हरिणी—‘प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मिलन्मनोहरकुन्तलैर्दशन-
मुकुलैर्मुग्धालोकं शिशुर्दधती मुखम् ।’ उत्तरराम० ।

शिखरिणी—वृत्तमिदं हृदयस्य स्फुरणं द्रवीभावं वा
जनयति । आनन्दलहरोहंसदूतादयः ग्रन्थाः एतेनैव रचिताः
‘इयं गेहे लक्ष्मोरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसावस्थाः स्पर्शो वपुषि
बहलश्चन्दनरसः । उत्तरराम० ।

पृथ्वी—भावगाभौर्थ्यद्योतकमिदं वृत्तम् । ‘प्रचण्डपरि-
पण्डितः क्षिमिरवृत्तिरन्तर्मुखम् ।’

मन्दाक्रान्ता—मेघदूतपदाङ्गदूतादयो ग्रन्था एतेनैव
वृत्तेन ग्रथिताः । 'तीर्थेतोयव्यतिकरभवे जङ्गुकन्यासरयोः' रघु०
८।८१ ।

वंशप्रद्वपतिता(तं)—'दर्पणनिर्मलासु पतिते घन-
तिमिरसुषि, ज्योतिषि रौप्यभित्तिषु पुरः प्रतिफलति सुहः ।
शिशु० ४।५७ । 'सम्प्रतिलम्बजन्मशनकैः कथमपि लघुनि,
क्षीणपयस्युपेयुषिभिदां जलधरपटले । किरा० ५।४३ ।

अतिशयिनो—'इति धौतपुरन्धिमश्वरान् सरसि सज्ज
नेन, श्रियमाप्तवतोऽतिशयिनौमपमलाङ्गभासः । शिशु० ८।७१ ।

अष्टादशाक्षरावृत्तिषु—

महामालिनौ, महामालिका, तारका, नारा-
चक्रं वा—'कतसकलजगद्बिबोधोऽवधूतान्वकारादयः । शिशु०
११।६७ । 'रघुपतिरपि जातवेदो विशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम् ।'
रघु० १२।१०४ ।

ऊनविंशत्यक्षरावृत्तिषु—

श्रादूँ लविक्रोडितम्—वृत्तमिदमुद्धतवाक्ये वीरचरि-
तादौ लक्ष्यते । 'चक्षत्यक्षशिखण्डमण्डनमसौ सुग्धः प्रचण्डः
शिशुः ।' वीरचरि० ।

मेघविस्फूर्जिता—'श्रिया जुष्टं दिव्यैः सुपटहरवैरम्बितं
पुष्पवर्णैः । शिशु० २०।७८ ।

सुमधुरा—‘विदार्थान् प्रकृतस्त्व’ वदसि न च ते जिज्ञा
निपतिता ।’ मृच्छक० ।

विंशत्यक्षरावृत्तिषु—

सुवदना—‘उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं श्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दि-
सलिलम् । सुद्वारा० ।

एकविंशत्यक्षरावृत्तिषु—

स्वधरा —वृत्तमिदं समुद्धते वाचे, रौद्रे, वीरे, भयानके
च रसे सम्यगुपयोगमर्हति । ‘उत्कृत्योत्कृत्यगर्भानपि शकल-
यतः क्षत्रसन्तानरोषात् ।’ वीरचरि० ।

अर्धसमवृत्तेषु—

वियोगिनौ सुन्दरौ वा—वृत्तस्यास्य करुणरसे सम्य-
गुपयोगो लक्ष्यते । कुमारसम्भवस्य चतुर्थः, रघुवंशस्याष्टमः,
शिशपालवधस्य षोडशः, किरातार्जुनीयस्य द्वितीयश्च सर्गः अनेन
विरचितः ।

अपञ्चन्दसिक्—वृत्तस्यास्य वीररसे भूयान् व्यवहारो
दृश्यते, ‘चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः क्वचिदाकर्णं निक्षुब्धवक्त्रभ-
वर्षा । नृपतीनिव तान् वियोज्य सद्यः सितबालव्यजनैर्जगाम
शान्तिम् ॥’ रघु० ८।६६ । ‘व्यवहार इवानृताभियोगं तिमिरं
निर्जितवत्यथ प्रकाशे’ शिशु० २०।४१ ।

मालभहारिणौ—‘इयमस्मदुपाश्रयैकचित्ता मनसा

प्रेमनिबद्धमस्मरेण । नियतं कृपितातिवृत्तभवात् स्वयमुद्येक्ष
ममापराधलेशम् । वेणीसंहारः ।

गाथा—अस्य तावत् च्छन्दसः किमपि लक्षणं न पठ्या-
मतया संलभामहे ; केवलमुदाहरणतो ज्ञातव्यमिति ।

‘अमी वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्वन्तः प्राप्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपन्नन्तो दूरितं हव्यगन्धैर्वेतानास्त्वां बह्वयः पावयन्तु ॥’

इति महाभारतादिषु पुराणनिबद्धेषु अस्य तावत् भूयान्
व्यवहारो दृश्यते । सन्दर्भगौरवभयात् तानि तान्युदाहरणानि
उज्जितानि । आशास्महे च्छन्दोविषयकज्ञानमभीप्सूनां यथा-
कथञ्चिदुपकारमातन्विष्यत्ययं सन्दर्भ इति कृतं विस्तारेण ।

पोराणिकेतिवृत्तानि—

अंशुमतः—सर्वानर्वहणम्,—महर्षेः कपिलस्य क्रोधान्नी
सूर्य्यवंशावतंसे षष्ठिसहस्रे सगरसन्ताने विनाशमुपगते पितामह-
निदेशेनासौ पातालभवनं गत्वा महर्षिं संस्तूय यज्ञीयाश्वं
गृहीत्वा पितामहसगरस्य शतक्रतुं निर्वाहयामास ।

अक्वचस्य उत्पत्तिः—पुरा किल देवानां समुद्रमथनो-
द्भवायाः सुधायाः पानावसरे प्रच्छन्नदैत्यभावस्य केतोर्गलमात्र-
पथ्यवसिते पीयूषे सूर्याचन्द्रमसौ तद्रहस्यं नारायणं व्याचक्षाते ।
ततः स सपदि चक्रेण तस्य शिरश्चिच्छेद । ततः प्रभृति विदे-

इस्य तस्य उत्तमाङ्गं राहुपरप्राङ्गं केतुश्चेति कीर्त्यते । तदारभ्या-
मर्षतया लोकसाक्षिणं चन्द्रमसञ्च पर्व्वणि ग्रसति ।

अग्नेः खाण्डवभक्षणां—कदाचिदग्निः श्वेतकि-
राजयज्ञे प्रभूतहविर्भक्षणाजनितं विकारं परिहर्तुं ब्राह्मणरूपेण
क्षणार्जुनयोरतिथ्यं स्वीकृत्य तयोः साहाय्येन बहुप्राणिशङ्कुलं
खाण्डवारण्यं षट्प्राणिमात्रवर्ज्जं समस्तं कवलयन् पुनः
साख्यमापेदे । निरुक्ताः षट् प्राणिनश्च किरीटिशरण्यो मयो
नाम दनुजः, जनन्यामिषेनापवाहितस्तक्षकतनयो हतबन्धुरश्च-
सेनः, क्षयानोरनुग्रहजोविताश्चत्वारो मन्दपातसूनुवः शङ्खका-
श्चेति ।

शुकं प्रत्यभिसम्पातः—अथैकदाग्निः अश्वत्याजिर्गत्य
शमीगर्भगत इति शुकेन प्रस्तुतत्वात् शुकजातिं प्रति तेनाभि-
शप्तम्—‘वाग्विहीनो भूयाः’ इति ।

वारणेष्वभिसम्पातः—कदाचिद्वेगणानुरोधादूर्ध्वरैतसः
कालिकापतेः क्षरितमौषद्रेतः संगृह्य चण्डीशापभयात् सुहृन्तं
तारकघातिसुतोत्पादनक्षममनलमश्वत्यस्त्रमन्विष्यद्वागः सुरेभ्यः
कोऽपि करी व्याजहार । तेन कुपितेन हुतवहे—‘प्रतौपा वो
रसना भवेत्’ इत्यभिसप्तम् ।

अगस्त्यस्य उत्पत्तिः—एकदोर्व्वंशौमभिलषतोः मित्रा-
वरुणयोः कुम्भन्यस्तात्तेजसोऽगस्त्यो निमिशपाप्तिदेहो वशिष्ठश्च
संजज्ञाते । तेन तौ मित्रावरुणसंज्ञां संलभेते ।

विन्ध्यशासनम्—अथ कदाचिदगस्थो देवैरभ्यर्थितो मेरुसर्पया दिनकरगमनवर्त्तानमवरोद्धुमिच्छन्तं विन्ध्यगिरिमगमत् । तत्र मुनिमभ्यर्थितुमवनते च तस्मिन् 'पुनर्गमनं यावत् नतश्चिरसैव वर्त्तितव्यम्' इत्युक्त्वा तस्मात् परेताचरितां दिशं प्रस्थितो न पुनस्तत्रागमत् ।

नहुषशापः—सोमवंशावतंसो नहुषभूपतिरिन्द्रपदं प्राप्या गस्तादिभिर्महर्षिभिः शिविकां वाहयन् तमगस्थं दुर्मतितया पादेनासृशन् तच्छापेन भुजङ्गमयोनिमासाद्य तिर्यक्त्वमापन्नो राज्ञा युधिष्ठिरेण तस्मान्मोचितः । ततः स चिदशालयं ययौ ।

वातापिदलनम्—महर्षिरगस्थः कदाचित् स्वभार्यायाः लोपामुद्रायाः सन्तोषार्थं धनलिप्सुर्धरणीमभिचरन् इल्ललजनपदं गत्वा तस्य राज्ञः आतिथ्यं स्वीचकार । दनुजपतिरिल्ललः सहोदरं वातापिनं छागं विधाय तस्य पिशितैर्गृहागतान् प्रथमं भोजयामास, अनन्तरं सृतसज्जौवनौप्रभावेणोज्जौवितेन तेन जठरं विदार्थ्य निष्क्रामता घातयित्वा अतिथीनां धनानि समादधरे, तान् मुनिर्विज्ञाय भुक्तं वातापिनमतित्वरितं कुञ्चिवक्त्रिणा पपाच ।

समुद्रपानम्—अथैकदामरसंस्तुतो मुनिः सागरगर्भलुक्ता यितानां कालकेयादिदनुजानां वधार्थं सागरोदकं गण्डूषेण निःशेषं पीत्वा तेषां वधशरणीं प्रदर्शयामास ।

दक्षिणास्यामुदयः—श्रूयते हि श्रुतौ शरदि दक्षिणास्यां दिशि नक्षत्ररूपेण समुदिते सुनौ रवर्द्धं जलं शुध्यतीति ।

अघासुरस्य बधः—नन्दाख्ये कंसप्रेषितयोः पुतना-
वकासुरयोर्नालक्षणकरेण निधनमुपगतयोस्तयोर्भ्राता अघासुरो
हन्दावनं गत्वा वासुदेवबधार्थं मायया जजागररूपं परिगृह्य
क्रौडं निर्वालैः सह श्रीलक्ष्णं कवलीकृतवान् । ततश्च तन्मायां
ज्ञात्वा हरिर्विश्वेश्वररूपेण आत्मदेहं विस्तीर्य तस्य गलनालीं
शीर्षं च विदार्य वहिरगात् ।

अनिरुद्धस्य उषासमागमः—स्वप्नदृष्टमनिरुद्धं प्रति
बाणतनयाया उषायाः प्रगाढमनुरागसवगम्य तत्सखी चित्रलेखा
गूढं तमनिरुद्धमानीय समागमयत् । ततोऽसौ तया सह रह्यो
विहरति स्म । अथ गच्छता कालेन, बाणेन ज्ञातः बधश्च । अन-
न्तरं नारदमुखादुपलब्धवृत्तान्ताः यदुक्कुलप्रमुखाः कृष्णादयः
ईशानगुप्तं शोणितपुरं गत्वा संग्रामं विधाय विजित्य च बाण-
मनिरुद्धं मोचयित्वा उषया सह द्वारकापुरं संग्रायुः ।

आस्तिकस्य सर्पोज्जीवनम्—पुरा किल वासुकि-
भगिन्यां जनसादेव्यां जरत्कारसुनिसम्भवः आस्तिकः सर्पसत्र-
कारिणं जनमेजयमनुनीय कद्रोरभिसम्पातात् तद्यज्ञे निधनता-
मुपागच्छन्तं भुजङ्गमकुलं परिररच्च ।

द्वन्द्वस्य गौतमपत्नीधर्षणम्—पुरा किल अहल्या-
रूपविमुग्ध इन्द्रो गौतमरूपं धृत्वा तदाश्रमपदमभ्युपेत्य सुरत-

मार्थनयायत्तीकतासहस्रां धर्षयित्वा वहिरागच्छन् दैवात्
मुनिनावलोकितोऽभिगत्य सीमो गृन्थस्तव भविष्यतीति ।
अहल्यापि श्रीरामचरणस्पर्शनस्य अदृश्या निराहाराश्मश-
यिनीत्यभिगता ।

वृत्रहृन्ननम्—पुरा किलाश्वगण्डलशासनाय त्वष्टुरुत्-
पन्नो वृत्तो नामासुरस्तपस्यन्नेवान्तर्निविष्टनारायणांशेनेन्द्रेण
सकलदेवताप्रार्थितकायस्य पुत्रान्नो महामुनेर्गृहीतपरोपकार-
व्रतस्य दधीचेः कङ्कालैर्विनिर्मितेन कुलिशेन निहतः ।

पर्व्वतपक्षकर्त्तानम्—यत्र कुर्वचित् पक्षवलेन गमन-
शक्तानां पर्व्वतानां गमनेन सहदनिष्ठशङ्कां भावयता मधवता
तेषां पक्षाः कर्त्तिताः । तेषु नगाधिपतेरात्मजो मैनाको जल-
निधेरन्धसि निमज्ज्यालूनपक्ष एव वर्त्तते ।

उशीनरसूनोः शरणागतरक्षणम्—पुरा किला-
ग्निः पारावतविग्रहेण चन्द्रवंशीयं शरणागतवत्सलं राजानं
शिविमभ्येत्य 'श्वेनभयत्रस्तोऽहम्' इत्युक्त्वा राजप्रसादं लेभे ।
ततश्च श्वेनरूप इन्द्रस्तद्वक्षणात् राजानमागत्य तं प्रार्थयामास ।
राजनि तु तदङ्गविनिमयेनात्मशरीरतः स्वमांसं दातुं प्रवृत्ते
स्वस्वरूपेण तौ वङ्गीन्द्रौ सन्मुखीभूय वरं दत्त्वा अन्तर्हिती ।

ऋष्यशृङ्गस्य अथोध्यानयनम्—त्रिभाण्डकस्य मुनेः
पुत्रस्यशृङ्गं पुरा द्वादशवर्षव्यापित्वा अनाहृष्ट्या राज्यनाशोप-
क्रमे राज्ञा दशरथेन आनीय यज्ञ कृत्वा राज्यरक्षा अकारि ।

एकलव्यस्य गुरुदक्षिणादानम्—निषादाधिपति-
हिरण्यधनुषस्तनयः एकलव्यो धनुर्विद्यामभ्यसितुमाचार्यं द्रोण-
मुपगम्य श्वरजातित्वेन प्रत्याख्यातः गृहं गत्वा मृगमयं द्रोण-
विग्रहं निर्माय ततः निखिलामायुधविद्यां लेभे । ततश्चायं
कदाचिदङ्गुनतोषविधिस्तवे अभिसन्धानार्थं समुपस्थिताय आचा-
र्याय निजदक्षिणाङ्गुष्ठं छित्वा तदभ्यर्थनानुरूपं दक्षिणामदात् ।

काकुत्स्थस्य युद्धम्—वेवस्वतान्वयसम्भवस्य राज्ञः
शशादस्य सनुः पुरञ्चयः सुरासुराणां महाहवे विष्णोरादेशेन
वृषरूपिणः इन्द्रस्य काकुदमास्थाय युद्धमकरोत् । ततः प्रभृत्ययं
वंशः काकुत्स्थ इति संज्ञामाप ।

कर्णस्य दाहत्वम्—पुरा किल कर्णः प्रभाकरेण
निपिध्यमानोऽपि स्त्रीयामङ्गल ज्ञात्वा च प्रार्थिताय पुरन्दराय
स्वाङ्गतः उत्कृत्य सहजातं कवचकुण्डलमदात् ।

कार्तवीर्यार्जुनस्य नर्मदारोधः—कदाचिदसौ
हैहयः कृतवीर्यसूनुरङ्गुनो नाम भूपतिः जलकेलिव्यापारे सुज-
सहस्रेणावरुध्य नर्मदां प्रतोपगा चकार ।

दशाननशासनम्—अथ कदाचिदनेन हैहयेन योद्ध-
मिच्छन् दशाननो नर्मदारोधसि दोर्भिर्निर्जितो बद्धा निजायतन-
मानोतः पुलस्त्यानुरोधान्मोचितय ।

किरौटिनः गुरुदक्षिणा—अथाचार्यद्रोणनिदेशेन

किरीटी तद्वक्षिणायै द्रोणवेषिणं ह्रुपदराजं बद्धा दक्षिणारूपं
तं दत्तवान् । तेनासौ द्रोणोऽर्जुनं प्रति प्रसन्नो भूत्वा सर्वेभ्यः
शिष्येभ्यः समधिकमादरं कृतवान् ।

कुन्त्याः मन्त्रलाभः—अथैकदा दुर्वासा मुनिस्तौथं-
याद्याप्रसङ्गेन कुन्तिभोजराजगृहं वर्षमेकमुवास । तदा कुन्ति-
भोजाय पुत्रौत्वेन प्रदत्ता शूरसेनभूपतेः कन्या वसुदेवस्य स्वसा
पृथा ऋषिरत्यहुतां परिचर्यामकरोत् । तत्परिचर्याया परितुष्टो-
मुनिस्तस्यै देवाकर्षणमन्त्रमेकमदात् । तच्चान्नपरीक्षार्थं भातंण्ड-
स्त्ररणेन तदौरसेन कर्ण इति सुतोऽजनयि । तं तु कानौनत्वात्
मञ्जुषायां संख्याप्य नदीप्रवाहे विक्षेप । ततश्च स्वयंवरविधिना
पाण्डुराजेन सह तस्या विवाहोऽभूत् । एकादा वनभ्रमणावसरे
ब्राह्मणाभिसम्पातेन स्त्रौसंसर्गवञ्चितः पाण्डुरग्न्येन पुत्रोत्पादनाय
पृथामादिदेश । ततः सा ऋषिदत्तमन्त्रबलेन धर्मराजं पवन-
मिन्द्रश्च स्मृत्वा तेषामौरसेन युधिष्ठिरं भीममर्जुनञ्च सुता-
नुत्पादयामास । सप्तमी माद्री तच्चान्नप्रभावेण च अश्विनीकुमारौ
स्मत्वा नकुलसहदेवौ कुमारौ लेभे ।

कृष्णस्य पूतनाबधः—पुरा किल स्तनन्धयो हरिः
कंसप्रेषितया मायाविन्या पूतनया समर्पितो गरलसमासक्तस्तन-
जुषुकं तज्जीवनैः साहं पपौ ।

शकटभञ्जनम्—अथैकदा शकटाधःशयानो हरिश्चर-
णेन घोरं तं दनुजं वभञ्ज ।

यसलार्जुनभङ्गः—अथ कदाचिच्चालोऽसौ बलदेवेनो-
द्धृतं खिलयन् यशोदयोदूखलववस्तमुदूखलं कर्षयन् यमलार्जुन-
पादपान्तर्गतस्तौ आकृष्टोदूखलेन बभञ्ज ।

अरिष्टवधः—कदाचिदसौ रजनौमुखे रासलीलासमा-
शक्तौ गोसुनिगणानुद्देजयन्तं प्रण-रूपधरमरिष्टाख्यमसुरमुत्पा-
टितनैकेन तत् शृङ्गेन जघान ।

गोवर्द्धनधारणम्—अथैकदा कृष्णोपदेशेन इन्द्रमख-
भङ्गात् व्रजवासिनः प्रति क्रुपितेन इन्द्रेण सहदुत्पातो व्यकारि ।
तद्वारणाय वामकनिष्ठाङ्ग लिना गोवर्द्धनगिरिं दधार ।

कांसवधः—अयासौ आत्मवेषिणमुग्रसेनतनयं मथुरा-
धौखरं सातुलं कमं मथुरां गत्वा तिपात्य पितर वसुदेवं मातरं
देवकौञ्च ग्रन्थनादृन्मुच्य कसादधिहतामिनामुग्रसेनायादात् ।

गुरुदक्षिणा—अथ कदाचिदयमध्ययनार्थी बलदेवेना-
वन्तौमुपेत्य चतुःपथ्यज्ञेभिः सान्दौपनिमुनेरधौत्य निखिलां
विद्यां तदङ्गजहन्तारं शङ्ख पञ्चजनासुरं विनिपात्य तदस्थिजं
पाञ्चजन्यमापूरयन् शमनं विजित्य तदन्तिकादानौय गुरुपुत्रं
गुरवे दक्षिणामदात् ।

रुक्मिणीहरणम्—अथ कदाचित् हरिः रागव्यवृन्दं
विजित्य चेदिप्रतये शिशुपालाय दिव्यतां भौषकपुत्रीं रुक्मिणीं
राक्षसविधिना उद्धाह्य तस्यामनङ्गावतारं प्रद्युम्नमजीजनत् ।

जरासन्धभौतिः—अयं कृष्णः कंसपत्नौसमुत्तेजिताज्ज-
रासन्धात् भयेन प्रपन्नस्य रैवतकाद्रिप्रकारां कुशस्थलोमध्रुवास ।

मुचुकुन्दतत्पश्यनम्—अथ कदाचिद् यादवाब्धे-
पिणा यवनपतिना कालयवनेनाक्रम्यमानोऽसौ कामपि गिरि-
शृङ्गां प्रविश्य तत्र देवासुरयुद्धे प्रसन्नैर्देवैः स्नायमानस्य मुचुकुन्द-
भूपतेः प्रार्थनया तस्मै दीर्घकालं निद्रासुखमर्पितम् । तदन्तरा
यो हि निद्राव्याघातं घटयिष्यति स भूपतेर्दृष्टिमात्रेण भस्मत्व-
मेष्यतीति वरलब्धप्रसुप्तस्य तस्य तत्पत्नीन आसीत् । कालयवनस्तु
तदनुसरणक्रमेण प्रविश्य कृष्णभ्रान्त्या पादेन ताडयन् तेन दृष्ट्या
भस्मीकृतः ।

परोक्षिदुज्जीवनम्—कदाचिदसौ अश्वत्थाम्ना ऐषि-
कास्त्रेण विनाशितमुत्तराजठरगतमभिमन्यतनयं परोक्षितमु-
ज्जीवयामास ।

खुल्लनायाः जन्म—इयं खलु तपस्विनी रत्नमाला-
नाम्नी काचित् स्वर्गविद्याधरो, पुरा चण्डिकाकोपेन लक्षपति-
वर्णिज श्रीरसेन जाता । धनपतिसार्थवाहेन परिणीता । अस्या-
स्तनयः श्रीमन्तो नाम ।

गरुडस्य निषादपुरगासः—क्षुत्क्षामकण्ठेनानेन
मातृनियोगादुदधिक्षिप्तं निषादपुरमश्रुता खगपतिना गिलितो
निषादीभार्यः कश्चिद् ब्राह्मणः कण्ठं दहन् समुज्जितः ।

चन्द्रस्य गुरुपत्नीहरणम्—अथ कदाचिदनङ्गपौडितः
शशी वृहस्पतेः पत्नीं तारां वलादपहृत्य तस्यां बुधनामानं सुत-
मुत्पादयामास ।

दक्षादभिम्पातः—रोहिणीनक्षत्रमात्रैकनिरतस्य श-
शिनो निजदौर्भाग्यदुःखिताभिर्दक्षपुत्रौभिः सप्तविंशत्या स्वपत्नी-
भिरावेदितस्य प्रजापतेः शापादेष यक्षणाभिक्रान्तः शङ्करं तपसा-
राध्य निरामयोऽभवत् ।

जरासन्धस्य उत्पत्तिः—वृहद्रथो नाम राजा सन्तान-
हीनतया काचीवत्तनयं चण्डकौशिकमृषिं प्रसूय शरणं प्रपन्नः ।
ततस्तेन ऋषिणा प्रसादोक्तमास्त्रफलमेकं राज्ञे दत्तम् । स तु
राजा निर्वन्धप्रेरिततया तत् फलं यमजाभ्यां काशीराजतनयाभ्यां
भार्याभ्यामर्पितवान् । ते च महिष्यौ तत् फलं समभागेन भुक्त्वा
दोहदवत्यौ स्तः । ततस्तु पूर्णे दशमे मासे जीवितमर्षशरीरद्वयं
प्रसूय परिचारिकया व्यसर्जयताम् । अथ सूनापरिचरा जरा
नाम्नो कापि राजसौ बालमृन्मांसार्थिनौ कौतूहलवशवर्त्तितया
तद्भागद्वयमेकौल्लत्य रुदन्तं बालकं वोच्य साध्व्या राज्ञे उपायनं
कृतवती ।

जामदग्न्यस्य मातृशिरश्छेदः—अथैकदा राम-
माता रेणुका कामपि स्रोतस्त्रिणीं ज्ञातुमभ्येत्य तत्र जलक्रीडा-
नुसंशक्तं गन्धर्व्वराजं चित्ररथं समीक्ष्य सञ्ज्ञाताभिलाषोन्नतस्का-

अमपदमागतेति विदितभूताद्येन सुनिना क्रुपितेन समादिष्टो
जामदग्न्यः कुठारेण साहशिरश्चित्वा पितुः सन्तोषान्माहप्रत्य-
ज्जीवनादिकान् वाञ्छितान् वरान् समालेसे ।

षड्भाननविजयः—ब्रह्मकात् धनुषपनिषदमधौया-
नेन जामदग्न्येन इन्दारश्चे षड्भाननं प्रति त्रैयक्षशरे संयोजिते
चण्डिका तयोर्मध्यस्थै नं न्यवारयत् ।

क्रौञ्चमेहनम्—अथ कदाचिद्रामः कार्तिकेयस्य
सर्पया क्रौञ्चगिरिमतिनिशितविशिखमुखेन लोलया मृत्पिण्ड-
मेदमिव बिभेद ।

निःक्षत्रौकरणात्—अथ कदाचिन्मृगयानुरक्तः कार्त-
वीर्यार्जुनोऽष्टवीं पर्यटन् जमदग्नेराश्रमं प्राप्य सुनिमत्कृतोऽसौ
तं महोयसो विभवरूपां कामधेनुं ययाचे । किन्तु प्राणव्यये-
नापि तामदिक्षन्तं सुनिमाहवे हत्वा होमधेनुं स्वपुरं नीतवान् ।
ततश्च पुष्करतौर्यात् प्रत्यावर्त्य क्रुपितो रामः त्रिःसप्तहत्वाः क्षत्र-
बधमङ्गीकृत्य पिबहेषिणं द्वैह्यं सवान्धवं प्रतिज्ञातसंख्यया च
सबालक्षात्रवीरान् निपात्य स्वसन्तपञ्चके पञ्चसरःसु सञ्चितेन
तच्छोणितेन पिबपुरुषान् तर्पयति स्म ।

पृथ्वीदानम्—अथासौ रामः समग्रां पृथ्वीं विजित्य
तर्पितेः पिबपुरुषेर्निवारितहननव्यवसायो जज्ञेन देवान् प्रणोय
गुरुकश्यपाय तावतीमिलां समर्प्य महेन्द्रगिरौ तपस्थायैययौ ।

गणेशदन्तभञ्जनम्—कदाचिद्भार्गवः कालिका-
पतिमभिष्टोतुमुपगच्छन् पथि गणेशेन प्रतिनिवृत्तो प्रज्वलदनले-
नेव चात्रतेजसा तमभिभूय परशुना तस्यैकं दन्तं बभञ्च ।

भोष्णेण पराभवः—अथ कदाचित् सत्यसन्धो निखि-
लोपचोद्यमानक्षत्रवौह्यो भोष्णः स्वाचार्य्यरामणादिष्टोऽपि शैल्य-
राजानुरक्तामानवविजयलक्ष्मपरित्यक्तां काशीराजसुतामम्बामुद-
जहार । तस्माच्च कुपितं जामदग्न्यमाहवे आहूय महासंग्राम-
मभिनोय पराजितः ।

ताडुकायाः प्रापावसानम्—पुरा किल श्वेतकेतु-
नाम कश्चित् यक्षस्तपस्या पितामहात् 'सहस्रमत्तमातङ्ग इव
वल्लवती कन्या भविष्यति' इति वरं लब्ध्वा प्राप्तमातङ्गवल्लवतीं
कन्या सुन्दाय ददौ । ततस्तस्यां सुन्दोरसेन मारीचो नाम
पुत्रो जन्ने । अगस्त्यत्रोधाग्निना निहतं सुन्दे समावृत्तो मारीचो
मुनिं हस्तमुद्यतः । ततः क्षुपितो मुनिस्तौ 'राक्षसयोनिं प्राप'
इति शशाप । ततः प्रभृति राक्षसो भूत्वा मुनेराश्रमं प्राणिशून्यं
ह्रस्वोपतुः । अथ गच्छति काले विश्वामित्रमश्वरक्षावसरे राम-
चन्द्रेण सा विनष्टा ।

दक्षस्य अ-नुगडम्—अथैकदा भृगुयज्ञसमुपागतो
दक्षः शिवेनाकृतसत्कारः क्रुद्धन् शिवं निर्जेतुं तमन्तरा निखिल-
देवमामन्त्र्य मखमारंभे । तत्र अनाहता कनिष्ठतनया शिव-
भार्या सती अद्वैतकौ शिवनिन्दा श्रुत्वा प्राणान् जहौ । तेन

जातामर्षाः प्रमथाः यज्ञं विनश्य दक्षशीर्षञ्चापि यज्ञाग्नौ ददद्दुः ।
ततो दक्षर्मार्थायाः प्रसूत्याः स्तवेन प्रसन्नो हरो दक्षदेहे छाग-
मुण्डमेकं संयुज्य तमुज्जीवयामास ।

दुर्व्याससः भार्याभस्मौकरणम्—अयं खलु विदि-
तवेभवो महातपा ऋषिरत्नेरौरसेनानुसूयायां जातः । श्वशुरै-
वानुरोधेनासौ कन्दल्याः पाणिग्रहणसमये तस्याः शतापराधं
मर्षयिष्यामीति प्रतिज्ञातवान् । ततो गच्छता कालेन कन्दल्या
उत्पन्ने शतैकेऽपराधे क्रोधाग्निना स तां ददाह ।

द्वन्द्वं प्रत्यभिसम्पातः—अथ कदाचिदसौ मुनिः
महीमटन् गच्छन्तमिन्द्रं दृष्ट्वा तस्मै पारिजातस्रजं दत्तवान् । स
तु तां यथायोग्यस्थाने अप्रापिततया क्रुद्धेन मुनिना 'श्रीहीनो
भूयाः' इति श्रेपे ।

पाण्डवान् प्रति सन्तोषः—सुयोधनसत्कृतप्रसन्नेन
मुनिना द्रौपदीभोजनोत्तरं पाण्डवेभ्यः सशिष्यमातिथ्यं प्रार्थयि-
ष्यतीति तस्मै दुर्योधनाय वरं दत्त्वा हरिव्रतपारणावसरे तानभ्ये-
त्यातिथ्यं ययाचे । ततो विपन्नाः पाण्डवाः हरिसहायेन आदित्य-
दत्तस्थालीलम्बेन शाकान्नेन सशिष्यान् मुनेन् तोषयित्वा परां
प्रीतिं लेभिरे ।

अम्बरोषात् पराभवः—अथैकदा विष्णुभक्तस्य राज्ञो-
ऽम्बरोषस्यातिथ्यमसौ मुनिः स्वीकृत्य स्नानाय काञ्चित् सरिहरां

